

RIKSANGRAHA

OR

A UNIVERSITY SELECTION

OF

VEDIC HYMNS

WITH

The Commentary of Sâyanacarya.



EDITED WITH NOTES

BY

VISHNU GOVIND BIJÂPURKAR, M. A.,

PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJÂRÂM COLLEGE, ROHÂTAK.

Third Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWÂJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRVAYA SÂGAR" PRESS,

BOMBAY.

1929.

Price 2 Rupees.

DEDICATED

To

R. G. BHÂNDÂRKAR,

M. A., PH. D., C. I. E., HON. M. R. A. S., &c., &c.,

LATE VICE-CHANCELLOR OF THE UNIVERSITY
OF BOMBAY

as a token of deep devotion and
profound respect

BY

ONE OF HIS PUPILS AND ADMIRERS.

PREFACE.

The present work was undertaken with no higher aim than to afford some assistance to my young friends preparing for the B. A. Examination of our University. As I proceeded in the work the difficulty and the magnitude of the work began to stare me in the face and I would have given up all thought of editing these hymns, but

जनार्णो हि कार्योणां प्रथमं बुद्धिस्तुतम् ।

प्रारम्भस्त्वान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिस्तुतम् ॥

The importance of the study of the Vedas can hardly be exaggerated. To a Hindu in particular the study of the Vedas is essential, for they are the basis of all his religious beliefs, and even all his social practices are referred to them. Rightly or wrongly all the customs he is called upon to reverence have been said to have derived their authority from the Vedas. All his acts and all his beliefs, at any rate the acts and beliefs of all with whom he has to deal in this world so far as his social life is concerned, are incapable of being thoroughly understood and estimated without an attempt to trace them back to their accredited source, the Vedas. If an educated Hindu is to fulfil the high and noble function of leading his countrymen to a better state of things in the matter of belief and conduct, he must understand and explain how his society has come to be what it is, what are the phases of it that may be called primitive and pure and what the accretions of later and corrupt ages. For all this and more he cannot afford to be ignorant of the oldest treasures of his country.

To the student of history the Vedas are an invaluable help. They are the oldest productions of man and as such entitled to the veneration of all people of whatever creed or nation. They introduce us to a state of human life which is not described to us by any chronicler. The songs of the Vedic Rishis are an inexhaustible mine, to work in which is itself a delight, irrespective of the direct results to be got at from that labour. A minute analysis, however, of the utterances of the Rishis, as preserved in the Vedas, enables us to collect a fairly reliable historical material of the state of life and manners in the Vedic days. The inferences drawn in this way have been noticed in the notes, as much for the infor-

mation of the students as for directing and encouraging them to exercise their own critical faculty in similar directions to bring out other facts of the same type.

This leads us to the third benefit that we derive from the study of the Vedas and that is an insight into the oldest poetry of mankind. The simple thoughts of the Rishis, their worldly concerns and the homely expressions they use, and the pure devotion of their hearts—all this is peculiar to the Vedic poets. Their very childishness is particularly charming.

But the greatest use of the Vedas is to the student of philology. Sanskrit is so far considered to be the oldest language known to have produced an extensive literature, and nobody requires to be told that a new light altogether was thrown on the western world by the so-called discovery of this classical language of India. Hosts of scholars have devoted their days and nights to its study and are working revolutions in all branches of antiquarian research. But the science of Etymology has received wonderful assistance and has given birth to a child which bids fair to engross the attention of all the world. Unknown at first, despised later on, tolerated at present, philology will be fast embraced by all those that take interest in man and his concerns. The most important part in this gigantic work of unearthing the buried secrets of man's speech will be played by the study of Vedas. It is certainly not very honourable that the Hindus, the children of the soil should be idle spectators standing on the beach, while the Europeans, with the thousand and one disadvantages attending their honest efforts, should take a fearless plunge into the ocean of this honourable work. No greater service has been done by our University than by making it impossible, for every student of Sanskrit that comes to it, to take the Arts-degree without having tasted of the living spring of the Vedas. It is surely strange to study the literature of the dead language and to go without having read the smallest portion of the literature of that language when it was spoken as a vernacular.

A general review of the ancient Literature.

There are four Vedas—Rigveda, Yajurveda, Sāmaveda and Atharvaveda. Each of these has its Samhitā, Brāhmana and Sūtra, and Prātiśākhya.

1 the Samhitā of the Rigveda consists of the songs of the an-
ci-

ent bards of India. These are simple compositions in the shape of prayers and praises addressed to the powers of nature in a deified form. In the primitive stages nothing is more likely than that nature should exercise a powerful influence on the mind of man by means of its grand phenomena. The grandeur and beauty joined with the tremendous outbursts of natural phenomena coming upon the puny creature with an unexpected suddenness can have no other effects than that of creating a feeling of helplessness and total submission. He must first of all save himself from all that is around him. He was thus struck with awe for everything, deified it and poured out his heart in prayers and praises addressed to it. He performed sacrifices in honour of one or more of these phenomena at a time. New verses were sung on the occasion of sacrifices. This period, when came out spontaneously the heart-pourings of these earlier inhabitants of this Planet, is the first stage of Vedic literature. In this we find at times, speculations on the abstract questions of human existence, the end and aim of human life and the creation of all this wide expanse by which man is surrounded. The prayers offered are very simple and the requests made are very modest. Let us have good sons, plenty of rain, abundance of wealth, freedom from vice, spacious residence, disappearance of enemies. This is the burthen of the prayers. These are the characteristics of a large portion of the *Rigveda Samhitā*.

2 The next *Samhitā* is the *Yajurveda Samhitā*. Some of the hymns of the *Rigveda* are used in sacrificial rites. The officiating priests have to repeat some other formulae to accompany the performance of the rite. These are embodied in *Yajurveda*. The *Rigveda* verses are recited by the *Hotri*, while the other formulae which are in prose are repeated by the *Adhvaryu* who performs almost the whole manual work at the sacrifice. Thus for instance he repeats *ꣳꣳ ꣳꣳ* when he cuts the branch.

3 Just as the *Rigveda* is the Veda of the *Hotri* priests and the *Yajurveda* of the *Adhvaryus*, so there is a third class of priests that have a whole Veda for themselves. These are the *Udgātṛi* priests. Their Veda is the *Sāmaveda*. It is not a separate composition but mainly a selection from the *Rigveda*. These hymns of the *Rigveda* are chanted by the priests in particular modes of singing. One hymn is chanted in more than one or two different airs. This is the earliest music belonging to the Aryans of India.

they (the *Āraṇyakas*) are to be repeated in the forests and not in houses. The *Āraṇyakas* mark a period of advancement in human thought. At present the *Āraṇyakas* are repeated only in temples. There are five *Āraṇyakas* attached to the *Āitareya Brāhmaṇa*.

2 *Yajurveda* is of two kinds-Taittiriya and Vājasaneyā or the Black and White. The Mantras are the same in both. There is a difference between the *Yajurveda* and the *Rigveda*. *Rigveda* contains only the hymns which are to be used at the time of the sacrifices. The *Yajurveda* contains the Mantras or the formula as well as the guidance in the matter of the ritual. Thus the portion which ought properly to be put into a *Brāhmaṇa* is put in the *Yajurveda*.

This is, however, with regard to the *Kṛishṇa Yajurveda*. When *Yājñavalkya* promulgated the White *Yajurveda*, he separated the Mantras from the Brahmanical portion. The Brahmanic portion thus disengaged is incorporated in the *S'atapatha Brāhmaṇa* and contains a variety of speculations and legendary accounts. It goes without saying that the *S'atapatha Brāhmaṇa* gives directions only to the *Adhvaryu* priests in matters of ritual. This contains descriptions of sacrifices and *As'vamedha* among them. This also contains an *Upanishad* called the *Bṛihadāraṇyaka* which is of a purely speculative and legendary character. This is a very great work and must have been in composition for a very long period by a variety of writers in a variety of places.

3 The *Brāhmaṇas* of the *Sāmaveda* seem to be of later date than the *S'atapatha*. They are for the guidance of the *Udgātri* priests. These are of later date, for they mention temples and deities of human functions. *Sāyana* and *Kātyāyana* say that they are eight in number and in these eight accents are not marked.

There were many schools in which the Vedas were learnt by heart. There were no written editions published so as to prevent differences in readings. They were orally transmitted. The members of one school had their own recension. This gave rise to what are called *Charanas* or *S'ākhās*. These *S'ākhās* are interested in the propagation and preservation of their own recensions. They had their own code of sacrificial rites. These are the *Brāhmaṇas*. They explained in their own way the occasions on which hymns were composed. They criticized the opinions of the different *Charanas*. Thus the *Kaushitaki* has opposed some opinions of the *Tāp-*

As the Vedas—the hymns—were to be used in the sacrifice, they had to be learnt by heart. The Brāhmanas taught the use of the Mantras, gave directions as to when particular formulæ were to be repeated. There was in like manner a literature that laid down rules for the modulation of voice, for the accent emphasis, that laid down rules of sandhi, that, in fact gave every guidance in regard to the recitation of the Vedas. Occasionally they touched on questions of grammar, but that was not the chief aim of this literature. This literature is called the “Prātisākhya.” As there were various recensions of each Veda differing with the different Charanas and Sākhā, there were Prātisākhyas corresponding to each of these. They were all written for this practical purpose. They fix the texts of the Vedas for the study and preservation of which, injunctions are given in these. In this manner we can detect the alterations effected by a later hand.

Notwithstanding the fact that there were as many Prātisākhyas as there were Charanas, we have only at this day one Prātisākhya for each Veda. The style of these is free from cumbersome ornaments and unnecessary subtleties. It is their object to teach and not to endify, to explain not to discuss.’

1 The first Prātisākhya is the Sākala Prātisākhya by S’aunaka. He wrote for the Sākalas but did not always like what they said. Still he excused them on the ground that they followed Sākala Pitā or Sākala. He himself however, did not bind himself to follow either. There is one of the Sākala Prātisākhyas as preserved by S’aunaka’s pupils, who themselves formed a new Charana under his name and are known as S’aunakiyas. This Prātisākhya does not correspond to the edition of Rigveda that we have. What is true of this Rigveda Prātisākhya is true of every other Prātisākhya we have got, in other words none of the Prātisākhyas corresponds to the edition of the Vedas in our hands.

2 The second is the Prātisākhya of the Black Yajurveda. It quotes several Charanas of the Kṛishna Yajurveda such as Taittiriya, Ābharaka, Aulbhya and Bhāradvāja. Its grammatical terminology is less advanced and less artificial than that of the Prātisākhya of the S’ukla Yajurveda.

3 The third is the Prātisākhya of the Mādhyandya a sub-division of the Vājasaneyas—but really of the Kātyāyanīyas. This shows considerable advancement in grammatical technicality. This Kātyāyana and the Vārtikakāra on Pāṇini are the same as.

Max Muller thinks it. He could deal both with Vedic and ordinary language. He himself distinguishes between 'ṣ and ṣṣ.' Some of the Prātisākhya Sātras are imperceptibly united with Pāṇini's text.

4 The fourth is the Prātisākhya called S'aunakiya Chaturādhyāyikā. The author of this is not the S'aunaka of the S'ākala Prātisākhya. This is Atharvapa Prātisākhya. Still the author may be one of the Charanas of S'aunaka. The grammatical terminology of this is far in advance of that of Kātyāyana Prātisākhya and seems to be later than this, since what Kātyāyana says applies to this S'aunaka alone.

5 Sāmāntantra may be taken to be Sāma Prātisākhya. So says Max Muller who mentions this in the Charanavyūha.

In what goes above, little has been said about the 4th or the Atharvāna Veda except about its Samhitā and the Prātisākhya. It is not separately used in ritual. It is the least taken care of by the Brāhmanas. Still it has the dignity of Veda and advantage of this has been taken by men who want to blow their own trumpet. With this Veda are associated a number of Upanishads or Āraṇyaka Brāhmanas. The original Upanishads are some twenty. Many are added afterwards in praise of the favourite deities of pushing men. Thus men have taken undue advantage of the sacred name of Veda and thus the Atharvaveda is tampered with as Dr. Bhāndārkar once indignantly said 'in the most unconscionable manner.' There is a Khandobopaniṣad and there is an Allopanishad and there may be tacked on to this Veda tomorrow a Universityupaniṣad.

It is impossible to ascertain with any very great accuracy the dates of the several portions of this vast Vedic literature. It is beyond all doubt that the Rīgveda is the oldest; but various portions of this Veda too, are to be ascribed to widely separated periods of time. The antiquity of the Vedas is and will continue to engage the brains and pens of eminent scholars of the West and the East, but so far as definite chronology is concerned, we are almost hopeless of having any. There are indications in the body of the hymns to refer some hymns to later and some to earlier periods. The principles of determining these are also varying and they are noticed in their proper place in the notes. Astronomical allusions,

however, have been made use of by critics to arrive at some chronological data. Prof. B. G. Tilak's conclusions seem to be accepted now by the majority of Vedic scholars. He arrives at the conclusion that the Vedic hymns are composed at three different periods, and the oldest may reach 6000 B. C. However reluctant some European scholars may be to accept the conclusions of Hon'ble Mr. Tilak's *Orion*, it will be very difficult for them to controvert these. We, who have in astronomical matters to depend on others, see no reason to demur to thankfully commend the intelligent labours of Prof. Tilak in this field. At any rate so long as his conclusions are unchallenged and unrefuted, we must refer the Vedas to an antiquity longer than Weber, Max Müller and many other European scholars are willing to allow.

There was a time in India when the *Rigveda* received the attention of the most intelligent people of the land. It must have become apparent to the reader how pains-taking the Hindus were in their study of the *Rigveda*, how jealous they were of any tampering with the text. Schools arose who put interpretations on the Veda in their own way. Individuals became famous for their extraordinary labours in that department. Altogether, there was, a brisk activity in this matter and we have to mourn at this distance the loss of that vast literature on this all important subject. We have however, an idea of what it must have been from Yāska and Pāṇini, who quote a host of authors by name and also mention schools such as the *Aitihāsikas*, the *Nairuktas*, the *Parivrajakas* the *Vaiyākaranas*, the *Yājñikas*. Bad days came on India in matter of literary advancement as in advancement along all other lines. Independent thought disappeared and more elaborate modes of study came into existence. Literature, like religion, became cold and formal. Theological and philosophical wrangling brought into being thoroughly antagonistic schools, all endeavouring in their own hair-splitting manner to establish the divine character of their own tenets. The old texts were all respected, but not studied in the simple spirit of the composers. Controversial elements were introduced and the pure fountain of the old philosophical literature was defiled by being turned to party purposes, till that inspiring literature was thrown aside and people began to think more of the artificial literature of later days than of the natural heart-pourings of the old Rishis and their devout followers. Reaction seems to have taken place in the kingdom of Vijayanagara, the sole center of Brahmanical lore towards the clo-

se of the middle ages in the Deccan. There the Vedas and the Upanishads were again taken up in right earnest but the Pandits, who were thoroughly imbued in the scholastic mode of thought, were little fitted to separate wheat from chaff. The tendency, however, was in the right direction and a longer life to that Hindu kingdom might have done something for the ancient literature of India. But it was no match for the growing Mahomedan power and the ancient literature of India had to wait for some centuries more. All honour to the Vaidikas, however, who have preserved the Vedas and Vedāngas from destruction by an alien and unsympathetic, not to say a hostile race. At last a people, ambitious to connect themselves with the home of the Vedas and seeking to find information of their remote ancestors have taken deep interest in this subject and during the last century more has been done for the Vedas by foreigners than by the people of this country. The grand work of an excellent edition of the R̥gveda with Śāyanaśhārya's commentary was undertaken and carried out, with the help of India's money, in a strange land and under most unfavourable circumstances. The work must indeed have been, as we see it actually described by Prof. Max Muller from time to time quite an uphill ascent to all the people concerned. Within less than half the expenditure and with one tenth of the worry and trouble, the same work could have been done on the congenial soil of India. This does not mean any disparagement to the great Bhatta Moksha Muller, but a regret for the woeful neglect of duty on the part of our own people in the matter. In the intellectual no less than in the material world, we are allowing others not indeed to steal a march over us, but to push us back and tread us down quite in broad daylight. If we refer to the list of workers in the field of the Veda given at the end of Prof. Max Muller's Vedic hymns in the Series now well known as 'the Sacred Books of the East,' we shall find nearly every European leading nation represented. It is not here possible nor necessary to mention their names and works, but we must be thankful to them for all their zeal and enthusiasm in the matter. Whereas, formerly Yaska quoted Gārgya, Kaṇva, Aurnavābha and others, we have to quote Max Muller, Muir, Wilson and others, and this we believe is no small honour to these eminent scholars, of which they must be justly proud. It must not be supposed that there is no work remaining for the future heroes that may desire to break a lance in the field. Much as has been done, more much more can be and yet remains to be done.* The Veda has not been satisfactorily interpreted.

* विश्व, धारक, ईश्वर, विद्वत्, वय and ज्योतिष.

The difficulties of Sāyana the great commentator have not been all solved. His mistakes have not been all corrected. The light of collateral languages has not been thoroughly availed of, more particularly Zend has yet to be drawn upon. Dr. Haug has done good service in that direction, but others are not known to have followed him. There is no doubt that the Zend literature will aid the study of the Veda to a great extent. The two languages are quite akin to the pronouns, and particles, many words almost coinciding. As proof of this we shall give in our notes some of the Zend words. The present writer is very sorry that he has not been able to acquire a knowledge of that language decent enough to advance anything like sensible guesses of the meaning of Vedic passages by the light of its literature. He is convinced, however, that in cases of words used rarely in the Veda a flood of light is likely to pour from that direction. The old Persians and the old Aryans have many things so common that they cannot but explain each other. Some of their deities, some of their customs, some of their rites and ceremonies and some of the names of their priests are so thoroughly identical.* For the present our students have to satisfy themselves with what Sāyanacharya had done and what such eminent scholars as Prof. Max Müller, Williams, Colebrooke, Wilson, Whitney, Haug, Muir, and nearer home Dr. Peter son have done. It would be doing injustice to the memory of a gentleman of indefatigable industry to omit all mention of the Vedarthayatra of the late Rāo Bahāder Shānkara Panduranga Pandit. The present annotator owes a deep debt of gratitude to all these, from whose works he has received very valuable assistance.

Before concluding this preface, I must express my profound sense of satisfaction that my revered teacher Dr. Bhāndārker has very kindly permitted me to launch my first humble production into the world under his own encouraging auspices. It was no doubt a serious drawback that I could not do my work directly under his eye, so as to derive the benefit of his critical faculty and of his increasing familiarity with the German language. My thanks are due to gentlemen that have helped me in one way or the other, but they are particularly due to the Proprietors of the Nirmaya-Sāgara Press, who alone in this presidency could have undertaken the publication of this work without any immediate prospect of pecuniary gain. My own object in taking this edition in hand is very modest and if that is accomplished to a certain extent, I shall feel myself amply rewarded.

4th August 1895,
Rajaram College,
Kollispar }

V. G. BIJAPURKAR

* Dr. Haug's preface to the *Ataraya Brāhmaṇa*.

ऋक्संग्रहः ।

सायणाचार्यभाष्यसंवलितः ।

(मं० १ सू० २५)

१.

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि
द्यच्चिद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रत ॥
मिनीमसि । द्यच्चिद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विश प्रजा कदाचित् प्रमाद कुर्वति तथा वयमपि ते
तव सद्यश्चि यच्चिद्धि यदेव किञ्चिद्गत कर्म द्यच्चिद्यवि प्रतिदिन प्रमिनीमसि प्रमा
देन हसितवत् । तदपि यत प्रमादपरेहारेण साय कुर्विति शेषः ॥ यथा ।
लिखरेणाबुदास्तये प्रप्ते यथेति पादाते । फि० ४ १५ । इति सर्वानुदात्तत्व ।
मिनीमसि । मीन ह्रस्वात् । इदतो मसि । पा० ७ १ ५८ । षडादिभ्य आ ।
मीनातेर्निगमे । पा० ७ ३ ८१ । इति ह्रस्वत्व । इ ह्रस्वघोरितीकार । सति
दिष्टस्वरयत्नीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिष्ठ एव स्वर शिष्यते । यद्वत्
योगान्निपाताभावः ॥

मा नो वधाय ह्रस्वै जिहीळानस्य रीरघः । मा हृणानस्य
मन्यवै ॥ २ ॥

मा । न । वधाय । ह्रस्वै । जिहीळानस्य । रीरघः ॥ मा । हृणा-
नस्य । मन्यवै ॥ २ ॥

गलोः । शृङ्गिभ्यां ङुः । उ० ३-३० । इति कुप्रत्ययः । घातोर्नकारस्य त-
 कारः । जिहीकानस्य । हेतु अनादरे । अस्माद्विः कानच् । द्विमावद्वादिशेष-
 ह्रस्वचुवजस्तानि । एकारस्य ईरादादेशश्छादसः । चित् इच्छातोदात्तत्वं । रीरघः
 राघ साध संक्षिप्तौ । चकि मितोष उपभाषा ह्रस्वत्वं । द्विवचनहतादिशेषह्रस्वत्व-
 सन्ध्यावेत्याभ्यासदीर्घाः । न भावयोग इत्यङमाव । हृषानस्य । हृषीर् लजायां ।
 अस्माच्छानवि शृपोदरादित्वात्प्रमितरूपविद्धिः ॥

यि नृलीकार्यं ते मनो रयीरम्भं न संदितं । गीर्भिर्वरुण
 सीमहि ॥ ३ ॥

यि । मूलीकार्यं । ते । मनः । रयीः । अर्थः । न । संदितं ॥
 गीःऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मूलीकार्यान्मनुष्याय ते त्वं मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विसीमहि
 विज्ञेयेन वशीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । रयीः रमस्समी संदितं
 तन्मन्त्रं संक्षिप्तं वरुणमनेन श्रान्तमर्थं न भवन्मिव । यथा रक्षसी श्रान्तमर्थं पात-
 प्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रयीः । भवर्षीय ईकरः । संदितं । दो भव-
 संदने । विष्टेति ऋः । यत्तिस्यतिमास्यामिति किति । पा० ७. ४. ४० । इपी-
 कारतादेशः । यनिरन्तर इति शब्देः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । पापेवाच इति
 भिद्य उदात्तात्वं । सीमहि । पितु संतुष्टताये । व्यत्ययेनात्म्बनेपदं । वरुणं छंद-
 सीति मिश्रणस्य छन्दः । पति लोपः । पा० ६. १. ९६ । यद्वा पितु बंधन
 इत्यस्माद्विवरणस्य छन्दः । दीर्घश्छादसः ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यदृष्टये । वयो न य-
 स्रुतीरुपं ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विऽमन्यवः । पतन्ति । वस्यःऽदृष्टये ॥ वयः । न ।
 स्रुतीः । उपं ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मन्यु श्रेष्ठस्य विमन्यवः प्रोषरहिता बुद्धयो वस्यदृष्टये वरीय-
 सोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति पराश्रुताः पुनराश्रुतिपहिताः
 प्रसरन्ति । हिचन्द्रोऽभिषेधार्थं गर्वजनप्रतिदिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वयो न
 पतिषो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सासीप्येन प्रप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादा-
 शिराक्षिपाणामावः । वस्यदृष्टये । वसुमच्छन्दादिन्मज्जेति मत्तुपो छक्ति शिल्पो
 देवगुणो यस्मिन्लोपश्छादसः । वसती । शत्रुशत्रु इति लोप उदात्तत्वम् ॥

कदा क्षत्रत्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृत्लीकायोरुच-
क्षत्तं ॥ ५ ॥

कदा ॥ क्षत्रत्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे ॥ मृत्लीकायं ।
उरुऽचक्षत्तं ॥ ५ ॥

मृत्लीकायास्तत्पुत्राय वरुणं कदा कस्मिन्काल आकरामहे अस्मिन्कर्मप्यागतं
करवाम । दीदृशम् । क्षत्रत्रियं बलक्षेविनं नरं नैतारम् । उरुचक्षम् वह्ना द्रष्टा-
रम् । क्षत्रत्रियम् क्षत्राणि भ्रयतीति क्षत्रधीः । क्तिप् च । पा० ३. २. १७८. ।
इत्यादिना क्तिप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरलम् । नरम् । वृद्धोरविलम्बत
भाषुदात्तः । करामहे । करोतेर्बल्येन सप् । उरुचक्षम् । चक्षेर्बहुलं शिष्य ।
उ० ४. २३२. । इत्यगुत् । शिबुद्वावात्हयाजादेसाभावाः ॥

तदित्समानमाशात्ते वेनेता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय
दाशुपे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानं । आशात्ते इति । वेनेता । न । प्र । युच्छतः ॥
धृतव्रताय । दाशुपे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुपे हविर्दत्तवते व्रजमानाय वेनेता कामयमानौ
मित्रावदवामिति शेषः । तानुभौ समानं साधारणे तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हवि-
राशात्ते अश्रुवाते । न प्रयुच्छतः कदापिदपि प्रमादं न कुर्वत ॥ आशात्ते ।
अश्रोतेर्लिटि द्विर्भावह्लादिशेषौ । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यारबन् ।
अनित्यमागमशासनमिति वचनादश्रोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति जुडभावः ।
वेनता । वेनति. कातिवर्मो । मुषा मुलुगिलानारः । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रमादे ।
दाशुपे । दाम् दान इत्यस्यादाश्वान् सप्तानिति वसुप्रत्ययो विपातितः । वसोः संप्र-
सारणमिति संप्रसारणम् । शासिबसिषसीना चेति प्लम् ॥

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पर्वतां । वेदं नावः समु-
द्रियः ॥ ७ ॥

वेदं । यः । वीनां । पदं । अन्तरिक्षेण । पर्वतां ॥ वेदं । नावः ।
समुद्रियः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेण पततामानाशमार्गेण गच्छता वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद ।
तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छन्त्या. पदं वेद जानाति ।

सोऽस्मान्घनान्घोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लये वा । पा० ३. ४. ८३. । इति तिपो षड् । अस्मिरेणानुदात्तम् । यचोऽस्मिन् इति संहितायां दीर्घः । यीनाम् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । षतताम् । छपः पितृवादनुदात्तत्वम् । शतृथ लसार्धधातुनखरेण धातुखरः । नावः । खावेकाच इति पद्या उदात्तत्वम् । समुद्रियः भवार्थे । समुद्राभ्रादः । पा० ४. ४. ११. । इति षप्रत्ययः ॥

वेदं मासो घृतग्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । घृतग्रतः । द्वादश । प्रजावतः ॥ वेद । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

घृतग्रतः स्त्रीकृतकमेविदोपो ययौकमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा सरोत्पद्यमानप्रजायुक्ताद्द्वादश मासधैत्र्यादीन् फल्गुनाम्ताम्वेद पाप्माति । यत्तयोदयोऽधिकमास उपजायते सप्तासरसमीपे सप्तमेनोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यस्येप, पूर्ववत् ॥ मासः । पद्विस्त्रादिना । पा० ६. १. ६३. । मासदादस्य मासिस्त्रादेशः । ऊङिदमिस्त्रादिना ऋस उदात्तत्वम् । द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वंद्वः । यष्टनः संख्यायाम् । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्त्वम् । सख्या । पा० ६. २. ३५. । इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः । जनी प्रादुर्भावे । प्रपूर्वाञ्जनजनजनक्रमणमो विदिति विदप्रत्ययः । विदुनोरित्वात्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रज्य एषा संतीति । तदस्यास्तस्मिन्निति मत्तुए । पा० ५. २. १४. । आहुपपाया इति मत्तुपो वत्वम् । उपजायते । जनेः कर्मवर्तीति लट् । कर्मवद्भ्रातादात्म्येपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं षक्त्यम् । पा० ६. १. ११५. । इति षचनादयः कर्तृयकि । पा० ६. १. ११५. । इत्यानुदात्तत्वम् । तिक्वि चोदात्तवदि । पा० ८. १. ७१. । आहुपसर्गस्य निपातः । नच तिङ्गिति इति निपातः । यदुत्ताधित्वमिति प्रतिषेधाद् ॥

वेदु यातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेद । यातस्य । वर्तनि । मुरोः । ऋष्वस्य । बृहतः ॥ वेद । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

उरोर्विलीर्गस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य यातस्य वाधोर्वर्तनि मार्ग वेद वरुणो जानाति । ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ॥ यातस्य । अग्निहोत्रीत्यादिना तन्त्रलयान्तो वातस्यन्दो नित्वादानुदात्तः । कर्तनि । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्त्रीश्रम् । पा० ६. १. १६०. । इति स्त्रीश्रवाच-

कस्य वर्तेनिशब्दस्यातोदात्तलक्षित्यर्थमुन्हादिषु पाठादस्य प्रत्ययसूत्रेण मध्यो-
दात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनातोदात्तत्वम् । बृहत्तः । बृहन्महतोऽस्मिन्स्त्वानमिति वृत्त
उदात्तत्वम् । अध्यासते । उपायैवातुक्रातुदात्तत्वे सति धातुस्यः ॥

नि निषाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यङ्क्त्वा स्वा । साम्राज्याय
सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । सुसाव । धृतऽप्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ॥ सांऽराज्या,
य । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

धृतमतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजाया निषाद आगच्छ निषण्ण-
वान् । किमर्थम् । प्रजाया साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ निषाद । सदि-
रप्रतेरिति पलम् । साम्राज्याय । सम्राज्यो भावः साम्राज्यम् । शुण्वचनत्राहणादिभ्य
इति प्यन् । भित्त्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः । कृत्वादयश्चेत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि
या च कर्त्तव्या ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्त्वान् । अभि । पश्यति ॥ कृ-
तानि । या । च । कर्त्तव्या ॥ ११ ॥

अतोऽस्याद्वरणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्यार्थानि चिकित्वा प्रज्ञावानभिपश्यति
सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि यान्यार्थानि पूर्वं वरुणेन संपादितानि ।
चकारादन्यानि यान्यार्थानि । कर्त्तव्या इतः पर कर्त्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्य-
तीति पूर्वत्रान्वयः ॥ अद्भुता । शेरुदंति बहुलमिति शैलोप । प्रत्ययसूत्रेण न-
पुंसकस्य झलथ इति गुम् । नलोप । चिकित्त्वान् । कित ज्ञाने । लिट् क्तु अ-
भ्यासह्लादिरोपशुत्वानि । वसेकावाहसामिति नियमादिउभावः । कृत्वाद्युनासि-
कायुषो संहितायाम् ॥ पश्यति । पात्रेखादिना दृशेः पश्यादेशः । कर्त्तव्या । कृ-
त्यापे तवैकेकेन्यस्यनः । पा० १. ४. १४. इति करोतेस्त्वन् । निष्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । पूर्ववच्छैलोपः ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपर्वा करत् । प्र ण
आयूषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपर्वा । करत् ॥
प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ १२ ॥

सुक्तुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो ज्येष्ठाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपया
शोभनमाग्रेण सहितान्वरत् करोतु । किं च नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत्
प्रवर्धयतु ॥ सुपया । स्वती पूजायामिति समस्ये न पूजनात् । पा० ५. ४. ६९. ।
इति समाघातप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिः छन्दसि बहुलमि-
त्युत्तरपदायुदात्तत्वम् । यद्वा तृतीयाया अव्ययदेशः । पा० ७. १. ३९. । अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिखरेण वाच्यते । कृत्वादयद्येत्येतज भवति । अयहुनीहि-
त्वात् । बहुब्रीहौ हि तद्विधीयते । आयुदात्तं द्यच्छंदसि । पा० ६. २. ११९. ।
इत्येतदपि न भवति । पयिन्सन्दस्यातोदात्तत्वात् । कर्त्तु । करोतेर्लेटि व्यस-
येन द्याप् । सधे पा लुकि छेटोऽन्त्याविल्लङ्गमम् । इत्यस्य लोप इतीकारलोपः ।
यद्वा छांदसे लुकि कृमृदरहिभ्यः । पा० १. १. ५९. । इति च्छेरद् । कदयोऽङि
गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । बहुलं छंदसमाख्योगेऽपीत्यङ्भावः ।
प्रणः । उपसर्गाद्बहुत्वम् । पा० ८. ४. २८. । इति नसो णत्वम् । तारिषत् ।
तारयतेर्लेट्यङ्गमम् । सिच्यहुलं छेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वम् ॥

विभ्रद्द्राविं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो
नि पैदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रद् । द्राविं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निःऽनिजं ॥ परि ।
स्पर्शः । नि । पैदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्राविं कवचं विभ्रद्दारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वघटीरं
वस्त आच्छादयति । स्पशो हिरण्यस्पर्शेनो रश्मयः परिनिषेदिरे सर्वतो
नियन्ताः ॥ विभ्रद् । विभर्तेः शतसि नाभ्यस्त्याच्छदुः । पा० ७. १. ७८. । इति
शुभभावः । अभ्यस्त्यानामादिरित्यायुदात्तत्वम् । द्राविं । द्रा कुत्सायां गतौ । द्राप-
यतीपून्वृत्तिता गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचम् । अर्तिहीलादिना । पा० ७. १.
१६. । पुगागमः । औष्णमिदं इत्यस्ये निष्पेयः । हिरण्ययम् । कृत्वावास्तव्यास्तव-
माप्नीहिरण्ययानि छंदसीति हिरण्यसन्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो मशच्छलोपो
निपातितः । वस्त । वस व्याच्छादने । लप्पदादित्वाच्छपो लृक् । पूर्वपदङ्भावः ।
निर्णिजम् । निजिद् श्रौचपोषणयोः । स्पश- । स्पश याचनस्पर्शनयोः । किप्
चेति किर । निषेदिरे । पटु विशरणगत्वबसादनेषु । अस्माद्रक्षार्थत्वंमणि लिख्ये-
त्वाभ्यासलोपो । रादिरप्रतेरिति पत्वम् ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानां । न देवम-
भिमातयः ॥ १४ ॥

न । यं । दि॒प्स॑ति । दि॒प्स॑र्वः । न । हु॒क्षाणः । ज॒नानां ॥ न ।
दे॒वं । अ॒भि॒ष्मा॑तयः ॥ १४ ॥

दि॒प्स॑रो हि॒क्षि॒तुमि॒च्छ॑तो वै॒मि॒षो यं व॒रु॒णं न दि॒प्स॑ति गी॒ताः षे॒तो हि॒क्षि॒-
तुमि॒च्छां परि॒त्यज॑न्ति । जनानां प्राणिनां हृद्वाणौ द्यौर्भारोऽपि यं वरुणं प्रति न
हृक्षन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिरिति शुलन्तरात् । देवं तं
वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दि॒प्स॑ति । दं॒मु दं॒मे । अ॒स्मात्स॒नि स॒नी॒र्वत॑र्धत्वादिना । पा०
७. २. ४९. । इ॒डभा॒वः । ह॒र्षता॒व । पा० १. २. १०. । इ॒त्थ॒त्र इ॒त्थ॒मृण॑स्य आ-
ति॒वा॒पि॒त्वात्स॒नः कि॒रवा॑द्भ॒ इ॒च । पा० ७. ४. ५६. । इति॑ द॒कारा॒त्य॒रसा॒कार-
स्ये॒कारः । अनि॒दिता॑मिति॒ न॒त्येवः । स॒म्भा॒वाभा॒वइ॒ष्टां द॑सः । पा० ८. २. ३७. ।
अ॒त्र लो॒पोऽभ्या॑सस्य । पा० ७. ४. ५८. । इ॒त्यभ्या॑स॒त्येवः । श॒पः पि॒रवा॑दनु॒दात्त॑-
त्वम् । ति॒ष॒थ ल॒सार्ध॑पा॒नु॒व॒स्वरे॑ण स॒नो नि॒रवा॑नि॒स्वरे॒णा॒नु॒दात्त॑त्वम् । य॒दु॒त्प॒यो-
गा॒द॒नि॒धातः । दि॒प्स॒वः । स॒ध॒त्वा॒र्ध॒मेः स॒ना॒न्त॑स॒मि॒ध उ॒रि॒यु॒ग॒म॒स्यः । प्र॒त्य॒व॒स्व॒रः ।
हृ॒दा॒ण । इ॒ष्ट जि॒षा॒सा॒याम् । अ॒न्येभ्योऽपि॑ हृ॒द्यन्त॑ इति॒ क॒निप् । प्र॒त्य॒व॒स्व॒स्य
पि॒रवा॑दनु॒दात्त॑त्वे धा॒तु॒स्वरे॑णा॒नु॒दात्त॑त्वम् ॥

उ॒त यो मा॒नु॒पे॒ष्या य॒शश्च॑के अ॒साम्पा । अ॒स्माक॑मु॒दरे॑ष्वा
॥ १५ ॥

उ॒त । यः । मा॒नु॒पे॒षु । आ । य॒शः । च॒के । अ॒सामि॑ । आ ॥
अ॒स्माक॑ । उ॒दरे॑षु । आ ॥ १५ ॥

उ॒त अपि॑ च यो वरुणो मानुषेषु यस्मोऽसमाचके सर्वतः कृतवान् । स वरुणः
दुर्वचस्या सर्वत असामि संपूर्ण चके न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्माकमु॒-
दरे॒ष्या सर्व॑तश्चके ॥ मा॒नु॒पे॒षु । मनो॒र्जा॒ताव॒न्य॒तौ पु॒ष् च । पा० ४. १. १६१. ।
इ॒त्यन् । नि॒त्वादि॒र्नि॒त्यमि॒त्या॒नु॒दात्त॑त्वम् । च॒के । प्र॒त्य॒व॒स्व॒रः । अ॒सामि॑ । अ॒व्य॒ये
न॒ग॒दु॒नि॒रा॒ता॒तामि॒ति व॒च॒व्यम् । पा० ६. २. २. १. । इ॒त्यव्य॒यपूर्व॑पदप्रकृतिस्व॒र-
त्वम् । य॒शः । अ॒शे॒यु॒द चे॒त्यमु॒त् । उ॒दरे॑षु । उ॒दि द्या॒ते र॒ज॒सो पू॒र्वप॒दा॒त्यलो॑प॒थ ।
३० ५. १९. । इ॒त्य॒त् । ति॒स्व॒रः । ग॒ति॒का॒र॒वो॒प॒प॒दा॒ति॒यु॒त॒र॒प॒द॒प्र॒कृ॒ति॒स्व॒र॒त्वम् ॥

प॒रा मे॑ य॒न्ति धी॒त॒यो गा॒वो न ग॒व्यू॒ती॒रन्तु॑ । इ॒च्छंती॑-
रु॒च॒क्ष॑सं ॥ १६ ॥

प॒रा । मे॑ । य॒न्ति॑ । धी॒त॒यः । गा॒वः । न । ग॒व्यू॒ती॒ः । अ॒नु॑ ॥ इ॒च्छं-
ती॑ । उ॒रु॒च॒क्ष॑सं ॥ १६ ॥

उ॒द॒न॒श॒शं व॒हुमि॒र्द॒ष्ट॒व्यं व॒रु॒णमि॒च्छंती॑र्मे धी॒त॒यः शु॒न॒शे॒प॒स्य शु॒क्र॒यः प॒राय॑न्ति

पराश्रुता निवृत्तिरहिता गच्छति । तत्र दृष्टोत् । यावो न । यथा यावो गन्व्यूती
रनु गोष्ठान्मनुलक्ष्य गच्छति तद्वत् । गन्व्यूती । यावोऽत्र सूत्र इत्यधिकरणे फित् ।
गोव्यूती छदति । पा० ६. १. ७९ २. । इत्यवादेन । दासीभारादित्यापूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । यद्वा यूर्यवन्मम् । यथा यवनमभेति बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । इच्छती । इय इच्छायाम् । छट छट् । तुदादिभ्यः छ । ह्रुगमियमा
छ इति छत्वम् । अदुपदेशात्सर्वेषामनुकानुदासत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सं नु योचायद्दु पुनर्यतो मे मध्वाभृतं । होतैव क्षदसे
प्रियं ॥ १७ ॥

सं । नु । योचायद्दु । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतं ॥ हो-
ताऽइव । क्षदसे । प्रियं ॥ १७ ॥

यतो यस्यात्कारणान्मे मम जीवनाय मधुरं हविरामृतम् । अत्र सवाल्यै कर्मणि
संपादितम् । अतः कारणान्नोवेव होमकर्तव्यं तदपि श्रिय इति क्षदसे अश्राति ।
पुनर्हमि स्त्रीवाच्यत्वं वृत्तत्वं प्रीयमानं न नु अत्रत्य संबोचायद्दु सम्भूय श्रिय
यार्ता कर्मावहे ॥ योचायद्दु । लोहये छादसे लुकि मुक्ते यचि । अत्यतिवर्षाति
ध्वेरवादेन । यच्च लमित्युपगमे गुण । व्यत्ययेन डेरत्वम् । यद्वा लोट एव छ-
वादेन । स्थानियद्वागवैलम् । आगृह्यम् । इत्यहोर्म । गत्रिरनन्तर इति गते । इ
इतिस्वरत्वम् ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतुं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुपत मे
गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं । नु । विश्वदर्शतुं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमिं ॥ एताः ।
जुपत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतुं सर्वदर्शनीयमत्यन्तदुर्ग्रहार्थमनाभिर्भूतं परमं दर्शं नु अहं दृष्टवान्मनु ।
क्षमि क्षमायां भूयौ रथ वरणपथिनामधिदर्शम् । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता-
उच्यमाना मे गिरो मदीया सुतीर्जस्त वरुण सेवितवान् ॥ दर्शम् । दृष्टेरिति
पा । पा० ३. १. ५७ । इति ध्वेरवादेन । ऋरसोऽकि गुण । पा० ७. ४. १६ ।
इति गुणः । विश्वदर्शतुम् । दृष्टेर्दृष्टृत्वीत्यादिना । उ० ३. १. १०९. । अतच्छ्रवणपातो
दर्शतमन्त्रः । यरदुषादित्यपूर्वपदातोदात्तत्वम् । यद्वा विश्वदर्शनीयमत्येति बहुमीहि ।
बहुमीहौ विश्व संज्ञकाम् । पा० ६. २. १०६ । इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि ।
आतो धातो । पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्राद्य इति योगविधिमामादाकारलोपः ॥

इमं मे वरुण शुधी हवमथा च मृळय । त्वामवस्युरा
चके ॥१९॥

१० इमं । मे । वरुण । शुधि । हव । अथ । च । मृळय । त्वां ।
अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं इवमाहुमं शुधि शृणु । किं च अयासिग्विने
मृळय अस्मान्मुपय । अवस्युः इत्येच्छुराहं त्वां वरुणमामिमुख्येन चके शब्द-
यामि । स्तोमीत्यर्थः ॥ शुधि । श्रु यवमे । कोटो हिः । शुश्रूषपृष्टृभ्यरछंदति । पा.
६. ४. १०२. । इति हेधिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुङ् । अन्येषामपि दृश्यत
इति संहितायां वीर्यः । अवस्युः । अवस्युश्चन्द्रासुष आत्मनः कथञ्च । यवाच्छंद-
सीत्युपस्ययः । आप्यके । के मे शब्दे । अस्माद्विद्यादेशः । पा. ६. १. ४५. ।
इत्यात्मन् द्विर्भावसुत्वे । आतो ओष इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः ।
निष्कृतिश्च इति निषातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि
प्रति शुधि ॥२०॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि ॥ सः ।
यामनि । प्रति । शुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविग्वहण त्वं दिवश्च ध्रुलोफस्यापि गमश्च भूखेत्रस्यापि । एवमा-
त्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि दीप्यते । ॥ तादृशस्यं यामनि
क्षेमप्रापणेऽस्मादीये प्रतिशुधि प्रतिभक्षणमाज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामीति मत्पुत्रं
देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना पट्टा उदात्तत्वम् । गमः । गमेत्येतादृशमस्य
पठितम् । आतो धातोर्लिङ्गात् इति योगविभागादातो ओष इति प्रतिषेधेऽपि
व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिष्ठत्वादेरेण विश्वेऽहदात्तत्वम् । यामनि । या प्रापणे ।
आतो मनिभ्कनिच्यनिषथ । पा. ३. २. ७४. । इति मनिन् । नित्वादासुदात्तत्वम् ।
शुधि वक्तुम् ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पार्श्वं मध्यमं चत । अवाध-
मानि जीवसे ॥२१॥

उत्त । उतउत्तमं । मुमुग्धि । नः । वि । पार्श्वं । मध्यमं । चत ॥
अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

नोऽस्यांकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुगुवि उतकृष्य मोचय । मध्यममुदरगतं
पाशं विधृतं विधुष्य नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशा-
नवचृतं अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमम् । उच्छादियु पाशदंतोदात्तत्वम् । मुगुवि ।
मुच्छ्रित मोक्षणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । दिर्भावः । हलादिःशेषः । हुश्रन्त्यो
होधिः । पा० ६. ४. १०१. इति हेर्विण्देशः । विद्वक्षि इति निपातः । धृत ।
धृती हित्यामंभनयोः । व्योहो हिः । वृदादिभ्यः शः । अतो हेरिति हेहंङ् । जीवसे ।
जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेनेनित्यसेप्रत्ययः ॥

(मं० १ सू० ३२)

२.

इंद्रस्य नु वीर्योणिं प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि
युज्री । अहृन्नाहिमन्वपस्तर्दं प्र वृक्षणा अभिनृत्पर्वतानां ॥१॥

इंद्रस्य । नु । वीर्योणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि ।
युज्री ॥ अहं । अहिं । अनु । अपः । ततर्दं । प्र । वृक्षणाः । अभि-
नृत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

पञ्जी पञ्जयुक्त इन्द्रः प्रथमानि पूर्वविद्वानि मुख्यानि वीर्योणिं पराक्रमयुक्तानि
कर्माणि चकार । तस्येन्द्रस्य तानि वीर्योणि नु सिद्धं प्रवर्तमानि । यानि वीर्योणीति
तदुच्यते । अहिं मेघमहन् हतवान् । तदेतदेकं वीर्यम् । अनु पश्चादपो जलानि
ततर्दं हिंसितवान् । भूमौ निपातितवानिच्छयः । इदं द्वितीयं वीर्यम् । पर्वतानां
सम्बन्धिगीर्वाक्षणाः प्रवहणशीलं मदीः प्रमिनत् निघ्नवान् । कूटद्वयकर्मणेन प्रवा-
हितवानिच्छयः । इदं तृतीयं वीर्यम् । एवमुत्तरत्रापि दृश्यम् ॥ वीर्योणि । शूर
वीरं विकीर्तनी । पर्वतादपो यमिति यद् । गेरविटीति गिल्धेपः । तित्स्वरितमिति
स्वरितत्वम् । यतोऽन्वा इत्यामुदात्तत्वं भवति । आमुदात्तत्वे हि शुभ्राभ्येन बहु-
मीहावापुदात्तं द्व्यच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदापदापदात्तत्वस्य विद्वत्वाद्दीर्घोऽपि
शुनस्वरविधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽन्यथ्यये यतोऽन्वा इत्यामुदात्तत्वं वीर्याभ्ये
न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । बोचम् ।
अस्यविपक्षित्यप्राप्तिभ्योऽजिति च्छेरञादेशः । बहुलं छंदसमाश्रयेऽपीत्यङमावः ।
चकार । णञि लिङ्गरेण प्रत्ययात्पूर्वसोदात्तत्वम् । यदुत्तमोपादनिपातः । राह्व ।
अदीर्घादीनामलोपे ह्रस्वाच्च इति तकारव्येपः । अहिम् । आह्पूर्वादेशेऽणिके
मिहनिभ्यां ह्रस्वः । उ० ४. १३९. इवीण् प्रत्ययः आहो ह्रस्वत्वं च । पञ्-
ब्देन मेघो हित्तं समाने रूपवोदात्त इति कित्त्वं पूर्वपदापदात्तत्वं चानुब्रूयते ।
उतच्छिषोः पूर्वपदापदात्तत्वम् । ततर्दं । अतुदिद् हिंयानादरयोः । तिङ्गिति इति

निपातः । वक्षणाः । वक्ष रोपे । कुष्मण्डाद्येभ्यश्च । पा० ३. २. १५१. । इति
युच् । चित्तरं वाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्यः ॥

अहुञ्चाहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै यज्ञं स्वयं ततश्च ।
वाभ्राऽइव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरार्षः ॥२॥

अहुन् अहि । पर्वते । शिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मै । यज्ञं । स्वयं ।
ततश्च ॥ वाभ्राऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं । अर्षः ।
जग्मुः । आर्षः ॥ २ ॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् हतवान् । अस्मा इक्षाय स्वयं सुप्तु प्रेर-
णीयं यद्वा शब्दनीलं कुलं त्वष्टा मिथुर्कमा वज्रं वतश्च तन्नुह्यतवान् । तेन
वज्रेण मेघे मिधे रति स्सन्दमानाः मक्षपणयुक्ता आगः समुद्रमंजः सम्भगवजग्मुः
प्राप्ताः । तत्र द्रव्यतः । वाभ्राः कस्मान्प्रति हमारुणोपेता धेनव इव । यथा धेनवः
सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् । शिश्रियाणम् । शिश्रु सेवायाम् । लिटः कानच् ।
हिर्मावहलादिशेषेयकादेश्याः । पित इत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वयं । ऋ गतौ । अस्मात्सु-
पूर्वाहलौर्ण्यदिति ष्यत् संज्ञापूर्वके विधिरनित्य इति वृद्धाभावः । यद्वा इदं शब्दो-
पतापयोरिष्यत्स्यात् ष्यति पूर्ववद्वृद्धाभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । पादपंत
इति वाभ्राः । वाष्ट शब्दे । स्फाभितंभीत्यादिना रक् । जग्मुः । उपि गमहने-
लुपधालोपः ॥

दृपायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपि वत्सुतस्य । आ
सायकं मध्यादत्त यज्ञमहश्चेनं प्रथमजामहीनां ॥३॥

दृपायमाणः । अवृणीत । सोमं । त्रिकद्रुकेषु । अपि वत् । सुतस्य ॥
आ । सायकं । मध्या । अदत्त । यज्ञं । अहुन् । एनं । मध्याऽजां ।
अहीनां ॥ ३ ॥

दृपायमाणो वृष इवाचरद्विद्वः सोममवृणीत वृत्तवान् । त्रिकद्रुकेषु । ज्योतिषी-
रायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागात्रिकद्रुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्यामिपुतस्य सोमस्याश-
मपि वत् पीतवान् । मध्या घनवामिद्वः सायकं बंधकं यज्ञमादत्त स्वीकृतवान् ।
तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् हतवान् । दृपा-
यमाणः दृप इवाचरन् । कर्तुः कश्च सलोपय । पा० ३. १. ११. । इति ष्यद् ।
अक्रुत्सार्वधातुकयोरीति दीर्यः । अदुपदेशादातोस्तोदात्तत्वे क्यन्तादातोस्तो-
दात्तत्वम् । सायकम् । विन् वंधने । सिनोतीति सायकं ण्युत् । तित्स्वरिमाशुदात्त-

त्यम् । प्रथमजाम् । प्रथमं जन्तु इति प्रथमज्याः । जनयन्जनकमगो विद् ।
विदुनोरित्यात्मन् ॥

यदिद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनामर्मिनाः प्रोतमायाः ।
आत्सूर्यं जनयन्धामुपासं तादीक्षा शत्रुं न किल विविस्ते ॥ ४ ॥

यत् । इत् । अहन् । प्रथमज्जां । अहीनां । आत् । मायिनां ।
अर्मिनाः । प्र । उत । मायाः ॥ आत् । सूर्यं । जनयन् । धां । उपसं ।
तादीक्षा । शत्रुं । न । किल । विविस्ते ॥ ४ ॥

उत अपि न हे इत् ययराहीना मेयानां मये प्रथमजां प्रथमोत्पत्तं मेधमहन्
हतवानसि । आत् तदन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संवर्धिनीर्मायाः प्रामिनाः
प्रथयेण नाशितकामसि । अन्तरे सूर्यसुरधमुपकाशं यामाद्याशं च जनयन्-
स्यादयन्नावरकमेधविदारणेन प्रकृतयन् वतंसे । तारीक्षा तदानीमावरकांधर-
राभावाच्छत्रुं पातकं वैरिणं च विविस्ते किल एवं न लभ्यमान्छत्र ॥ अहन् ।
इतेर्लङि हल्काभ्य इति विलोपः । अक्षगम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिपातः ।
मायिनाम् । मायाशब्दस्य ग्रीष्मादिषु पाठाद्ग्रीष्मादिभ्यश्च । पा० ५. ३. ११९. ।
इति मत्वर्थीन इति । अर्मिनाः । मीम् । द्विसाकम् । कैयारिकः । मीनातेर्जिगमे ।
पा० ५. ३. ८१. । इति ह्रस्वम् । तारीक्षा । तदानीमित्यस्य द्रुपोदरादित्याद्-
पेयिपर्येत । किल । निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । विविस्ते । विद् । क्षमे । कादिनिय-
माभावाद् इदं व्यस्येन न भवति ॥

अहम्पुत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रो वज्रेण बहुता वधेन । स्कं-
धासीव कुलिशेना विपृक्णाहिः शयत उगृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । पुत्रं । वृत्रतरं । विऽअसं । इन्द्रः । वज्रेण । बहुता ।
वधेन ॥ स्कंधांसिऽइव । कुलिशेन । विऽपृक्णा । आहिः । शयते ।
उगृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

धामिन्द्रो वज्रेण सपादितो यो मद्भान्वपलेन वज्रेण वृत्रवरमसिधयेन लोका-
नामावरकनंपवारसाम् । यद्वा वृत्रेणवरकैः सर्वाभ्युत्तरानि तं वृत्रमेतन्नाम-
मसुरं वासं विमतासं छिन्नबाहुर्वया भवति स्याहन् हतवान् । अस्वच्छेदने
इति । पुत्रिणेन वृत्ररेण विपृक्णा विप्रेयतदिष्ठानि स्कंधांसीव । यथा इह
स्कंधादिष्ठा मनेति तद्वत् । तथा सस्यदिष्टाः पृथिव्या उपर्जुपृक् सानीधेन
उगृक्ः शयते शयनं करोति । छिन्नबाहुर्द्वयो पततीत्यर्थः ॥ वृत्रवरम् । वृ-

यत्ने । स्फादितचीलादिना भावे रक्प्रसङ्गान्तो घृनशब्दः । घृनेषान्नरणेन सर्वं तरतीति घृनतरः । तरतेः पचावच् । परादिनृदक्षि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तम् । तरपि तु व्यत्ययेन । व्यंसम् । बहुवीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तस्वरितयोरेण इति स्वरितत्वम् । वषेन । हन्व वष इति भावेऽप् । कर्त्तृसंयोगेन पातोर्वधादेशः । ॥ नातोदात्तः । अंतस्याकारस्यातो लोप इति लोप उदात्तनिष्ठस्वरेण प्रत्यस्योदात्तत्वम् । विट्पणा । ओतव्य छेदने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृ प्रसिद्धेयः । ओदितश्च । पा० ८. २. ४५. । इति परत्वानिष्ठान्तत्वम् । ततो मध्व-
प्रत्येति पार्षे प्राप्ते निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्येद्विधियु सिद्धो वषञ्चः । पा० ८. १. ६. ६. । इति । नत्वस्य सिद्धत्वेन क्षत्परत्वाभावात् पत्वं न भवति इत्ये तु इर्वच्ये तद्विद्नेव । पा० ८. २. १. । इति चोः दुपिति डुत्वम् । सेइंउरति बहुलमिति दोर्लोपः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिसारत्वम् । वयते । बहुलं छंदसीति घापो लगभावः । घुमिभ्याः । उदात्तयगो हस्युर्वाधिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अयोद्धेयं दुर्मदु आ हि जुहे महावीरं तुविवाधमृजीपं ।
नातारीदस्य समृतिं वृधानां सं रुजानाः पिपिपु इंद्रशत्रुः ॥६॥

अयोद्धाऽईप । दुःऽमदः । आ । हि । जुहे । महाऽवीरं । तुवि-
वाधं । मृजीपं ॥ न । अतारीन् । अस्य । संऽईपि । वृधानां । सं ।
रुजानाः । पिपिपे । इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो हर्मयुषो वृत्रोऽयोद्धेय ओदरक्षित इवेन्द्रं आहुते हि आहुतपा-
न्यल्लु । कीदृशमिद्रम् । महावीरम् शुणैर्गहान्भूत्वा शोषयेत्त्वम् । तुविवाधम् बहुनां
वाधनम् । मृजीपम् सत्रूणामपार्श्वम् । असेइशसैन्द्रस्य संबन्धिना ये सशु-
वधाः संति तेषां वधार्त्तां समृतिं संगमं नातारीन् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्त्वरीतुं नाशहोत् ।
इंद्रशत्रुः इंद्रः सश्रुर्पातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्र इंद्रेण हतो नरीषु पतितः
पान् रुजाना नरीः संपिपिपे सम्यक् पिष्टवान् । शत्रोन् शोषामातृणवतो वृत्रदे-
हस्य पादेन नदीनां कूलानि तनशां पाषाणादिकं च चूर्णाभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा
इय । ॥ विद्यते योद्धासेति बहुमीहो नञ्मुम्भामित्युत्तरपदोदात्तत्वम् । समा-
सांतपिपेरनित्यत्वात्तृतात् । पा० ५. ४. १५३. । इति क्यभावः । जुहे । डेच्
स्पर्शानां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणम् । उव-
हादेशाभावादुदात्तसः । यद्वा छंदस्युभयवैति सर्वपातुर्ब्रह्मज्ञायां दुष्टयोः सार्वेधातुके ।
पा० ६. ४. ८५. । इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोत्तररिभाषा लक्ष्मावु-
रोधाभाश्रीयते । इतरथा व्याजुजान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं वति
सातने हुवे वापिहादावपि तथा स्पष्टमिति वाच्यम् । अनेकाध्याभावात् । अने-

बौध इति हि तत्रात्रुक्तते । प्रज्ञयसरेणांनोदात्तम् । हि चेति निष्पानप्रतिषेधः ।
 महावीरम् । महाधामो वीरय महावीर । धान्महत् । पा० ६. ३. ४६. । इला-
 त्वम् । तुविवापम् । बापु सिलोदने । जुवीन् प्रमृतान्वाद्य इति तुविवाप । पना-
 यन् । वृत्तरपदप्रवृत्तिसारम् । यस्मिन् । तादी चेति यतेः प्रवृत्तिसारम् ।
 राजानाः । राजो भोगे । राजन्ति पूलानीनि राजाना नद्यः । राजाना नद्यो भवन्ति राजन्ति
 पूलानि । नि० ६. ४. । इति यास्कः । व्यत्ययेन गानम् । तुदादिभ्यः घः । सुमभान-
 इडादयः । अनुपदेद्यान्पानपात्रकालुदात्तत्वे निरूपणस्य । पिपिये पिप्य संचूर्णने ।
 व्यत्ययेन छिद् । रंदातुः । वदुमीदो पूर्वपदप्रवृत्तिसारम् ॥

अपावहस्तो अपृतन्यदिद्रुमास्य यज्ञमधि सार्त्तं जघान ।
 वृष्णो वधिः प्रतिमानं सुमृपन्पुरुत्रा वृत्रो अशयध्वस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहसः । अप्रतन्यत् इन्द्र । आ । अस्य । वयम् । अधि ।
 सार्त्त । जपान् ॥ पृष्ठाः । वभिः । प्रतिमान् । तुम्भ्वन् । गृह्णन् ।
 युनः । अदायत् । विज्जलाः ॥ ७ ॥

अथाद्रव्येण छिन्नत्वात्सादरहितः । अहस्यो हस्तरहितो वृष ईशमुद्रियावृत्तम्यत् ।
 घृतानां पुष्कमैच्छत् । द्वेपायिषयेन बहुपा विदोऽपि युद्धं न परित्यजन्निमित्तवत् ।
 अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सागो पर्वतपानो पर्वतपानुद्धरस्य प्रौढस्वर्षेऽप्युपरि
 वज्रमावपान ईश आमिमुद्रयेन प्रक्षिप्तवान् । अश्वत्थस्यपि युद्धेऽप्यजां दृष्टातः ।
 सप्रक्षिप्तमुष्णं पुरुषो वृष्णो रेत ऐचनखमर्षस्य गुह्यावरस्य प्रतिमानं साहृद्वं
 सुभूतं प्राप्नुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदवमिति शेषः । य वृत्रः पुरश्चा बहुज्व-
 येषु व्यस्रो निविर्ष क्षिप्तच्छाकितः यत् अश्वत्थ भूयो पक्षितवान् ॥ अथाद ।
 बहुनीहो पादसहस्रान्सल्लोभदछादयः । अहस्यः । बहुनीहो नञ्भूम्यामित्युत्तर-
 दातोदात्तत्वम् । अष्टमन्वत् । गुण आत्मनः कथम् । कथमश्वत्थतनसेरसल्लोभः ।
 सुभूतः । इति प्रहृष्टशेष पा० ७. १२. । इवीदप्रतिषेधः । पुरश्चा । देदमनुम्य-
 पुरश्चपुरश्चल्लेभ्यो द्वितीयात्तात्त्विकोर्बहुलम् । पा० ५. ४. ५६. । इति राक्षस्यर्थे प्राप्ति-
 लयः । अश्वत्थः । व्यस्येन परस्मैपदम् । बहुलं छंदसीति दापो लुपमावः ।
 व्यसः । वयु क्षेपण इत्यसत्त्वमिति च. । यस्य विभापेतीदप्रतिषेधः । गतिरनंतर
 इति गतेः प्रक्षितसारत्वम् । संक्षिप्तामुदात्तात्सारितयोर्बल इति परस्यानुदात्तस्य
 सारितत्वम् ॥

नृदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।
याश्चिद्वृत्रो मंहिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशर्वभूय ॥८॥

नृदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मर्नः । रुहाणाः । अर्तिः ।
यंति । आपः ॥ याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअविष्ठत् । तार्सा ।
अहिः । पत्सुतऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुष्यां शयिष्यां शयानं पठितं मृतं वृत्रमापो जलान्यतिर्यसि अति-
क्रम्य गच्छति । तत्र दृष्टांतः । भिन्नं बहुधा भिन्नकूलं नदं न सिंधुमिह । यथा
शुष्टिकाळे प्रभूता आपो नपाः कूलं भित्वातिक्रम्य गच्छति तद्वत् । कीदृश्य
आपः । मनोरुहाणाः नृणां चित्तमारोहंलः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा
मेवस्थिता आपो भूमौ दृष्टा न सवंति । तदानीं तृणां मनः सिद्यते । मृते तु
वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुहंष्य प्रवहंति । तदा शुष्टिकामेव तु मनुष्या-
मुष्यंतीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्थेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रो जीवनदशायां महिना खन्नीयेन
महिना याधिया एव महीगता आपः पर्यतिष्ठत् परिरुद्ध स्थितवान् । अहि-
हृन्वो मेघस्तासामर्षा वसुतःशीः पादस्याधः शयानो बभूव । यद्यप्यर्षा पादो नास्ति
तथाप्यग्निर्देवस्तानिर्लपितत्वात्पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नम् । एताभ्यां
निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. । इति मत्वम् । अमुया । श्रुतां सुतुगिति तत्तन्मा
भाजदेशः । शयानम् । शीकः पार्श्वपातुके । पा० ७. ४. २१. । इति गुणः । धातो-
र्दित्वात्पार्श्वधातुबलुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे ।
व्यत्ययेन शानच् । फर्तरे शशि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनिलनामनशासनमिति षष्-
नान्मुपभाषः । अङुपदेवाङ्गसार्षधातुपातुदात्तत्वे विकरणस्तरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातु-
स्वरः । महिना । गह पूजामाम् । इत्यावंधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन विभ-
क्तोदात्तशम् । यद्वा महिना महिन्ना । महच्छब्दस्य धृष्यादिषु पाठात्तस्य भाव इत्य-
स्मिन्नर्थे दृष्यादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच्प्रत्ययः । टेमेति द्वित्वेपः । चित् इत्यंतोदा-
त्तत्वम् । तृतीयैस्वचनेऽङोपे सत्युदात्तनिष्ठित्वरेण तस्योदात्तत्वम् । मकारलोप-
दृष्टादसः । वसुतःशीः । पादस्याधः सेत इति वसुतःशीः किर चेति किर । तसि
पह्नित्यादिना पादशब्दश्च पदादेशः । शस्त्रप्रवृत्तिविविधे प्रवृत्तिशब्दः प्रकारवचन
इति शलादोपणीश्वनापि । पा० ६. १. ६३. । दोषत्रादेशो भवति इत्युक्तत्वाद् ।
भये सु इति शब्दोपबन्धोदादसः । यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशो
दृष्ट इतराभ्योऽपि दृश्यते । पा० ५. ३. १४. । इति सप्तम्यर्थे तसिद् । छपभा-
वरदादसः ॥

नीचावयया अभवद्वृत्रपुत्रेद्रो अस्या अत्र वर्धर्जभार । उ-
त्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्वानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीषाऽवेषाः । अमन्वत् । वृत्रऽपुत्रा । इंद्रः । अस्याः । अर्व ।
वधेः । जम्भार ॥ पत्स्वय । सूः । अघरः । पुत्रः । आसीत् । दातुः ।
शये । स्रहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रः वृत्रः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीषावया न्यग्भावं प्राप्ता
इत्याभवत् । पुत्रं प्रहास्यदक्षितं पुत्रदेहस्योपरि तिरस्त्री पतितवतीत्यर्थः । तदानीमय-
निरोऽस्या मातुरवाधोमाने वृत्रस्योपरि वधो हननसापनमायुषं जम्भार प्रदत्त-
वान् तदानीं सूर्यतोत्रोपरि स्थितासीत् । पुत्रस्त्वधोमागस्थित आसीत् । सा च
दातुर्दानवी वृत्रमाता दाने मृता दानं कृतवतीति । तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्लोक-
प्रविद्धा गौः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता दानं करोति तद्वत् । नीषावयाः ।
नैति खादसीति वनो यदुः । औणादिकोऽपिगणयः । म्यंचौ घयसौ मस्याः सा
नीषावयाः । म्यंचशब्दादुत्तरस्याविमर्शे । पुत्रं पुत्रो भवतीति तृतीयैकवचनादेशः ।
राच इत्यकारलोपे चायिति दीर्घत्वम् । अचेरट्दस्यसर्वनामस्थानमिति तस्योदात्त-
त्वम् । एमाते झगभाजदृष्टावसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा नीचौ
निकृष्टौ वयसौ मस्याः ॥ । पूर्वपदस्य दीर्घदृष्टावसः । वयः । हन्यतेऽनेनेति वधः ।
अमुनि इतिवैधादेशः । निषादापुदात्तायम् । जम्भार । ह्यप्रहोर्मे इति भत्वम् । सूः ।
पूश् प्राणिमर्मविमोचने । सूते गर्भं निगुंचतीति सूर्यस्ता । किर चेति किर । दातुः ।
सोऽलंऽने । दाभाभ्यो जुः । उ० २. १३. । दाने । सटि कोपस्त आत्मनैपदेशु ।
पा० । ५. १. ४. १. । इति तलोपः । सीढः प्रावैधादुक्त इति जुनेऽवदेशः ॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।
वृत्रस्य निष्पत्यं वि चरंत्यापो दीर्घं तम् आशयदिन्द्रशत्रुः ॥१०॥

अतिष्ठंतीनां । अनिऽवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितं ।
शरीरं ॥ वृत्रस्य । निष्पत्यं । वि । चरंति । आपः । दीर्घं । तमः । आ ।
आशयत् । इंद्रऽशत्रुः ॥ १० ॥

वृत्रस्य एतीरमाधो निचरति विधेवेणोपर्योक्तस्य प्रवर्तति । कीदृशं शरीरम् ।
निष्पत्यं निर्गमपेयम् । अण्डु ममात्वेन गूटत्वात्तदीयं नाम न केनापि शायते ।
एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामथां मध्ये निहितं निक्षिप्तम् । कीदृशानां काष्ठानाम् ।
अतिष्ठंतीनाम् स्थितिरहितानाम् । अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानाम् । प्र-
दृष्टलभावादेतासाम् मनुष्यवन्न वापि स्थितिः संभवति । इंद्रशत्रुर्नो जल-
मध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तस्यो दीर्घं निद्रात्मकं भरणं यथा भवति तथापि-
यत् तर्कतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनाम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवे-

चनानाम् । निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानम् । करणमिच्छरणयोरेवधिकरणे
त्युद । तद्वहितानाम् । बहुमीदृहे नम्युम्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । कांत्वा भिन्ना
काष्ठाः । शृणोदरादिः । निहितम् । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिसरत्वम् । अत्र
शास्त्रः । अतिष्ठन्तीनामनिमिषमानानामित्यस्यावरणां काष्ठानां मध्ये निहितं
शरीरं मेघः । शरीरम् । शृणातेः शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निष्पन्नं निर्णामं विचरन्ति
विजानन्त्याप इति दीप्य द्राघतेस्तमस्तनोतेराश्ववदोतेऽद्रिस्तनुर्द्रोऽस्य शमयिता वा
शातयिता तस्मद्विश्राज्जुः । तस्मो वृत्रो मेघ इति नेवणास्त्वाष्ट्रोऽक्षुर इत्येतिहा-
सिकाः । नि० २. १६ । इति ॥

दासपत्नीरहिणोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पुणिनेव गार्गः ।
अपां विलमपिहितं यदासीद्दुत्रं जघृन्वा अपु तद्वचार ॥११॥

दासपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पुणि-
नाऽश्व । गार्गः ॥ अपां । विलं । अपिहितं । यत् । आसीत् । दुत्रं ।
जघृन्वान् । अर्प । तत् । वचार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोषकपणहेतुर्नरः पतिः स्वामी शासकमर्षा ता दासपत्नीः
अत एवाहिगोपाः अहिः वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छन्देन
यथा न प्रवर्तति तथा निरोपनम् । एतदेव स्पष्टीकृत्यते । आपो निरुद्धा अति-
ष्ठन्ति । तत्र दृष्टांतः । पणिनेव गार्गः पणिनामकोऽमुषो गा अपहृत्य विलं
स्थापयित्वा विलद्वारमन्ध्याय तथा निरुद्धवास्तवेत्यर्थः । अपां यद्विलं प्रवहणद्वार-
मपिहितं वृत्रेण निरुद्धमासीत् तद्विलं प्रवहणद्वारे वृत्रं जघृन्वान्दुतवानिद्रोऽपव-
चार अपावृतमकरोत् । वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान् । अत्र शास्त्रः । दासप-
त्नीर्दासादिपत्न्यो वाचो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुताः
अहिरयनादेस्संतरिक्षेऽपमपीतरोऽहिरे तस्मादेव निरुद्धितोपस्ये आईतीति ।
निरुद्धा आपः पणिनेव गार्गः । पणिर्वनिग्मयति पणिः पणनादतिषण्यं मेनेति ।
अपां विलमपिहितं यदासीत् । विलं भरं भवति विमर्तेर्न अग्निपानपथवार
तद्वृत्रो वृत्रोमेर्वा यत्तेर्वा वर्षतेर्वा यद्वृत्रोतद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यद-
यत्तत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्षत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति
विज्ञायते । नि० २. १७. । इति ॥ दासपत्नीति । दस्य उपस्ये । दासयतीति दासो
दुत्रः । पचाद्यच् । पित इत्येतोदात्तत्वम् । दासः पतिर्योसा । विमर्षा सपूर्वस्य ।
पा० ४. १. ३४. । इति श्रीप् । तत्तन्नियोगेनेकारस्य नकारः । बहुमीदृहो पूर्वपद-
प्रकृतिसरत्वम् । यद्वा दासस्य पाठविध्यः । पत्न्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिसरत्वम्
अहिगोपाः । गुप् रक्षणे । गोपायतीति गोपाः । आयादय आर्धमात्रके वा ।

३. १. ३१. । इत्याद्यप्रत्ययः । ततः किम् अतो व्योपः । वेरुष्टलोपाद्वलि-
लोपो बलीयानिति पूरे यकारलोपः । न चावः परसिचिह्नतो व्योपस्य स्थानिष-
त्वम् । न षडांतद्विवेचनेति प्रतिषेधात् । अहिर्गोपा यावाम् । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः ।
रविर् आवरणे । इत्यस्तयोर्षोऽपः । पा० ८. ३. ४०. । इति निपातकारस्य
भकारः । गतिरन्तरं इति गतेः प्रकृतिसरत्वम् । जघन्वान् । इवेतिदः कसुः ।
अभ्यायाव । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य वृत्त्वम् । कादिनि-
यमप्राप्त्येदो विभाषा नमहनेत्यादिना । पा० ७. ६८. । विहृत्स्वविधानाद्-
भावः । चङिहायो नकारस्य स्तलानुनासिकबुद्धौ ॥ :

अश्व्यो वारो अभवत्सर्दिद्र सूके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।
अज्यो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्वे सप्त सिंघूर् ॥ १२ ॥

अश्वयः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सूके । यत् । त्वा । प्रसि-
ऽअहन् । देवः । एकः ॥ अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोम । अर्ष ।
असृजः । सर्वे । सप्त । सिंघूर् ॥ १२ ॥

एके वज्रे । सुवो वृक इति नम्रनामसु पठित्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वाधुप-
कृशाल एकोऽद्वितीयो वज्रो ययदा त्वा हा प्रत्यहन् प्रतिदूतरत्वेन ब्रह्मवात् ।
सप्तदानीं स्वमश्वो वारोऽश्वसंबन्धी बालोऽभवः । यथाश्वस्य बालोऽनायासेन मसि-
कावीभिवारयति तद्वद्वनमगमयित्वा निराहृतवानित्यर्थः । किंच गाः पणिनापह-
तास्त्वमगमयः जितवान् । हे शूर कौर्यपुत्रे सोममजयः जितवान् । सपाव
तैत्तिरियाः । जघा हृवपुन इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति । य यरुषैशसं कृत्वा
प्राप्त ॥ सोममपियदिति । सप्त सिंघूर् । इमं मे यंग इत्यस्मानृष्यान्नाता गंगद्याः
सप्तसंख्याका नदी- सर्वे सर्वं प्रवाहरूपेण गंतुमवासृजः व्यक्तवान् । इन्द्रहर्त
प्रवाहनिरोधं निराहृतवानित्यर्थः ॥ अश्वयः अथे भवः । भवे ईदृशीति यत् ।
यलोऽजान इत्याद्युदात्तत्वम् । वारयति दंशयशकानिति वारः । पचायन् । कपिलना-
दित्याकृत्यविनश्यः । यथादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् । यदुत्ताभिलामिति निषा-
द्यप्रतिषेधः । सिटि षोदात्तत्वतीति यवेरुदात्तत्वम् । अजयः । गा इत्यस्य वान्या-
सरमठरात्तत्पेक्षयास्ति तिङित्वा इति निपातो न भवति । सपानवाक्ये निपात-
गुप्फदसदादेता वक्तव्या इति वचनात् । सर्वे । तुमर्थे सेषेवेति तवेन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

नासं विद्युन्न तन्यतुः सिंघु न यां मिह्मकिरद्धादुनिं च ।
इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीम्यो मघवा विजिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विऽशुत् । न । सन्त्युः । सिसेष । न । यां । मिह ।
अकिरत् । हादुनि । च ॥ इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः ।
॥ । उत । अपरीभ्यः । मघऽयां । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इदं निषेद्धं वृत्रो यान्विषुदादीन्मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धमशक्ताः ।
सोयमघोऽनेन गन्त्रेणोच्यते । अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विमुञ्च सिषेध इदं न प्राप्नोत् ।
तथा तान्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् । वृत्रो विक्रियवान् । सापि वृष्टिः
न सिषेध । हादुनि चायनिमपि यां वृत्रं प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इन्द्रादिभ्यो-
प्रवृत्तासु भावपि यद्यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ । तदानीं विमुदादयो न प्राप्ता
इति पूर्वनान्वयः । उत अपिच मघवा धनवानिन्द्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि
वृत्रनिर्मितामा मायानां सप्तत्रयादिजिग्ये विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । पिशु गत्साम् ।
मिहम् । मिह सेचने । मेहति सिचपीति मिह वृष्टिः । किञ्चेति किप् । अकिरत् ।
कृ विक्षेपे । तुषारिभ्यः षाः । नत् इदातीरितीलम् । अडागम उवाच । यवत-
योगादनिपातः । युयुधाते । युध संप्रहारे । छिदि प्रलयक्षरः । जिग्ये । सन्धि-
योगे । पा० ७, ३, ५७, । इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कृत्वम् ॥

अहैयुतारं कर्मपश्य इन्द्र हृदि यच्चै जमुषो भीरगच्छत् ।
नर्ब च स्रवतीं च स्रवतीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि १४

अहैः । यतारैः । कं । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जमुषः ।
भीः । अगच्छत् ॥ नर्ब । च । यत् । नृवति । च । स्रवतीः । श्येनः ।
न । भीतः । अतरोः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इन्द्र जमुषो वृत्रे हतवत्स्वयं हृदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् न हतवानसीति
बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् । तर्ह्येहैतन्न स यातारं हतारं कर्मपश्यः । त्वत्तोऽन्मं कं
गुदर्थं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषोत्तरस्यामानन्मा भूत्स्व भयमित्यर्थः । यद्यस्मात्का-
रणात्स्वं नव ॥ नवतिं च सर्वतीरेकोनशतसंख्यानाः प्रवर्हतीर्नवीः प्राप्य रजांसि
तत्रत्यानुदकान्यतरः चीर्णवानसि । तत्र दृष्टातः । श्येनो न श्येननामको बल-
वान्पक्षीव दूरगमनात्तत्र भयमासीदिति गम्यते । तद्वयं मा भूदित्यमिप्रायः । तत्र
दूरगमनं ब्राह्मणे सम्प्राप्तम् । इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा भास्तृपीति मन्यमानः पराः परा-
वतोऽगच्छदिति । तैत्तिरीयाध्यामनंति । इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतगगच्छदपरा-
वमिति स मन्यमान इति ॥ हृदि । पदमित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेवा । ऊडिद-
मित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् । जमुषः । इन्द्रेर्बिन्दः कसुः । वष्टेकवचने वषो संप्र-
सारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वे । शाशिवशिषसीनां चेति पठ्यम् । नच परवतुको-

रसिद्धः । पा० ६. १. ८६. १ इत्येकदेशस्यासिद्धत्वात् पत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यम् ।
संप्रसारणबीदसु प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. १. ८६. ६. । इत्यसिद्धवद्भावस्य
प्रतिषिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपघालोपः । नचासिद्धवद्भावादिति संप्रसारणस्या
सिद्धवद्भावः । मिश्राश्रयत्वम् । संप्रसारणं हि यष्ट्येकवचने । उपघालोपस्तु वसा-
विति मिश्राश्रयत्वम् । स्रवंती । सु गतौ । इयच्छ्वनोर्नित्यम् । पा० ७. १. ८१. ।
इति नुमागमः । ऋषिवादनुदात्तत्वम् । घतुश्च स्रसर्वधातुकस्वरणाद्युदात्तत्वम् ।
अतएव । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

इंद्रो यातोऽर्घसितस्य राजा शर्मस्य च शुंगिणो वस्र-
बाहुः । सेदु राजा क्षयति चर्पणीनामुरान्न नेमिः परि ता
वभूव ॥ १५ ॥

इंद्रः । यातः । अर्घसितस्य । राजा । शर्मस्य । च । शुंगिणः ।
वस्रबाहुः ॥ सः । इत् । ऊंइवि । राजा । क्षयति । चर्पणीनां ।
अुरान् । न । नेमिः । परि । ता । वभूव ॥ १५ ॥

यस्रबाहुर्दि शत्रौ ह्ये तति नि सप्तमो भूत्वा यातो वच्छतो जंममस्यावसित-
स्वैमत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य क्षमस्य छातस्य श्रृगरादित्येव प्रहरणादायप्रवृत्तस्या-
श्वार्दभादे श्रृगणि श्रृगोपेतस्योमस्य महिषवलीषर्ददेश राजाभूत् । सेदु स एवं-
दक्षर्पणीना मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति नियसति ता तावि पूर्वोक्ताणि जग-
मादीनि सर्वाणि परिवभूव आस्रवान् । तत्र दृष्टांतः । शरास्र नेमिः । यथा रथ-
चक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिरराभासौ कीडितान्काष्ठविशेषान्वाप्योति तद्वत् ॥
यातः । या प्रापणे । याति वच्छतीति यात् । छट घातु । तावेकाय इति रिभरे
रदात्तत्वम् । स सोऽपि लोपे चेदिति सहिताया सोर्लोपः । ता । श्वेच्छेदति बहु-
मिति सोर्लोपः । वभूव । भववेर्लित्ये पणि भवतेर । पा० ७. ४. ७२. । इत्य-
भ्यासत्वात् । कृताष्टतप्रचमितया युगायमस्य नित्यत्वाद्देष्टुं पूर्वं युगायमः ।
यद्वा । इषिमवनिर्म्या च । पा० १. ३. ६. । इति छिट कित्वाद्बुद्धभावः । न
चासिद्धवद्भावादिति तस्यासिद्धत्वाद्बुद्धदेशः श्रृङ्खनीयः । शुम्भुदाबुवच्छनोः सिद्धौ
भवतः । पा० ६. ४. ८८. १ । इति तस्य सिद्धत्वात् तिष्ठति इति निघातः ॥

मं० १ सू० ४८

३.

सह ग्रामेन न उपो व्युच्छा दुहितर्दिवः । सह घृप्तेन
बृहता विभावरी राया देवि दास्यती ॥ १ ॥

सह । ग्रामेन । नः । उपः । वि । व्युच्छा । दुहितः । देविः ॥ सह ।
घृप्तेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्यती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवः पुदेवतायाः पुत्रि । उप उप.कालदेवते नोऽस्मादर्थे ग्रामेन धनेन
सह व्युच्छ प्रभातं कृद । हे विभावरी उपोदेवते बृहता श्रमृतेन घृप्तेनाज्ञेन सह
व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्यती दानयुक्ता सती राया पशुलभनेन धनेन सह व्युच्छ ॥
उच्छ । उच्छी विपासे । दुहितर्दिवः । सुवामंनिवे परागवत्स्वर इत्यत्र परमपि छंद-
सीति वचनादिषु इत्यस्य पूर्वोक्तद्वारे सस्यामंनितस्य चेति पठ्यार्थान्नितपमुदात्तत्वात्-
निकं छर्षामुदात्तात् ॥ बृहता । बृहन्महत्तेरुपसंख्यानमिति विभक्तेश्चदात्तत्वम् ।
विभावरी । भा सीती । आतो मनिक्षित्वादिना वनिष् । वनो रचेति ङीप् । तत्तन्नियो-
गेन नपारस्य रैफादिनाः । संयुद्धी हस्तत्वम् । दास्यती । ड्वाप् दाने । भावेऽस्युद्
प्रत्यय । दा दानमस्या अस्तीति दास्यती । मातृप्राया इति मत्तुपो वत्वम् । उगित-
थेति ङीप् ॥

अश्वान्वतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे ।
उदीरय प्रति मा सूनृता उपश्चोद राधो मघोना ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवंत । वस्तवे ॥
उत् । उदीरय । प्रति । मा । सूनृताः । उपः । चोद । राधः । मघोना ॥ २ ॥

अश्वान्वतीर्बह्वोपेता गोमतीर्बहुभिर्बोभिर्युक्ता विश्वसुविदः कृत्स्नस्य घनस्य घृष्ट
लभयिष्य उपोदेवता वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवंत
प्राप्ताः । हे उपोदेवते मा प्रति वसुहृदस्य सूनृताः प्रियहितवाच उदीरय ब्रूहि । मघोनां
घनपता संवधि राधो घनं चोद अस्मादर्थे प्रेरय ॥ अश्वान्वतीः । मंत्रे लोमाश्वेन्द्रियविश्वदे-
व्यस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिक-
स्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवंत । च्युङ् गतौ । अथ बहूनां छंदसमाज्योगेऽपी-
त्यवभावः । वस्तवे । यस निवासे । तुमर्धं सेवेमिति तयेत्यवयवः । नित्वादाधुदात्तत्वम् ।
इरय । इर गतौ र्घपने च । हेतुमति णिच् । चोद । चोद सचोदने । चौरादिकः । लोटि
छंदस्युभययेति क्षप आर्धमातृपत्वात् गेरमिटीति बिलोपः । क्षपः पितृवादानुदात्तत्वे

धातुस्वरः । पादादिस्वादिपातामावः । मघोनाम् । यङीवहुवचने श्रुतमघोनामदक्षि
इति संप्रसारणम् ॥

उवाचोपा उच्छाञ्च नु देवी जीरा रथानां । ये अस्मा
आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्वर्गः ॥ ३ ॥

उवाच । उपाः । उच्छाञ्च । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ॥
ये । अस्याः । आचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्वर्गः ॥ १ ॥

उपा वैष्णवाद्य सुरा निवासमकरोत् । प्रभातं वृत्तवतीत्यर्थः । च नु अद्याप्य
उच्छाञ्च । श्रुच्छति प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा प्रेरयित्री ।
उप.फलै हि रथाः प्रेरयति । अस्या उपस आचरणेष्वामनेषु ये रथाः दधिरे भूता
यन्मीड्या भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वग्रान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टांतः । श्रवस्वर्ग
धनकामाः समुद्रे न । यथा समुद्रमध्ये गवः यन्मीड्या प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवाच । द
निवासे । गति लिङ्गभ्यास्तस्योमयेषाम् । पा० ६. १. १७. । इत्यभ्यासस्य संप्रसार
णम् । वित्तवरेण प्रख्यातपूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छाञ्च । उच्छाञ्चगमः । इत्यथ लो
हतीशारलोपः । तुदादिवाच्यप्रत्ययः । वाचमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उपा इत्यस्य
वाक्यांतरगतत्वात्तदनेकमात्र निपातो न भवति । समानवाक्ये निपातमुम्भदस्तदा
देसा वक्ष्यामि इति वचनात् । जीरा । नु इति शल्यार्थः सौमो पातु । जोरीपेति रथ
प्रत्ययः । अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशदेतोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुभावाद्
पातोति चर्चानुदात्तत्वम् । आचरणेषु । चर गत्यर्थः । स्पृष्ट चेति भावे स्पृष्ट । लिट्
देश प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वम् । वृत्तवतीत्यस्य स्वरत्वम् । दधिरे । दध् भवत्वाने
लिट् । किरवाहुवामावे यणदेशः । वित्वादेशोदात्तत्वम् । यच्छब्दयोगादनिपातः
भवत्यर्थः । अस्मत् इति ध्रुवो धनम् । शत्रुन् । तदात्मन इच्छन्तीति श्रवस्वर्गः । तु
आत्मनः वचन् । क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥

उपो ये ते म यामेषु युञ्जते मनो दानार्थं सुर्यः । ॥
ब्राह्म तत्कर्ण एषां कर्णतमो नाम गृणाति नृणां ॥ ४ ॥

उपः । ये । ते । म । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानार्थं । सुर्यः
अत्र । अहं । सत् । कर्णः । एषां । कर्णज्जन्मः । नाम । गृणाति
नृणां ॥ ४ ॥

दे उपः ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सुर्यो निर्दासो दानागिरा दानाय धनार्थं
दानार्थं गवः राक्षसं प्रयुञ्जते प्रेरयन्ति । दानदीना उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दः

मिच्छन्तीत्यर्थः । कृषां दातुमिच्छतां कृषां तन्नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कष्य-
तमोऽतिशयेन मेधावी कम्बो महर्षिरत्राह । अत्रैवोपःक्रान्ते कृषाति उच्चारयति ।
यो दातुमिच्छति यश्च नामप्रहणेन दातारं प्रशंसति दातुमावश्युपःकाल एव तथा
कुरुत इत्युपसः स्तुतिः ॥ कृषाति गृ शब्दे । कैवादिकः । पशूनां हस्त इति हस्त-
त्वम् । नृणाम् । नामि नृ च । पा० ६. ४. ६० । इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतर-
स्यामिति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

आ घ्रा योपेव सुनर्युपा याति प्रभुञ्जती । जरयंती वृ-
जनं पृथ्वीपतु उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घृ । योपोऽहव । सुनरी । उपाः । याति । प्रभुञ्जती ॥ जर-
यंती । वृजनं । पृथ्वीपतु । ईयते । वत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उपा देशी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयंतीत्यादि । या प्रतिदिनमागच्छति खलु ।
तत्र दृष्टान्तः । सुनरी छद्म गृहकृतस्य भेत्री योपेव । गृहिणीव । कीदृशुपाः । वृजनं
गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती जरां प्रापयंती । असकृदुपसाहतायां वयो-
हान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किञ्च उष काले पद्धत् पादयुक्तं प्राणिजातमीयते
निद्रां परित्यज्य श्लाहाह्वयार्थं मच्छति । किञ्च । इयशुपाः पक्षिण उत्पातयति ।
पक्षिणो ह्युपःकाले समुत्थाय तत्र तत्र वर्जति ॥ या । क्वचि तनुमेत्यादिना संहितायां
दीर्घः । छद्म नयतीति सुनरी । नृ नये । अत्र इतितीप्रत्ययः । गतिसमासे हृद्गृहये
गतिधारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात् इदिकारादपि इति षीप् । परादि-
नृदंति बहुलमित्युत्तरपदादौदात्तत्वम् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभु-
ञ्जती । भुज पालनाभ्यनहारयोः । लट् । वत् । उपादित्वाच्च्म् । असोरलोप इत्य-
कारलोपः । उगितथेति षीप् । कतुरलुम इति नञा उदात्तत्वम् । वृजनम् । वृषी
वर्जने । जरयंत इति वृजनं प्राणिजातम् । कृपृष्ठजिभेतिनिधाय्भ्यः क्यु । उ० २-
७९. । इति क्युप्रत्ययः । कित्वाह्वयपृथगुणाभावः । योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पद्धत् ।
पद् पादः तदस्यास्तीति पद्धत् । द्यव इति मनुष्यो वक्ष्यम् । जलयेन मनुष उदात्त-
त्वम् । नच स्वरविधौ व्यञ्जनमविवक्ष्यमानवदिति व्यञ्जनस्याधियमानवत्वे सति द्रव्यदु-
द्भ्यां मनुजिति मनुष उदात्तत्वमिति वाच्यम् । हस्तादिष्वेव सिद्धे पुनर्मुद्रप्रहणसाम-
र्थ्यादेया परिभाषा नाधीयत इति कृतायुक्तम् । इत्यस्या हि अस्त्वानिलनापि मनुष
उदात्तत्वं स्यात् ॥

वि या सृजति समनं व्युत्थिनः पृथं न वेत्योदती । वयो
नर्किष्टे पश्चिमांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

२४ वि । या । सृजति । समनं । वि । अर्थिनः । पदं । न । वेति ।
 ओदेति ॥ ययः । नकिः । ते । पतिस्वाप्तः । आसवे । विस्त्रो ।
 नाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥
 या देवता समनं समीचीनचेष्टयत् पुत्रं निरुजति प्रेरयति । एहाराभादि-
 शालुसाल्पु पुण्यानुप कालं शयनादुत्थाय खलव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् ।
 किंच । उपा अर्धिनो याचकान्विसृजति । तेषुपि ध्रुप काले रागुत्थाय खलीयदा-
 र्गुह्ये गच्छति । ओदत्युपोदेवता पद स्थान न घेति न कामयते । तप कालं शीघ्रं
 गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति । उपोदेवते से व्युद्यी त्वदीये प्रभातकाले पतिपांस
 पतनयुक्ता यम परिणो नकिरासते न तिष्ठति । किंतु खल्वनीमादिनिर्गल गच्छ-
 तीत्यर्थः ॥ यजति । यत्र विसर्गः । तुदादिवाच्यः । तस्य निरवाधपूर्यधगुणभावा-
 यत्यर्थः । प्रलयस्यापिन्दादनुदात्तत्वे विररणस्वर । यदुत्तयोगादिनिघातः । ओदती । उदी-
 र्भवने । उनति सर्वं नीहारेणेत्योदत्युपा । कालरि बालयेन शप् । व्यत्ययेनानुनासिक-
 लोपे लघूपधगुणः । उगितधेति दीप् । आगमानुवासनस्यानिरुत्पादुमभावात् । शप-
 पित्वाद्यनुदात्तत्वम् । वातुरदुपदेशाद्वार्धवाभातुपायुदात्तत्वे धातुसंज्ञानुदात्तत्वम् । न य-
 यदुत्तम् इति नञा उदात्तत्वम् । अतोदात्ताच्छतु परस्यासादिधानात् । नकिटे ।
 गुम्भत्तत्ततल्लु प्यंत रादमिति पात्वम् । पतिवास । पल्ल गती । छिद कम् । कादिनि
 यमाध्यात इह पक्षेकापादतामिति नियमाच्च प्राप्नोति । उत्थियते सर्वविधीनां छदसि
 निरुत्पत्तत्वात् । तन्निपत्तीदृशदीर्घरुपधारणे । दिवंचनेऽचीति स्थानिवद्भावा-
 दिर्नाम् । प्रलयस्वर । वाजिनीवति । वायोऽक्षमसा व्यतीति वाजिनी क्रिया ।
 मत्स्वर्थाय इति । ऋषेभ्य इति दीप् । तादशी क्रिया यस्या या । तदस्योतीति मनुप् ।
 यैवायामिति मनुपो कत्वम् ॥

एपायुक्तः परावतः सूर्यस्योदयनादधि । शतं रथेभिः सु-
भग्नोपा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयूक्त । परानवतः । सूर्यस्य । वृन्दअव्ययनात् । अर्थि ।
 शतं । रथैभिः । सुडभगा । उषाः । इयं । नि । याति । अग्नि
 मार्गपान् ॥ ७ ॥

एषोषोदेवी ज्ञातमयुक्त स्त्रीयाणां रथानां सप्त योजितवन्ती । सुभगा सौभाग्य-
सेयमुपा परावतो दूरस्थानात् सूर्यस्तोदयनादधि सर्वादयस्थानादधिकाधुलोवान्मा-
षानमि मनुष्यान्नुद्दिश्य रथेभि ज्ञातसह्यार्थैर्मुक्तै रथैर्विधाति विशेषेण गच्छति
अयुक्त । दृष्टिं दत्तो दृष्टीति तिचो शेष । उदयनात् । उदयेत्येति उदयनम् ।।

गतौ । अधिकरणे लुप्त । इदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुभगा । सोमनो मनो यस्याः सा । आद्युदात्तं यच्च छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मानुषान् । मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोजाताप्यज्यौ पुत्रं चेत्स्व पुत्रागमश्च । निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ -

विश्वंमस्या नानाम् चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।
अप् द्वेषो मघोनीं दुहिता दिव उषा उच्छ्रदप् सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं । अस्याः । नानाम् । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सूनरी ॥ अपः । द्वेषः । मघोनीं । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छ्रदप् ।
अपः । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जगमं प्राणिजातमस्या उपसवशते प्रकाशाय नानाम् प्रक्षी-
भवति । रानी तमपि निमग्नाः सर्वे जनास्तदिवारमित्रीमुपसवपुष्यम् नमस्कृत्यतीत्यर्थः ।
पुतः । यस्मादेवा सूनरी ह्यु नेत्री अभिमतफलस्य प्रापयिष्युषा ज्योतिष्कृणोति
सर्वं प्रकाशयति । किं मघोनी मघवती धनवती दिवो दुहिता ह्यलोकस्तकाशा-
पुरप्रभोषा द्वेषो द्वेष्टपुच्छत् अपवर्जयति । तथा क्षिप्रः शोपयिष्युपुच्छत् अपवर्जयति ।
तस्मादिष्टप्राप्तनिष्ठपरिहारहेतुभूतमुपोदेवतां विश्वं अगममस्कृत्यतीत्यर्थः ॥ अस्याः ।
इवमोन्वादेशे । पा. २. ४. १२ । इत्युदादेशोऽनुदात्तः । विमक्षिष्य मुस्यानुदात्तेति सर्वा-
नुदात्तत्वम् । नानाम् । दुहितायामन्येषामपि दृश्यत इत्यन्वासस्य दीर्घत्वम् । तुजादिये
हि नूतुजान् इत्यादाविष पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इषः य इत्यनुदात्ता-
यिसुसोः सामर्थ्ये । पा० ८. १. ४४ । इति विसर्जनीयस्य पत्वम् । द्वेषः द्विप
अप्रीतो । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति विष् लघूपधगुणः । मघोनी । सर्वं धनति
संभजत इति मघोनी श्वपुत्रनिष्ठादिना मघपवृक्षब्दः कनिष्ठप्रत्ययतो निपातितः ।
जियानुद्रेभ्यो ङीमिति ङीप् । सर्वज्ञायां श्वयुवमघोनामतञ्जित इति संप्रसारणम् ।
उच्छ्रदप् । उच्छ्री विमग्ने । विमग्ने सर्वज्ञम् । छंदसि छुदृच्छ्रदृष्टि इति वर्तमाने छद् ।
महुलं छंदसमाद्योगेऽपीत्युदात्ताभावः । सिधः सिधु शोषणे । क्तिप् चेति क्तिप् ॥

उष आ भाहि मानुना चंद्रेण दुहितर्दिवः । आवर्हती
भूर्यस्मभ्यं सौमगं व्युच्छंती दिविष्टिपु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । मानुना । चंद्रेण । दुहितः । दिवः ॥ आ-
वर्हती । भूरि । अस्मभ्यं । सौमगं । विऽउच्छंती । दिविष्टिपु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितः ह्यलोकस्य पुत्रि उषः उपोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाकादकेन
मानुना प्रसाधयेन आ समंताद्भाहि प्रकाशय । किं कुर्वती । दिविष्टिपु दिवसेषु

भूरि प्रभूतं सौमगं सौभाग्यमस्मभ्यमावर्हती संपादयती । तथा भ्युच्छंती तमांसि
वर्जयती ॥ उपः पाष्टिकमार्गेतितायुदात्तत्वम् । दुहितृदिवः । परमपि छंदसीति
दिव इत्यस्य परस्य पृथ्वेतस्य पूर्वमंत्रितांगवद्भावे सति पञ्चमंत्रितसमुदायस्याष्ट-
मिकं सर्वायुदात्तत्वम् । अवाहंती । जीपक्षौ पित्वाद्भुदात्तौ । अनुश्रादुपदेशात्सर्व-
धातुस्वरैणातुदात्तत्वम् । अतो धातुस्वरः स्त्रियते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिसर-
त्वम् । भूरि भवति न विनश्यतीति भूरि । अदिशदिभृशुनिम्यः किति सति त्रिन् ।
निस्त्वादायुदात्तत्वम् । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । सुभगान्मन इत्युद्गानादिषु पाठा-
दम् प्रत्ययः । ह्रस्वसिन्धवे पूर्वपदस्य च । पा० ७. ३. १९. । इत्युभयपदद्वौ
प्रातायां सर्वे विधवश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनादुत्तरपदद्वयिर्न भवतीति वृत्ता-
द्युक्तम् । व्युच्छंती । उच्छी विषासे । विषासो वर्जनम् तौदादिकः । अनुपदेशात्स-
र्वाधातुकायुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्शब्देन विविष्ट आदित्यो
लभ्यते । तस्मैष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बहुनीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिसरत्वम् ॥

विश्वस्य हि प्रार्णनं जीवन् त्वे वि यदुच्छसिं सूनरि ।
सा नो रथेन बृहता विभावरि भुधि चित्रामघे हयं ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्रार्णनं । जीवन् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसिं ।
सूनरि ॥ सा । नुः । रथेन । बृहता । विभावरि । भुधि । चित्राम-
घे । हयं ॥ १० ॥

हे सूनरि । उपोदेति विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजानस्य प्रार्णनं चेन्न जीवन् प्राण-
धारणं च रथे हि स्वयमेव वर्तते । यद्यस्मात्सर्वं व्युच्छसि तसौ वर्जयति । हे विभावरि
विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तारशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता ग्रीदेन रथेन याहीति शेषः ।
तया हे चित्रामघे विश्विन्नधनयुक्ते उपोदेति नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं भुधि भूषु ॥
प्रार्णनम् । अतः चेष्टयाम् । लुद चेति भावे लुद । योरनादेशः । समासेऽनितेः ।
पा० ८. ४. १९. । इत्युपसर्गस्यकाराधिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वम् । नन्व-
नितेरितिटा निर्देशात्कथमन चेष्टयामित्यस्य णत्वम् । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादाया-
त्तेनैव धातुना चेष्टा लभ्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वम् । संहितायामेकादे-
शस्वरैरेकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे । सुषोः शुल्लिति सप्तम्याः से आदेशः । उच्छसि
उच्छी विषासे । तौदादिकः । शिषः पित्वाद्भुदात्तत्वे विकरणस्वरः । निषासे भयदिहं-
तेति निषातप्रतिषेधः । सूनरि । सुनु नयतीति सूनरी । नृ नय इत्यस्मादन इति-
सौणादिक इत्ययः । गतिधमासे कृद्गृहणे गतिकारकपूर्वस्यापि प्रहणात् कृदि-
कारादकेन इति ङीष् । निषातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । पृथदिदृष्टं इति बहुज-

मित्युत्तरपदमुदात्तत्वे प्राप्ते भागंनिवस्य चेसाष्टमिर्न निपातः । विभावरि ।
विशिष्टा भा यस्याः सा । छंदसीवनिषो । पा० ५. २. १०९. २. । इति मलर्थावो
यनिप् । यनो र चेति दीप् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । शुभि । शुश्रूषृष्ट-
भ्यश्छंदसीति हेर्पिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य छृ । हेरपित्तेन प्रत्ययस्य-
रेणातोदात्तत्वम् । यादादित्वाभिपाताभावः । मयमिति घननाम् । चित्रं मयं यस्याः
सा चित्रमया । अन्येषामपि दस्यत इति संहिताया पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हवम् ।
व्येव् स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गत्वेत्यप् प्रत्ययः । तत्संनियोगेन सप्रसारणं च ॥

उपो याजं हि यंस्व यश्चित्रो मानुषे जने । तेना वह सु-
कृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणंति वह्यः ॥ ११ ॥

उपः । याजं । हि । यंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ॥ तेन ।
आ । वह । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणंति ।
वह्यः ॥ ११ ॥

हे उपः । याजं हविर्लक्षणमग्रं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व याचस्व । स्त्रीकुर्विस्वयः ।
यो याजश्चिन्ध्यायनीयो मानुषे मनुष्ये अने जाते यजमाने यतते तं वाजमिति पूर्वना-
म्यय । तेन कारणेन सुकृत. सुपु कृतवतो यजमानादध्वरान् हिंसाहितान्यागाह-
पावह प्रापय । ये यजमाना वह्यो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा त्वा गृणंति सुवंति तान्
सुकृत इति पूर्वैर्वा संबधः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रतं इवि. स्त्रीकृत्य पुनरपि
तेषां यज्ञं संपादयंति ॥ याजम् । यज यज्ञ गतौ । कर्मणि यञ् । अजिप्रज्योश्च ।
पा० ७. ३. ६०. । इत्यन वराभ्यस्तानुकममुष्यार्पत्वादाशो वाज्यमिहनापि कुत्वा-
भाव इति यृत्तानुक्तवाचुत्वाभावः । कर्षीत्वंत इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ते नृपादेत्वादा-
मुदात्तत्वं । वंस्व । वनु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्त्रीकारो
लक्ष्यते । यदुक्तं छंदसीति विकरणस्य छृ । अनुदात्तब्रह्मवर्धधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । हि चेति निपातप्रतिषेधः । सुकृतः । सुकर्मपापेसादिना करोतेर्भूतायै
किप् । तुगागमः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्वस्मि-
न्निति बहुव्रीहौ नञ्प्रत्ययमित्युत्तरपदातोदात्तत्वम् । अध्वरानिह्येयैषितवमत्या-
त्कर्तुपीप्सितवमम् । पा० १. ४. ४९. । इति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्वकप्-
सं च । पा० १. ४. ५१. । इति नीवहोर्हरतेथेति द्विकर्मकेषु वह्यतेः परिगणित-
त्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घाददीति स्त्वम् । आतोऽडि नित्य-
मिति पूर्वपदस्यकारस्य यानुनासिकता । गृणंति । गृ शब्दे । नृवादिभ्य आ । प्यादीनां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । आभ्यस्तगोरत्त इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्य छः । वदतायोगद-
निपातः ॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुपस्त्वं । सा-
स्मासु धा गोमदश्वावदुक्थ्यमुपो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमपीतये । अन्तरिक्षान् । उपः ।
त्वं ॥ सा । अस्मासु । धाः । गोऽर्जत् । अश्वऽवत् । दुक्थ्यं । उपैः ।
वाजं । सुवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उपः त्वं सोमपीतये सोमपानार्पणमन्तरिक्षादन्तरिक्षलोकादिश्वान्तर्पान्देवानावह
अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उपः सा तादृशी त्वं गोमद गोमंतं बहुमिर्गोमि-
र्युक्तं अश्वान्दर्थदपेतमुपभ्यं प्रशस्तं सुवीर्यं सोमनवीर्योपेतं वाजमजमस्मासु धाः नि-
धेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दपातेऽष्टदक्षि लृङ्लृट्ठि इति प्रार्थनायां लृङ् । गति-
स्तेषु सिचो लृङ् । बहुलं एदस्माद्व्योमेऽपीत्यङमावः । गोमद । अश्वमद । मने
सोमार्धेऽपि मनुषि वीर्यत्वम् । उभयत्र सुवां मुमुगिति विभक्त्यङ् । उपप्यम् ।
उपपं त्योऽङ् तत्र भवत्युपप्यम् । भवे एदंतीति यद् । ययं विधयः एदंति विकल्प्यंत
इति यतोऽज्ञाव इत्याहुदात्तत्वाभावे निस्त्वरीतमिति स्वरितत्वम् । उपः । धामन्त्रिता-
हुदात्तत्वम् । पादादित्वाविपाठाभावः । सुवीर्यम् । सोमनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यं वे-
त्युत्पत्तद्वहुदात्तत्वम् ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अर्क्षत । सा नो रुयिं
विश्वधारं सुपेशंसमुपा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अर्क्षत ॥ सा । नः ।
रुयिं । विश्वधारं । सुपेशंसं । उपाः । ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उपशोऽर्चयः प्रशस्ता रुशंतः सक्नुहिर्वीर्यतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यक्षत
प्रतिदश्यते सा तथामूर्तोपा नोऽस्मभ्यं रुयिं ददातु । वीर्यं रुयिम् । विश्ववारम्
विश्वस्य वारकम् । यद्वा विश्वैर्वरणीयम् । सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । सोमन-
रूपोपेतम् । सुगम्यम् अमु गंतव्यम् । यद्वा सुगम्यमिति सुतनाम । तदेतदुपात्ताच्छ-
न्त्यम् ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायाम् । उतति तुदादित्वाच्छः । अनुपदेशान्ताय-
धातुकाजुदात्तत्वे सति शिष्टत्वादिकरणसरे प्राप्ते न्यस्येनाहुदात्तत्वम् । अर्क्षत ।
हरोः धर्मणि छवि सस्मादेनाः । च्छेः सिच् । न रुशः । पा० ३. १. ४५. । इति
कसप्रतिषेधः । एकाच इतीदप्रतिषेधः छिद्विचालात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. ।
इति सिचः निस्त्वाभूपपगुणभावः । सजिदगोर्षत्वमिति । पा० ६. १. ५८. ।
दत्तनागमाभावं च कित्वादेव । पालस्त्वपत्तावि । अद्यागम उदात्तः । ददुत्तयोगाद-
निपातः । विश्ववारम् । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृण् वरणे । कर्मण्य् । यद्वा

विधेर्वियत इति विश्ववारः । कर्मणि षन् । महद्भाषित्वात्पूर्वपदात्तोदात्तत्वम् ।
 शुम्भ्यम् । शुभु गंतव्य- शुम्भः । यथेर्धनये कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनो-
 षधाढोपः । तत्र भवं शुम्भ्यम् । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहुरेऽवसे महि । सा
 नः स्तोमो अभि गृणीहि राघसोपः शुक्लेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वं । ऊतये । जुहुरे । अवसे ।
 महि ॥ सा । नः । स्तोमो । अभि । गृणीहि । राघसा । उपः ।
 शुक्लेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये पोषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रतिष्ठाः पूर्वं विरतना
 ऋषयो मंत्रद्रष्टार ऊतये रक्षणाय । भव इत्यवचनाम् । अवसेऽजाय न जुहुरे
 जुहुरे आहूतवन्तः । सूक्तस्यैर्मन्त्रैः स्तुतवन्त इत्यर्थः । हे उपः सा तादृशी त्वं राघ-
 सास्मानिर्दोषेन हविर्लक्षणेन धनेन शुक्लेण शोचिषा वीक्षेन तमो विवारयितुं समर्थेन
 तेनसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिदं नोऽस्माकं स्तोमालभि जुहुरिभिर्लक्ष्य
 गृणीहि सम्पन्नं स्तुतमिति शब्दम् । भस्वरीयाभिः स्तुतिभिः सद्गुणैः भवेत्यर्थः ॥
 ऊतये । अवसे । किंनि ज्वरत्तरेत्यादिना वकारसोपधायाधोक् । कतिवृत्तीत्यादिना
 किमुदात्तो निपातितः । जुहुरे । हेन् स्पर्शया शब्दे च । लिङ्गभ्यस्तस्य चेति
 द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्यते. संप्रसारणम् । अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः ।
 अध्याभ्यस्तस्य ह्यतिः । नस्तस्य कारणमिति न्यास्यावत्त्वात् । परपूर्वत्वे इह इति
 धीर्घत्वम् । द्विर्वचनाद्वीनि । इरयो र इतीरेवो रे आदेशः । चित् इत्यतोदात्तत्वम् ।
 यदुत्तयोगादनिपातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि शार्थं भवतीत्युक्तम् ।
 महि । मह पूजयाम् । औणादिक इत्यलव- । ऊदिकरादपित इति ईप् । सद्गुण-
 वन्भाव्येति हलत्वम् । स्तोमान् । संहिताया वकारस्य इत्याद्युक्तम् । नित्वादाद्युदात्त-
 त्वम् । गृणीहि । गृ शब्दे केषाधिकः । शिति प्यायीना इह इति हलत्वम् ।
 राघसा । राघोस्तनेनेति राघ- । ऋष्यो नित्वाद्युदात्तत्वम् । उपः । पादादित्वा-
 दादिकनिपाताभावे पाठिकभामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

उपो यदुद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः । प्र नो य-
 च्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिपः ॥ १५ ॥

उपः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारैः । ऋणवः । दिवः ॥
 प्र । नः । यच्छतात् । अवृकं । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोमतीः ।
 रिपः ॥ १५ ॥

हे उपः । समवासिन्प्रभातसमये यद्यसाम्प्रत्युना प्रचक्षणेन दिवोऽतरिणस्य द्वारो द्वारभूतो पूर्वापरदिग्भागावधकारेणाच्छादितौ व्युणवः विच्छिप्य प्राप्नोषि । तस्यात्वं नोऽस्सभ्यं छर्दिस्तेजसि यद् अयच्छतात् देहि । कीदृशं छर्दिः । अदृक् हिंसकरहितम् । पृथु विलीर्षम् । अपिच हे देमि देवनरीले तोमतीर्बहुभिर्योभिर्युक्ता ह्योऽज्ञानि । प्रेत्युपसर्गसाहसोर्बच्छतादित्यनुपज्यते । प्रचच्छतात् देहि । त्वदागमनस्यासद्वर्णार्थत्वादस्मदमीटं गृह्णादिकं प्रयच्छे-
त्यर्थः ॥ छर्दिरिति गृहनाम । छर्दिः छर्दिरिति तन्नामधु पाठात् । ऋणवः । ऋणु गतौ । छन्दे छि सिपि तनादित्वाहुप्रत्ययः । ततो व्यस्येन चापि गुणावा-
ह्यौ । शपः पितृषादनुदात्तत्वं उप्रत्ययस्यः सिध्यते । बहुतयोनादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्र नः । उपसर्गाद्बहुकमिति बहुलवचनाजसो
पात्तामावा । यच्छतात् । दाप्य दाने । चापि पात्रेत्यादिना मच्छादेशः । शत्रुकम् । नास्ति वृक्कोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । पृथु । प्रथ
प्रख्याने । प्रथितदिभ्रज्जां संप्रसारणं सत्येपमेति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छर्दिरिति
गृहनाम । उच्छृद्दि दीप्तिदेवनयोः । अर्बिश्चुपिहुसपिछादिछर्दिभ्य इतिरितीतिप्रत्ययः ।
तथूपधगुणः । प्रत्ययस्यः ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्षा समिळाभिरा ।
सं घुमेन विश्वतुरोपो महि सं वाजैर्वाजिनीयति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । बृहता । विश्वपेशसा । मिमिक्ष । सं । इ-
ळाभिः । आ ॥ सं । घुमेन । विश्वतुरो । उपः । महि । सं । वाजैः ।
वाजिनीऽपति ॥ १६ ॥

हे उपः । नोऽस्मान्नाया घनेन संमिमिक्ष संविच । संयोजयेत्यर्थः ।
कीदृशेन घनेन । बृहता प्रभूतेन । विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम ।
बहुविधरूपपुलेन । तथेळाभिः । गोमिथास्मान् संमिमिक्ष । इत्येति गोनाम । इळा
जगतीति तत्तन्मयु पाठात् । आकारः समुच्चये पादांते सर्वमानस्तत् । उच्छन्दः । एत-
स्मिन्नेषार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति । किंच हे महि महनीये उपोदेवते
घुमेन यशसा संमिमिक्ष । अग्रं वोततेर्यशो धार्जं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । की-
दृशेन घुमेन । विश्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । राया हे वाजिनीयति अशसा-
धनभूतक्रियायुक्ते वाजैरौरस्मान् संमिमिक्ष । अग्रं वै वाज इति शुल्लंतरात् ॥ राया ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । बृहता । बृहन्महत्त्वोत्प्रेषणमित्युदात्तत्वमिति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांति यस्यासौ विश्वपेशः । बहुव्रीहौ विश्व-
पेशायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वम् । यदा महद्बुधादिर्दृश्यः । मि-

मिश्र । मिह सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । छोटि बहुलं छंदसीति शपः छ ।
 द्विर्भावहृदि.शेषौ । ढवत्वपत्वाणि । प्रत्ययस्वरस्य सति मिष्टत्वात्स एव शिष्यते ।
 पादादिर्वादिषातः । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्यत्वात्तिष्ठति इति निघातो न भवति ।
 समानवाक्ये निघातपुष्पदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्श्वीति
 ॥ । दुर्वी हिंसार्थः । किर चेति किर । रात्रौष इति वक्तारलोपः । शिष्येषां तूर्व-
 श्वत् । समासस्येत्यंतोदात्तत्वम् । वाजिनीवति । वाजोऽधमस्या अलीति वाजिनी
 क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः ज्ञा तथोक्ता ॥

मं० १ सू० ४९.

४.

उपो भूद्रेभिरा गंहि दिवश्चिद्रोचनादधि । वहैत्यरुणस्तव
 उपं त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उपः । भूद्रेभिः । आ । गृहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥
 वहंतु । अरुणऽस्तवः । उपं । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उपः । उपोदेयते भूद्रेभिर्भदनीयेः शोमनेर्मागीर्दिबोऽतरिष्यलोरात् रोचनाद्रो-
 चमानाहोष्यमानात् । अपिरुपर्वथ । उपरिवर्तमानात् । विविति पूवार्थः । पूजिता-
 देवविधार्वातरिष्यलोकाद्वागहि आगच्छ । हे उप । अरुणप्राप्तोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः
 सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवगजनर्षं यज्ञगृहं त्वा त्वामुपवहंतु प्रापवंतु ॥
 गहि । गमेलोटि बहुलं छंदसीति शपो छ । हेरपित्येन क्त्विऽनुदात्तोपदेशेलादि-
 नानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लृक् न भवति । अस्तिदवदना भादित्यनुनासिकलोपस्या-
 सिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्ता । अनुदात्तेतत्त्व इत्यादेरिति युच् । योरजादेशे चित्
 इत्यंतोदात्तत्वम् । अरुणस्तव । प्सा भवणे । प्सांति मशयंति स्वनं पिबंतीति प्सावो
 पत्ता । औणादिकः कुप्रत्ययः । आतो ल्येप इति चेत्तादृशलोपः । अरुणाः स्तवो
 यासां तादृशोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनात्तृणामपि तथस्त्वं गम्यते ।
 पैवृक्मथा अनुहरते मातृकं मानोऽनुहरंत इति गोनदीय । तासां चोपोनाहनत्वं
 निघंटालुक् । अरुण्यो गाव उपवामिति । अरुणशब्दोऽर्ज्येत्यनुदत्तप्रत्ययात् । तृणा-
 ख्यानां पित् । उ० ३-५९. । इत्यतधित्वानुदत्तेरंतोदात्त । स एव बहुव्रीही
 पूर्वपदप्रकृतिसंस्मरणेन शिष्यते ॥

सुपेशंसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वं । तेनां सुश्रवंसं
 जनं प्रावाच दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुपेशंसं । सुऽपत् । रयं । यं । अधिऽअस्थाः । उपः । त्वं ॥ तेन ।
सुऽप्रवेसं । जनं । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उपः त्वं ये रयमध्यस्थाः अधितिष्ठति । वीदृशं रयम् । सुपेशसम् शोभ-
नावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामेति शास्त्रः । यद्वा शोभनहिरण्यमु-
क्तम् । पेशः कृशनमिति वक्ष्यामस्तु पाठ्यत् । सुखम् शोभनेन सौभाग्येन
युक्तम् । निवृत्तमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतम् । अथवा सुखमिति क्रियाविशे-
षणम् । सुप्तं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितः युक्तोक्तकाशादुत्पन्ने
उपोदेवते तेन रगेनापासिन्वाले सुधवसं शोभनहवियुक्तं जनं यजमानं प्राब-
धक्रेण मरुत ॥ सुपेशसम् । पिता अवयवे । अस्मादनुग्रहयः । निरादायु-
दातः पेशस्यशब्दः । शोभनं पेशो गत्यासौ सुपेशाः । आयुदातं यत् छंदसी-
त्युत्तरपदायुदातत्वम् । अप्यस्याः तिष्ठेदछंदसि छन्दस्त्विति इति वर्त-
माने छदि गान्तिस्थेति सिन्धो लृङ् । अज्ञागम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिपातः तिङि
बोदात्तवर्तीति स्येत्तुदात्तत्वम् । तेन । अभ्येक्षमपि दृश्यत इति चंदिदायां वीर्ये ।
सुधवसं । ध्रुव इत्यज्ञानाम् । भूयत इति सत इति शास्त्रः । सुपेशसमिति वदुत्तरपदा-
युदात्तत्वम् । अव । अथ रक्षणमतिप्रीतिवृत्तीत्युक्त्वावज्ञावतिर्गल्यर्थः । दुहितर्दिवः ।
परमपि छंदसीति पष्ठशतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं
सर्वायुदात्तत्वम् ॥

वर्यश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुऽपदर्जुनि । उपः प्रारंभृतूरनु
द्वियो अर्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वर्यः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अर्जुनि ॥
उपः । प्र । आरन् । क्रतून् । अनु । दिवः । अर्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हे अर्जुनि सुप्रवर्ये उपः उपोदेवते ते तव ऋतुस्तु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपद
द्विपदं भनुप्यादिकं चतुऽपदं त्रिपदिकं तथा पतत्रिणः पतत्रयंतः पशोपेता वयमित्
पक्षिणश्च दिवोतेभ्य आकाशाप्रांतेभ्यः पूर्वपरी आरन् प्रकरणं गच्छंति । रात्रावप-
कारेणानिभूताः सर्वे प्राग्निवत्त्वदागमनानंतरं चेष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः ।
पाष्ट गतौ । पतत्रनेनेति पतत्रम् । अभिनवीत्यादिना प्रनप्रलयः । ततो मत्वर्थीय इति ।
द्विपद । द्वौ पादौ यस्येति संख्याश्रुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. । इति पादशब्दस्या-
स्योपः समासतः । अयस्यवाक्षित्वेन भत्वात् पादः पत् । पा० ६. ४. १३०. ।
इति पद्मावः । द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । पा० ६. २. १९०. । इत्युत्तरपदा-
नोदात्तत्वम् । चतुऽपद । चत्वारः पादा अस्य । सारन्यतिप्रिणं पूर्वपत् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदश्च विशारदत्वम् । इणः य इत्यनुत्तादिद्विपदस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८.

३. ४१. । इति विसर्जनीयस्य पत्युम् । न च परत्येनास्यासिद्धत्वात् कुप्योः २ क २ पी च । पा० ८. ३. ३७. । इत्युपपत्नीयादेस्तः संजनीयः । येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं वाधत एवेति वृत्ताशुक्तम् । आरन् । न गतो । छंदसि सुदलङ्घित इति वर्तमाने लुटि सन्निशास्त्वार्तिभ्ययेति च्छेरणदेशः । ऋतमोऽङि शुण इति शुणः । आडागमः । ऋतून् । न. गतो । (वृत्त्यादाङ्गदिको भावे वृत्त्ययः) अतु । अतुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४.) इत्यनोः एर्मप्रत्ययनीय-
यम् । कर्मप्रत्ययनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । संहितायां वीर्वादृदि समानपाद इति नकारस्य कत्वम् । अनानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति योः पूर्वस्य वर्णस्य सामानाधिक्यत्वम् । दियः । ऊडिदमिस्ति विमकिरदात्तः । अवेभ्यः । पंचम्याः परानभ्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विभ्वमाभासि रोचनं । तां त्याज्य-
पर्वसूयवो गीभिः कण्वा अहूपत ॥ ४ ॥

विऽउच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विभ्वं । आऽभासि । रोचनं ॥
तां । त्यां । उपः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कण्वाः । अहूपत ॥ ४ ॥

हे उपः । व्युच्छंती तमो वर्जवती त्वं रश्मिभिः स्वकीयलोभोमिर्विभ्वं सर्वं भूत-
जातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथा भासि आ स्वयंतात् प्रकाशयसि ।
हि यन्तावेवं तस्मात्तां तादृशीं तां वसूयवो वसुनामा कण्वा मेधाविन ऋत्विजः
पण्यगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गीभिः मुत्तिलक्षणेनोभिरहूपत । सुतन्त इत्यर्थः ॥
कण्व इति मेधाविनाम् । कण्व ऋभुयिषि तन्नामसु पाठात् । आभासि । भा वीक्षी ।
अवादिताच्छयो ह्यह । सिपः पितृवानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निषातप्रति-
षेधः । विजि चोवात्तनतीति गतेऽनुदात्तत्वम् । रोचनम् । रच वीक्षी । अनुदात्ततय
इत्यादेरिति युच् । पित इत्यनुदात्तत्वम् । वसूयवः । वसु धनमात्मान इच्छंतः ।
सुप आत्मनः पयच् । अहृत्तायैधातुक्योरिति वीर्यः । वयाच्छंदगीति युप्रत्ययः ।
गीभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कण्वाः । कण शब्दार्थः । अग्निमुषि-
लटिकणीत्यादिना कन् प्रत्ययः । निष्वादानुदात्तत्वम् । अहूपत । वेद्यो लुटि इः
संप्रसारणमित्यनुदात्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे हत् इति वीर्यत्वम् ।
च्छेः पिच् । एषाच इवीद्वयतिषेधः । संतापूनेस विषेरनित्यताह्वनाभावः ॥

(मं० १ सू० ११६)

५.

नासत्याभ्यां वहिर्हिं प्र वृजे स्तोमो इयम्यभ्रियेव यातः ।
यावर्मेगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतु रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां । वहिःऽह्व । प्र । वृजे । स्तोमान् । इयमि । अभ्रि-
योऽह्व । यातः ॥ यौ । अर्मेगाय । विमदाय । जायां । सेना-
जुवा । निऽह्वतुः । रथेन ॥ १ ॥

वहिर्हिं यथा कथितमात्रे यागार्थं वहिः प्रवृजे प्रकल्पेणान्युनातिरिक्तं यागाय
पर्याप्तं दमे वृजे छिनत्ति । संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामभ्रियां स्तो-
मान् स्तुतीरियमि संपादयामि । एतदेव विशदीक्रियते । अभ्रियेव यथात्रिपाण्य-
त्रेयु मेयेष्ववस्थितान्युदकानि पातो वायुर्वर्णार्थं बहुयः प्रेरयति एवमहमभ्रियां
स्तोत्राणीयमि बहुयः प्रेरयामि । वीरशावधिनौ । अर्मेगाय बालाप स्वयंवरल-
ब्धनार्थाय विमदायैतत्सहाय राजर्षये मध्येमार्गं स्वर्णवराप्येमागतैस्त्रामलमनात्तैर-
न्यैर्वृषैः सह बौद्धमश्वजुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुमिर्दु-
प्रापेण रथेन आवधिनौ जायां भार्या परैरन्यकांतां न्यूहतुः शत्रून्निहत्वा तदीयं
गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्याम् । सत्सु भवौ सत्यौ । न
सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नश्रान्नप्रादित्यादिना नमः प्रकृतिभावः ।
अव्ययपदपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृजे । वृजी वर्जने । आदादिकः । इदित्वाधुम् ।
लोपस्त अक्रमनेपदेष्विति लोपः । इयमि । ऋ गती । औदोक्षादिकः । अति-
विपक्षौधेः अभ्यासस्येत्यम् । अभ्यासस्यासवर्ण इतीवह । अभ्रियेव । समुद्राग्राह इति
नवार्थं यः । भस्मेवादेव । शेरुदंदि बहुलमिति शैल्येवः । अर्मेगाय । अति-
गुण्यो मन्त्रिर्लवर्मेन् । अर्मे एवार्भकः । धृष्टार्थां वृन् । पा० ५. १. ८५. ।
छादतो धकारः । अपर आहः । अर्मेमत्वं गायति शब्दवतीत्यर्थः । के रौ राज्ये ।
गापोऽह्वः । पा० १. २. ८. । यातो लोप इति चेत्कारलोपः । सदेतत्प्रकृतः
शान्त्यस्तमिमाम् । सेनाजुवा । जु इति स्तोत्रो धातुर्गेलार्थः । अस्मादंतर्भाषितम्-
र्थात् विन्वचिप्रच्छीत्यादिना विन्वीथौ तन्वातित्वादुवह । न्यूहतुः । सह प्रापये ।
लित्यमसि यजामित्वात्संप्रसारणम् । यद्वत्ताभिलमिति निपातप्रतिषेधः ॥

वीक्षुपत्तमभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः दाश-
दाना । तद्रासमो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय २

वीक्षुपत्नमिभिः । आशुहेममिभिः । वा । देवानां । वा । जूतिमिभिः ।
शाशदाना ॥ तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रं । आज्ञा । यमस्य ।
प्रधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीक्षुपत्नमिभिः । वीक्षु इति वरुणाम् । वरुणदुत्पत्तनैः आशुहेमभिः । शीघ्रगमनैः ।
वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्यावधिनौ । एवंभूतैरश्वेभ्य देवानामिन्द्रादीनां जूतिभिः
प्रेरयेद्यः शाशदाना शाशवयमानवोरत्वर्यं प्रेरमाणयोर्धुत्वयोर्वाहनभूतो यो रासभः प्रजा-
पतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेते आज्ञा आज्ञौ
संक्रमे तच्छत्रुणां सहस्रं जिगाय जितवान् । वैवस्वतो हि वहुनां भरणहेतुना
संक्रमेण दुष्टो भवति । यद्वा जेतन्यत्वेन प्रजापतिनामिन्द्राद्यृषसहस्रं शीघ्रगम-
नयुक्तो रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवानि प्राप्य
युवां जयं प्राप्नुयामास । तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय राहो हुदितरं प्राय-
च्छदित्वादिकं प्राद्वणमनुसंधेयम् ॥ वीक्षुपत्नमिभिः । वीक्षु वरुणवत्पततीति
वीक्षुपत्नमिभिः । आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वन्ति गच्छन्तीत्याशुहेमान्तैः ।
हि गतीं वृक्षौ च । अन्येभ्योऽपि हस्यन्त इति मनिन् । कृततरपद्मकृतिस-
रलम् । जूतिभिः । जूतिवृतिनृतीत्यादिना फिन उदात्तलम् । शाशदाना । शङ्ख-
शातनैः । अत्र गल्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्यर्तत्वात् । शानच् । तस्य
छंदस्युभयपेक्षार्थधातुकत्वाच्छयनभावः । अतोऽप्यबलोयौ । अभ्यस्तानामादिरि-
त्यामुदात्तत्वम् । सुपां सुलुगिति पञ्चाः पूर्वसवर्णपर्यं । आज्ञा तेनैव सुप्रेण वादेशः ।
जिगाय । जि जये । सन्निटोर्जैरिषभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः ॥

तुम्रो ह भुज्युमश्विनोदमेधे रयिं न कश्चिन्ममूचां अवाहाः ।
तमूहभुर्नाभिरात्मन्यतीभिरंतरिक्षमुद्गिरपौदकाभिः ॥ ३ ॥

तुमः । हु । भुज्युं । अश्विना । उदमेधे । रयिं । न । कः । चित् ।
ममूचान् । अर्थः । अवाहाः ॥ तं । उद्गयुः । नौभिः । आत्मन्ऽवतीभिः ।
अंतरिक्षमुत्ऽमिः । अपऽउदकाभिः ॥ ३ ॥

अत्रियमाश्वमिवा । तुम्रो नामाश्विनौ प्रियः कश्चिन्नानर्षिः । य च द्वीपांतर-
वर्तिभिः शत्रुभिरलंतमुपहतः सन् तेषां जयाय खपुन भुज्युं सेनया सह नाया
प्राहपीय । साच नौमेष्येसमुद्रमधिदूरं गता वायुवशेन मिचासीत् । तदानीं स
भुज्युः शीघ्रमश्विनौ वृथाव । तौ च सुतौ सेनया सहितयात्मीयाम् नौप्यारोप्य
पितृसुप्रसन्न समीपं त्रिभिरहोरात्रैः आपयामासुमिति । अयमर्थः इदमादिकेन
तृचेन प्रतिपाद्यते । हसच्छ- प्रसिद्धौ । तुम राश्रु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्यवार्थ-
मुदनेपे । उदकैर्मिश्रिते सिच्यत इत्युदमेध- समुद्रः । तस्मिन्भुज्युमेतत्संशं प्रियं

पुत्रमपादाः नावा गंतुं पर्ययापीत् । तत्र दृश्यन्तः । ममृवान् वियमाणः मन्थन-
लोमी यथिन्मनुष्यो रयिं न यथा धनं परित्यजति वदत् । हे अशिनो तं न
भुज्युं मध्येसमुद्रं नियमं नोभिः पितृसमीपमृदुषु युवां प्रार्थितवन्ती । कीदृशीभिः ।
आत्मन्वतीभिः आत्मोद्याभिः । युवयोः सभूताभिरित्थः । यद्वा धृतिरात्मा ।
भारण्यभीभिरित्थः । अंतरिक्षमुद्भिः अतिस्वच्छत्वादंतरिक्षे जलस्योपरिश्चदेन
गंतीभिः । अपोदकाभिः सुच्छिष्टत्वादपगतोदकाभिः । अग्रविष्टोदकाभिरित्थः ॥
उदमेये । मिह खेचने । कर्मणि पन् । न्यंकापीमां चेति पुलम् । उदकस्रोदः
संरावात् । यायादिनोत्तरपदोदोदात्तत्वम् । ममृवान् । मृद् प्राणक्षाने । छिष्टः क्षुब्धः ।
क्रादिभिस्मात्रास्तस्येदो यसेराजगृहसामिति नियमादभावः । अहाः । ओराह्
ल्लो । लुङि तिपि च्छेः सिच् । आपमानुशासनस्यानिरुत्वात्समिटी न क्रियेते ।
बहुलं छंदसीतीडभाहः । हलव्याम्ब इति तिलोपः । रत्नविशर्गौ । यद्वा मंत्रे यदेति
च्छेलेद् । च्छेलेत्वादिष् न क्रियते । नोभिः । सावेद्यश्च इति विमर्शेऽदात्तत्वम् ।
आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मत्तुर् । मादुपभाया इति वत्वम् । अनो लुङिति मुद् ।
नलोपः । हलनुद्भ्यां मत्तुमिति मत्तुप उदात्तत्वम् । अंतरिक्षमुद्भिः । मुद् गतौ ।
किर् चेति किर् ॥

तिष्ठः क्षपस्त्रिरहातिमर्जद्भिर्नासत्या भुज्युर्महद्युः पतंगैः ।
समुद्रस्य धन्वद्भार्यस्य पुरेत्रिभी रथैः क्षतपद्भिः पलश्वैः ॥४॥

तिष्ठः । क्षपः । त्रिः । अहा । अविमर्जन्भिः । नासत्या । भुज्युं ।
मृदुषु । पतंगैः ॥ समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पुरे । त्रिऽभिः ।
रथैः । क्षतपद्भिः । पलश्वैः ॥ ४ ॥

हे नासकौ सेनवा सहोदके निमग्नं भुज्युं निष्ठः क्षपस्त्रिसंख्यायां रात्रीन्नि-
रहा निगारमावृत्तानि श्रमदावि चातिनम्रद्विरतिरुम्य मञ्जुद्विरैतावन्तं कालमस्ति-
व्याप्य वर्तमानैः पतंगैः पलश्विभिस्त्रिसंख्यायां रथैरहद्युः युगामृदवन्ती । केति
चेत् उच्यते । समुद्रस्यापुण्यक्षेत्रे धन्वन् धन्वनि जलवर्जितप्रदेशे । आर्द्रस्यो-
दकेनादीभूतस्य समुद्रस्य पुरे वीरदेसे न । रुधंगूते रथैः । क्षतपद्भिः क्षत-
संरथाश्चक्रत्पुणैः पादिरुपेतैः । पलश्वैः पशुभिरथयुक्तेः ॥ त्रिराः । त्रिचतुरो-
लियानिति निराब्दस्य तिष्ठ आदेशः । न चावोदात्तः । अचि र क्त इति रेफ-
देश उदात्तयणो ह्रापूर्वोरिति विमर्शेऽदात्तत्वम् । क्षपः । विमर्शयंतस्य छान्दसं
हस्तत्वम् । यद्वा क्षसात् इति योगविभाषादधातोर्स्याकारलोपः । अहा ।
सोऽलंति बहुलमिति श्लोकाः । पतंगैः । पलश्वैः । पतंगे । ज- १. ११८. ।
धन्वन् । भविर्गत्वर्थः । इदित्वाद्यम् । कनिन्युत्पीलादिना वनिन् । युवां लुङमिति
रात्मन्या इत् । क्षतपद्भिः । क्षतं पादा येनाम् । येन्यानुदयेसेति पादक्षान्दत्वात् ।

लोपः समासांतः । अयस्यादिदेवेन भत्वात्पादः पदिति पद्मावः । यद्वा पादसमा-
नार्यः पच्छप्पदः प्रहृत्यंतरे द्रष्टव्यम् ॥

अनारंभणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे । य-
दंश्विना ऊहर्धुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नार्यमातस्थिवांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे । तत् । अवीरयेथां । अनास्थाने । अग्रभणे । समुद्रे ॥
यत् । अश्विनौ । ऊहर्धुः । भुज्युं । अस्तं । शतारित्रां । नार्यं ।
आतुस्थिवांसं ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ । अनारंभण आलंघनरहिते समुद्रे तत्कर्मावीरयेथाम् विनातं कृत-
वंतौ युवाम् । अनारंभणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयतेऽस्मिन्नित्या-
स्मान्नो भूषवेताः । तद्रहिते स्थानुमद्यस्ये जन्त इत्यर्थः । अग्रभणेऽग्रभणे । हस्तेन
माघं काटादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्त्वत्कर्म । भुज्युं समुद्रे
ममं शतारित्रां बहुरिद्राम् । येः काष्ठैः पार्श्वतो यदैर्जलाढ्योदने सति गौः शीघ्रं
गच्छति तान्वरित्राणि ईदृशीं नायमातस्थिवांसमास्थितवंतमाहृद्वंतं कृत्वा ॥
अस्तम् । पृष्ठनामैतात् । पितृशुभ्रस्य गृहं प्रति यदुद्गुह्युः । सत्यापनमन्यैर्दुःसचयं युवां
समुद्रमध्ये कृतवंतामित्यर्थः ॥ अनारंभणे । आरभ्यत इत्यारंभणम् । हृत्वरपुटो
महत्त्वमिति कर्मणि त्युद् । ननुभ्रामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । अवीरयेथाम् । शूर-
वीरं विनातौ । सुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानामभणयोः पूर्ववत्पुदस्वरौ । अयं
तु विशेषः । इमहोर्ध्व इति भव्यम् । अस्तम् । अस्ततेऽस्मिन् सर्वमित्यस्त्वं पृष्ठम् ।
अजिदसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारित्राम् । ऋ गतौ । अतिव्यूह इति कारणेन
प्रत्ययः बहुमीदी पूर्वपदप्रकृतिसत्त्वम् ॥

यमंश्विना दूदधुः श्वेतमश्वमृषाम्वाय शश्वदित्स्रस्ति ।
तद्वी दान्नं महिं कीर्तेन्यै भूतैर्द्वोवाजी सदुमिद्धव्यौ अर्यः ॥ ६ ॥

यं । अश्विना । दूदधुः श्वेते । अश्वं । अपऽअंधाय । शश्वत् ।
इत् । स्वस्ति ॥ तत् । वां । दान्नं । महिं । कीर्तेन्यै । भूत् । पैद्वः ।
वाजी । सदै । इत् । हव्यैः । अर्यैः ॥ ६ ॥

अग्नेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कथित् स चाश्विनौ तुष्टय । तस्यै प्रीतौ कंचिज्ये-
तज्यमर्घं दत्तवंतौ । स चाश्वस्यस्यै प्रौढं जयं चकारेति । एतच्च प्रतिपाद्यते ।
हे अश्विनौ युवामघाभ्यागादंतन्याथाय पेदुनाग्ने राजर्षये यं श्वेतज्यमर्घं ददधुः
दत्तवंतौ । सोऽश्वस्यस्यै स्वस्ति जयलज्जर्षं मंगलं शश्वदित् निलयेव चकार । यौ
पुनयोस्वहार्थं दानं महिं मष्टत् अतिर्गमीरम् । अतएव कीर्तेन्यै सर्वैः कीर्तेनीयं

प्रशस्यं मूलं वभूत् । तस्मात्पैदः पेक्षोः संबन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी वार्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजनवान् सोऽयः सदमित् । सदैव हव्योऽस्माभिरप्याह्वतव्यः ॥ दातृम् । ददातेर्मात्रं औणादिवस्त्रप्रत्ययः । महि । मह पूजयाम् । इन् सर्वपातुभ्य इतीन् । कीर्तन्यम् । कृत संशब्दने । कृत्वापि तर्पकेन्येतन्न इति केन्यप्रत्ययः । कृत ददातीरितीलम् । भूत् । बहुलं छन्दस्यमाद्ययोगेऽपीत्यङ्-भावः । पैदः । पेक्षोः संबन्धी । तस्येदमित्यन् । छन्दस्ये वर्णलोपः । हव्यः । हुमतेरवो मदिति यच् । बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् । गुणः । धातोस्त्वभिहितस्यैवत्यवादेशः । अर्यः । ऋ गतौ । अर्वाद्दशधेस्यौणादिको यच् । व्यत्ययेनातोदात्तत्वम् ॥

युधं नरा स्तुवते पञ्जियायं कक्षीवते अरदतं पुरंधिं । का-
रोतराच्छकादश्वस्यवृष्णाः शतं कुम्भां असिचतं सुरायाः ॥ ७ ॥

युधं । नरा । स्तुवते । पञ्जियायं । कक्षीवते । अरदतं । पुरंधिं ॥
कारोतरात् । शफान् । अश्वस्य । वृष्णाः । शतं । कुम्भान् । असिचतं ।
सुरायाः ॥ ७ ॥

शत्रेयमाह्वयिना । वशीषानृषिः पुरा तमसा विरोहितज्ञानः यन् हानार्थम-
श्विनो मुद्राय । तस्मा अश्विनो प्रभृतां पियं दत्तवन्ताविति तदाह । हे नरा नैता-
रावश्विनो युधं युषां पञ्जियाय । पञ्जा ह्यङ्गिरस्तामाह्वया पञ्जा या अङ्गिरस इत्या-
न्नातत्वात् । तेषां युद्धे जाताय कक्षीवते । कक्ष्वा रमुरश्वस्य सङ्घे तत्संज्ञाय
स्तुवते युवयोः सुनि युर्वते मणं पुरंधिं प्रभृतां पियं बुद्धिमरदत्वम् व्यलिप्तत्वम् ।
यथा सर्वाधगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् कारोतरो
नाम वैदलधर्मवैदितो भागनविशेषो यस्मिन्पुराणाः क्षावणं क्षिपवे । युतोपमनो-
तत् । कारोतराद्यया सुरायाः संपादकास्तौ स्वयंवन्ति एवमेव युवां वृष्णः हेचनस-
मर्थस्य गुप्तासीमस्याश्वस्य शफात् घुरात् घुरायाः शतं कुम्भान् अचंल्यादान्मुराय-
दानसिचतम् अक्षारयतम् । यद्वा सिचतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीशशुद्ध-
सीमाश्वपुरात् या घुरा प्रवहति तयासंख्यात्वात् पदानसिचतम् अपूरयतम् । ये
सनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि गुप्ताद्यामाय सुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः ॥ स्तुवते ।
स्तौतेर्लङ् । पाह् । नदादित्वाच्छपो छव् । शत्रुसुम् इति विभक्तेर्दत्तात्त्वम् । पञ्जि-
याय । पञ्जयन्दाच्छेषिको यच् । कक्षीवते । आश्वसीन्दधीवचकीवकक्षीवदिति
निपातनात् कक्ष्वाश्वस्य संप्रसारणं क्वं च । अरदत्वम् । रद विलज्जने । पुरंधिं ।
पुरंधिर्बहुषीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादित्वात्पुरंधिभावः । यद्वा पुरं
पूरयितव्यं तर्हि विषयज्ञातमस्यां धीवत्तेऽवस्थाप्यत इति पुरंधिर्बुद्धिः । यमेष्यधि-
कारणे चेति दधातेः क्रिप्रत्ययः । तत्पुरुषे इति बहुवचनमिति बहुवचननादलुह् । इदं

तु ध्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः ध्रुवोदरादिरिव । अर्धचतुर्म् । पितृरु धरणे तौदादिकः । शे मुवादीनामिति ननु ॥

हिमेनार्धं प्रंसंस्मधारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।
ऋचीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्नित्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अर्धं । प्रंसं । अवारयेथां । पितुमती । ऊर्जं । अस्मै ।
अधत्तं ॥ ऋचीसे । अत्रि । अश्विना । अर्वाङ्गीतं । उन् । निन्यथुः ।
सर्वङ्गणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अग्नेदमाह्वानम् । अत्रिमुपिगमुत । अत्रिद्वारे पीठायनगृहे प्रवेद्य गुपामिना-
याधिपत । तदानीं तेन ऋपिणा सुतावधिनारमिमुद्वेनोपशमय्य तस्मात्पीठा-
गृहादविश्लेन्द्रियवर्गं संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे अध्वनी हिमेन
हिमवच्छेदीतेनोद्वेन प्रंसं दीप्यमानमनेर्यपनार्यमसुरैः प्रक्षिप्तं गुपामिनाद्वेषाम्
शुभा निवारितवन्ती । शीतीकृतवन्ताविवर्धं । अपि च । अस्मा अमुरसीउमा कार्यं
प्राप्तामानये पितुमतीम् । पितुमित्यन्ननाम् । अत्रयुक्तमूर्जं यत्प्रदं रसात्मकं
पीठादिकमभक्तम् पुष्टवर्धं प्रायच्छतम् । ऋचीसेऽपगतप्रज्ञाने पीठार्थनगृहेऽ-
वनीतमयाधुस्ततयासुरैः प्रापितमत्रि सर्वगणम् । गणं समूहं सर्वेषामिन्द्रियाणां
पुत्रादीनां वा गणेनोषेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नित्यथु तस्माद्गृहा-
द्रमप्य शुभा स्रष्टुं प्रापितवन्ती । यद्वा । हिमेन शीतं न वृष्टपुद्वेनामिममिनीर्णं
प्रतम् । अहर्नामैतत् । सामर्थ्याच्चिदापकालीनमहरवायेवाम् । तस्माद्गृहादर्थं
निवारितवन्ती । अपि च । अस्मा अग्नये पितुमतीं चरुपुरोडाद्यादिकृशणाभोपेत-
मूर्जं यत्प्रदं रसात्मकमुपस्तरणाभिपारणात्मकं वृत्तमभक्तम् । वृष्टपुद्वेनामिममिनीर्णं
हवींषि निष्पादितवन्ती इत्यर्थः । ऋचीसेऽपगततेजस्के । पृथिवीद्रव्येऽवनीतमोपधी-
नासुत्यभ्दनायावस्वासीतम् । पार्थिवामिना परिपक्वा उदकेन क्षिप्ता कोपधिवनस्पतयो
विरोहति । अत्रि इमिपामत्तारमोपधिवनस्पत्यासीना वा । एवंविधमग्निं सर्वगणं
भीक्षाद्योपधिवनोपेतं हे अध्वनी शुभां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नित्यथु-
नीत्याद्योपधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठानीतवन्ती । कारणात्मना पार्थिवामौ वर्तमानं
सर्वमोपधिवनस्पत्यादिवमध्वनौ प्रक्षेपेण व्यकीकृतवन्ताविवर्धं । अयं पशो
यादकेन हिमेनोद्वेनेत्यादिनोक्तः । नि० ६. ३६. ॥ पितुमतीं । हस्तदुर्भ्यां
मनुमिति मनुष उदात्तात् । ऋचीसे । अत्र यास्कः । ऋनीतमपगतमासमपचित-
मासमपहतभासमन्तर्हितमासं यत्तभासं वेति । नि० ६. ३५. । ध्रुवोदरादितादमिम-
तत्प्रसरसिद्धिः । अत्रिम् । अद् गच्छणे । अवेक्षिनिधेति चशब्दाभिप् । अवनीतम् ।
मतिरन्तर इति मते । प्रट्टितस्वरत्नम् । स्वस्ति । अथ भुवि । आने किन् । छंदस्तु-
नमवेति सर्वेषां तु वत्वादन्तोर्गूमावामावः ॥

परावृतं नासत्यानुदेयामुच्चावुधं चक्रधुजिह्मवारं । क्षर-
ज्जापो न प्रायनाय राये सहस्राय तृप्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवृतं । नासत्या । अनुदेयां । उच्चावुधं । चक्रधुः । जि-
ह्मवारं ॥ क्षरन् । आपः । न । प्रायनाय । राये । सहस्राय । तृप्यते ।
गोतमस्य ॥ ९ ॥

अग्नेदमाख्यानम् । कदाचिन्नहमूनौ पतन्नावस्य स्त्रोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं
देवावरे वर्तमानं धूपमुत्सायाधिनौ प्रापयताम् । प्राप्य च तं धूपं ज्ञानपानादि-
सौख्यायोपरिभूयमभ्येदितमवस्थापयतानिदि तदेवदाह । हे नासत्या सञ्जसभाषौ
सप्तस्य नेतरो नायिद्याप्रभाषौ वा एतत्तंज्ञावधिनौ युषामवतम् । धूपनामैतत् ।
अदस्तात्तत् धूपं परासुदेशाम् गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेषेपायाम् । सदनेतरं तं
धूपमुच्चावुधम् । उच्चैदरायिद्याभ्यो मूलं यन् स तयोक्तः । जिह्मवारम् । जिह्म-
धस्तादुर्तमानम् तवा वक्रं वारे द्वार यस्य स तयोक्तः । एवंशुश्रुमिदिष्टं चक्रधु-
युषामवपायाम् । तस्मात्प्राप्तृप्यते पिपासतो गोतमस्य प्रायनाय पानार्थमापो न
आपश्च । अयं तदावृथायै । क्षरन् प्रवाहस्वेण तिरयमन् । कीदृशस्य । राये
हवीषि दत्तरत् । सहस्राम सहस्रीक्ष्मस्य । गदा । सहस्रसंज्ञायाय राये धनाय
एतत्संख्यधनलामार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेयाम् । गुर प्रेषे । तौदारिन् । जिह्म-
वारम् । द्वारद्वन्द्वस्य धूपोदरादिग्राहारादेस्तः । क्षरन् । क्षर संरुलने । बहुलं छंद-
स्समावृणोन्मेषीस्तम्भायः । रायः पितृवादनृदात्तयम् । विजे लघार्थपातुकक्षरेण
वापुक्षरः । प्रायनाय । हेतुमणिग्व । घाञ्जमाहेति बह । भावे त्वुद । राये । रा
दामे सति दशतीति राः । रावेडे । उ० २. ६५. । उटिदमिति विभक्तेरुदा-
त्तयम् । तृप्यते । निवृषा पिपासयाम् । द्यन् लट्, धातु । श्वनो निपापाधु-
पातयाम् । पद्यर्थे चतुर्थी षष्ठ्येति चतुर्थी ॥

जुजुरुषो नासत्योत ध्वं प्रामुचतं द्रापिमिव च्यवानात् ।
प्रतिरतं जहितस्यायुर्दृक्षादित्यतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुरूपः । नासत्या । उत । ध्विं । प्र । अमुचतं । द्रापिर्दृश्य ।
च्यवानात् ॥ प्र । अतिरत् । जहितस्य । आयुः । दृक्षा । आन् । इन् ।
पति । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अग्नेदमाख्यानम् । वरुणोऽपिदिनिह्येतो जीर्वागः पुत्रादिभिः परितोच्यय-
नास्य ऋषिरधिनौ जुष्टाय । मुनावधिनौ तस्मै ऋषये परामपगमस्य पुनर्यौवन-
मकृदनामिदि । ददेवदाह । हे नासत्यावधिनौ जुजुरुषो जीर्वागं ध्यननात् च्यव-

नाख्यादये. गकाराद्विनि शृङ्गे अरीरमाश्रयस्वित्तां अरं प्राभुंचतम् प्रवेणा-
मोचयतम् । तत्र दृष्टांतः । द्रापिमिव द्रापिमेति कथयस्याख्या । यथा कथितं
कथं शृङ्गाश्रयस्वित्तां शृङ्गाश्रयस्वित्तां शृङ्गाश्रयस्वित्तां शृङ्गाश्रयस्वित्तां
दृष्टा एतन्मगो दशमीयो याधिनौ जह्वितस्य पुत्रादिभिः परिलक्ष्य कृपेरातुर्गो-
पनं प्रातिरन्तम् प्रागर्भवतम् । प्रपुत्रंशिरनिर्भवनाथं । आदित् अन्तरमेव
सुधानं सनं कनीनां सन्नालां पति भर्तामकृषुतम् अकुधतम् ॥ सुदुष्टः । जगू
वयोदानां । श्रिः कमु. । यदुलं छंदसीन्युतम् । द्विर्मानः । पंनभ्येरुवचने वसौः
संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । शास्त्रिण्यिषीनां चेति पत्यम् । वत्रिम् । वृ वरणे ।
आहगमहन इति क्रिप्रत्ययः । जह्वितस्य । ज्योहारु स्वागे । कर्मणि निष्ठा । तस्य
छंदस्सुगमपेति शास्त्रेधातुनवाचकः । तस्य बहुलं छंदसीति श्रुः । जहातेथ । पा०
१. ४. ११६. । इतीतम् । कमीनाम् । रवेर्मती यदुलमिति बहुलवचनारक्याश-
प्त्वात् संप्रसारणम् ॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरुथं । य-
द्विद्वांसां निधिमिवापगूळहमुदंशतादूपधुर्वदनाय ॥ ११ ॥

तत् । पां । नरा । शंस्यं । राध्यं । य । अभिष्टिमन् । नासत्या ।
वरुथं ॥ यत् । विद्वांसां । निधिऽइव । अपगूळहं । वत् । दृशतात् ।
ऊपधुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । वंदनो नाम कथितः । स चामुरे कृपे निपात्य वतरीतु-
मशकृष्वश्विनान्तौत् । तमश्विनौ कृपादुश्विनवुरिति तदाह । नरा आपोमयस्य
नेतारो हे नासत्यावश्विनौ यां सुवयोः संसम्पभिष्टिमदभ्येपनमुपमाभिमुदयेन
प्रातर्भ्यं तथा वरुथं वरणीयं कामयितव्यं तत्रमं शंस्यम् अस्माभिः प्रसंत्तगीयम् ।
राध्यं धाराधनीयं च । मि पुनस्तार्क्यं । विद्वांसां ज्ञानंतो युवा निधिमिव निक्षिप्तं
धनमिवापगूळहमरण्ये निर्जने देशे कृष्णम्येऽमुरे निगूढं वंदनाय वंदनमयि दशता-
दभ्यनेः पिपासुमिदंश्चानूपपादुक्षुः उददार्ष्टम् । एवं यदेतत्कृपादुक्षरणं तदि-
त्यर्थः ॥ शंस्यम् । शंसु सुतो । अस्याप्यन्तादयो यदिति यत् । यतोऽनाय इत्या-
मुदात्तत्वम् । अमिष्टिमत् । अमिष्टुर्वीक्ष्य यतापीत्यस्याद्वये चिन् । मंत्रे त्रयेति
जिग उपासत्त्वम् । तदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वेन स एव निष्यते । शकंधादित्वात्पर-
रूपत्वम् । तादौ चेति तु गीखरस्य सर्वनिधीनां छंदयि निरतिपतत्वात् अप-
वृत्तिः । ततो मनुत् । अंतोदात्तादुत्तरस्य तस्य हस्तनुद्व्यामिसुदात्तत्वम् । बहु-
यम् । जू टुभ्यानूयत् । विद्वांसां । सुपां सुलमिति विभक्तैरामारः । अपगूळहम् ।
गृह पंवरणे । कर्मणि निष्ठा । तस्य विमलपेतीदृश्रतिषेकः । दक्षप.वदुल्लब्धोपरीपाः ।

गतितनतर इति गते प्रवृत्तिस्वरूपम् । दर्शनात् । मृगदृशीत्यादिनातच् । ऊपयु ।
द्वयप् वीनततुसताने । छित्त्यमुषि यवादिपक्षप्रसारणम् । द्विर्पवननादि । वदनाय ।
त्रियामदृष्ट दत्तव्यमिति वर्णनं सप्रदानत्वान्वित्युच्यते ॥

तद्वा नरा सनये दंसं चग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।
दृष्यद्दृह्यन्मध्याथर्वणो वामर्धस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच १२

तत् । वा । नरा । सनये । दंसं । चग्रं । आविः । कृणोमि । त-
न्यतुः । न । वृष्टि ॥ दृष्यद् । ह्य । यत् । मधु । आथर्वणः । वा । अर्धस्य ।
शीर्ष्णां । प्र । यत् । ई । उवाच ॥ १२ ॥

अनेपमाण्यायिका । इतो दधीचे प्रवर्गविषया मधुविषया चोपदिश्य मयीमान-
न्यसे वक्ष्यति शिरस्ते छेत्सामीत्युवाच । ततोऽधिनारथस्य विरदिष्टता दधीचे
शिरः प्रच्छिदान्धन निषाद्य तन्नाम्ब शिरः प्रलघताम् । तेन च दृष्यद् श्रव-
सामानि यजूपि च प्रवर्गविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाक्षिपादम्पादना-
मास । तदिदो ज्ञात्वा यज्ञेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाधिनौ तस्य स्वकीय मानुष
शिरः प्रलघतामिति शाक्याद्यनवाजसनेययोः प्रपचेनोक्तम् । तदेतत्प्रतिपाद्यते । नरा
हे नराणां त्रिणौ वा पुत्रयोः सन्त्युग्रमुद्रूर्ध्वमन्वेर्कुशक दस । कर्मेतामैतत् । युवाभ्यां
पुरा कृतं सत्कन सनये धनलामार्गमाविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि । तत् दृष्टान्तं ।
तन्यतुर्न । यथा मेघस्य दन्धो वृष्टिं मेघात्तवैतमानमुदकं प्रवर्षयेत् सवैतं प्रकटयति
सद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणं पुनो दृष्यद् । एतत्कर्म ऋषिरथस्य शीर्ष्णां युष्म-
त्सामर्ध्वेन प्रक्षिप्तितेन दिरगा वा युवाभ्यामीमिमा मधुविद्यां बुद्धे यदा पठ प्रोवाच
प्रोचवान् । तदानीमथस्य शिरसं सघानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसं प्रतिघघान-
लक्षणं च यद्वददीय कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । यत् । दले । खनिव
म्ययनिवतिनितति । इतिप्रविचरिभ्यश्चेत्तीप्रत्ययः । वध्यन्तु । तत्तु विस्तारे । कन-
मनीत्यादिनातच् । यद्वा सन शब्दे । बाहुलकायानुच् । छादसं सतोप । वृष्टिम् ।
वृष्यते विच्यतेऽनेनेति वृष्टिः । मये वृषेलादिना किञ्च उदात्ततत् । अथर्वणः ।
आपराधेऽप्यमिति गृह्णतिभारताद्विषेपात्मात्रं । शीर्ष्णां । शीर्षेत् छदति । पा० ६,
१० ६० । इति शिरः वक्ष्यमाणं शीर्षेन्मन्त्रोऽन्तोदात्तो निषालयते अतोपे सत्यु-
दात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ।

अजोहवीक्षासत्या करा वी महे यामन्पुरुमुजा पुरंधिः ।
श्रुतं तच्छासुरिव यधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वां । महे । यामन् । पुरुऽमुजा ।
पुरेऽधिः ॥ श्रुतं । तत् । शासुःऽइव । वभिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तं ।
अश्विनौ । अदत्तं ॥ १३ ॥

वभिर्मती नाम कस्यनिदाजयेः पुनी नपुंसककर्तृका । ता पुत्रलाभार्थमश्विना-
वाजुदाह । तदाहानं शुक्लाश्विनागस्य तस्यै हिरण्यहस्त्राख्यं पुनं ददत्तः । तदेत-
दाह । पुरुभुजा बहूनां पारुष्ये प्रभूतहस्त्री वा हे नासत्यावश्विनौ महे महनीये
पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति यामन् स्त्रोत्रम् । तस्मिन्सति करामि-
नतकणस्य कर्तारौ वा युषां पुरेपर्यङ्गुदीर्घमिमासी । वभिः पुत्रोत्पादनाकारः पंडकः
तद्वती । एतत्संज्ञा रानपुत्र्यनोहवीत् । पुनः पुनः सुक्ता पुत्रलाभार्थमाहुतवती ।
युषां च वभिर्मत्यास्तदहानं श्रुतं श्रुतम् । तत्र दृष्टांतः । शाश्वरिष । मया
शाश्वराचार्यस्य नवनं शिष्योऽवहितः सर्वैकश्रयेण श्रूयौति तद्वत् । शुक्ला च हे
अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमवपाणिं हितरमणीवपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रमद-
त्तम् प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् । त्वयतेर्यदुद्गतात्तद् । यथे वेति तिप ईदा-
गमः । करा । करोतेः पचायन् । युषां सुलुगिति विभक्तेराकारः । यामन् ।
आतो मनिन्कानिष्वनिष्वेति मनिन् । युषां सुलुगिति वसम्या लृह । श्रुतम् ।
लङि बहुलं छंदसीति मिकरणस्य लृह । बहुलं छंदस्वमाहवोषोपीत्यटभाबः । शासुः
शासुः । शासु अश्विनी । अश्विनादिशासीत्यादिना सहायां वृत् । इजभाबः ।
छांदसस्तत्त्वोपः ॥

आस्तो वृकस्य वर्तिकासुभीके युवं नरा नासत्यामुसुक्तं ।
उतो क्विं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आस्तः । वृकस्य । वर्तिकां । अमीके । युवं । नरा । नासत्या ।
अमुसुक्तं ॥ उतो इति । क्विं । पुरुऽमुजा । युवं । ॥ कृपमाणं ।
अकृणुतं । विऽचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चट्वरसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तत्परण्ये वर्तयत्नेन युना प्रज्ञां पुरा
नित्याधिवावमोचयताम् तदेतदाह । हे नरा नेतायै नासत्यावश्विनौ युवं युना-
मणीकेऽभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे वृकस्य विनर्तकस्य ध्रुव आस्य आस्ताद्वर्तिनां
चट्वरमदशीममुमुक्तम् अमोचयताम् । यास्तस्माद् । नि० ५-२१ । पुनः पुन-
र्वर्तते प्रतिदिवसमवर्तत इति वर्तिकोपा । तां वृकेनावरकेण सर्वे मगरप्रकाशेना-
च्छादयित्वा सूर्येण प्रलाम् । उतो अपिच वनिमूर्धे हे पुरुभुजा बहुपाल्यो युवंह
युनामेव वृपमाणं संतं विचक्षे विविधं द्रष्टुमकृणुतमवृत्तम् ॥ अग्रम् । पदनिस्त्रादिनास्य-
साप्तम्यादेतः । अश्वोपोऽन इत्यवश्वलोप उदात्तमिदृत्तिसरेणोद्विदमिति विभक्ते-

रदात्तवम् । अमुमुक्तम् । मुचेत्तर्भावितव्यर्वादि बहुल उदसीति विकल्पस्य
 ॥ इपमाण । कृपि सुतिवर्मा तुदाणिषु द्रव्य । विकरणस्तरे प्राश वृषादीना
 नेत्यामुदात्तत्वम् । विचक्षे । तुमर्थे येनेति सेन्यस्य । स्वी समोपायोरेति
 सलोप ॥

चरित्रं हिवेरिवाच्छेदि पूर्णमाजा खेलस्य परितकम्याया ।
 सद्यो जघामायसी विश्पलायि धने हिते सर्वे प्रत्यधत्तं ॥१५॥

चरित्रं । हि । वेऽश्च । अच्छेदि । पूर्णं । आजा । खेलस्य ।
 परितकम्याया ॥ सद्यः । अंघां । आयसी । विश्पलायि । धने । हिते ।
 सर्वे । प्रति । अधत्त ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहित खेले नाम राजा । तस्य सवधिनौ विश्पग नाम क्री सम्राते
 मन्त्रभिरिच्छन्पादासीन् । पुरोहितेनापस्त्येन सुतावधिनौ राजावागसाधोमय पाद
 समपत्ताम् । तदेतदाह । आजा आजौ सम्रातेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सव
 धिन्या विश्पलाययायाश्चरित्र चरण पेरिष वे पक्षिण पर्य पत्तनमिवाच्छेदि हि
 पुरा छिन्नमभूच्छु । हे अधिनौ युवामगस्त्येन सुतौ सर्वौ परितकम्याम् । परि
 तकम्या रानि परित एना तक्ततीति यस्क । ति० ११ २५ । एनामुभयत उदौ
 गच्छतीति तस्यार्थ । राजावागस्य सवस्तदानीमेव हिवे धनुषु निहिते धने चैतव्ये
 विषयभूते सति सर्वेभे सर्वं गतु विश्पलाया आयासीमयोमया यथा यमोपलक्षित
 पाद प्रत्यधत्तम् । सपानमेकीकरण कृतवतावित्थर्थ ॥ चरित्रम् । यार्तिद्वयूज्जनस-
 द्धर इन् इति करण इत्र । आजा । सुधां सुलुपिति विभक्त्येकदेश । गायसीम् । अय-
 द्वादादिकारणं प्राप्तिरपतादिभ्योऽन् । पा० ४ ३ १५४ । टिड्ढानिति वीप ॥

श्रुतं मेपान्बृक्ये चक्षुदानमृच्छाश्वं तं पिताभं चकार ।
 तसां अक्षी नांसत्या विचक्ष आर्धत्तं दस्त्रा भिपजायमर्धन् १६

श्रुत । मेपान् । बृक्ये । चक्षुदान । ऋजुऽर्ध । त । पिता ।
 अध । चकार ॥ तस्य । अक्षी इति । नांसत्या । विऽचक्षे । आ ।
 अधत्त । दस्त्रा । भिपजौ । अनर्धन् ॥ १६ ॥

वृषामिर पुन ऋज्जाश्वो नाम राजाभि । तस्य सर्गापेऽधिनोर्वहनभूतो रासभो
 वृद्धीभूतावतस्ये । स च तसा आहारार्थमेवोत्तरवतसद्व्याकान् पीरनाना स्वभू
 तान्मेपान् श्वजोह्वल प्रददौ । ऋज्जाश्व शतमेक च मेपाविक्षि भन्नातरे दर्शनात् ।
 एव पीरनामहिते प्रवृत्त पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावधिनो
 मसद्वाहननिमिषमस्यावता जातेति जानता तसा अक्षिणी प्रावच्छतामिति तदे-

तदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाप्याहारः । य ऋभ्राश्च शतं शतसंख्याकान्मेधा-
न्यस्य आत्मना पोषिताये इरत्रिये शक्योक्तस्य प्रादात् । तं चशदानम् । शद-
तिरतिर्धर्मात्रं शक्योक्तकरणार्थः । शक्योक्तस्य दत्तत्वं ऋभ्राश्च पिता शापेनार्थं
दृष्टिर्न चकार कृतवान् । हे नासत्या सस्यस्वमावौ ससस्य नेतारौ वा मिपनी
देवाना वैराभूतौ । 'अश्विनौ वै देवानां मिपना' इति श्रुतेः । दद्या दर्शनीयावेत-
त्तसौ वा हे अश्विनौ । अन्वर्षं अन्वर्षी इष्टव्यं प्रति पितृशापाद्गमनरहिते अक्षी
चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्यै ऋभ्राश्चात्याधर्तं व्यधत्तम् अकुर्वत्तम् ।
इत्ये । इष्टोऽरव्यश्चा । तस्य स्त्री वृद्धी । जातेरक्षीविषवादिनि क्षीप् । जसादिपु
छंदसि वा वचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्यावभावे यणादेश्च उदात्तसारितयोर्षण इति
परस्यानुदात्तस्य सारितत्वम् । चक्षदानम् । इवेर्लिटः कानश्च । चित्तरः । अक्षी ।
इय द्विवचन इति परत्वादस्य चक्षेकात्तादेवः स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सङ्गप्रती
विप्रतिषेध इति परिभाषया पुनर्जुम् न भवति । विचक्षे । चक्षेः सपदादित्यणो
भावे क्षिप् । अन्वर्षं । ऋ यतौ । अस्मादन्वेभ्योऽपि दृश्यंत इति दक्षिप्रहणस्य
विध्यंतरोपसंहारार्थत्वाद्भाषे वक्षिप् । अर्थं गमनं विषयं प्रक्षययोर्नास्तीति बहुमीदौ
नञ्मुन्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वम् । छुपां छुलपिति द्विवचनस्य जुह । छांदसो वक्षो-
पामावः ॥

आ घां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्मेवातिष्ठदर्थं ता जयंती ।
विश्वे देवा अन्वमन्यंत हृद्भिः समुं श्रिया नासत्या सचेधे १७ ।

आ । घां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्मेऽश्व । अतिष्ठत् ।
जयंता । जयंती ॥ विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यंत । हृत्क्षिभिः ।
सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या । सचेधे इति ॥ १७ ॥

सविता रुदुहितर सर्वास्यां सोमाम राक्षे प्रदातुमेच्छत् । ता सूर्या सर्वे देवा
वरमामाहुः । तेऽन्योन्यमुजुः । आदित्यमवधिं कृत्वाभिं भावाम योऽस्माकं मध्य
उज्येप्यति तस्यैवं भविष्यतीति । तत्राश्विनासुदम्यताम् । आच सूर्या जितवतो-
क्तयो रयमादुरोद । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राक्षे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं
प्राक्षणमनुचपेयम् । इत्वं चाह्वानं सर्वाविवाहस्य स्वावकेन सत्येनोत्तमिता भूमि-
रिति सूक्तेन मिसृष्टमिष्यते । हे अश्विनौ वा युवयोः रथं कार्मेव । कार्मेऽश्वदः
काष्ठवाची । यथा यथाग्राजिपावनस्यावभितया निर्दिष्टं रुद्वमाशुगामी कथित-
वैभ्यो घावश्च । पूर्वं प्राप्नोति । एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमर्थता स्त्रीप्रमवधिं
प्राप्नुयता युष्मदीयेताश्चैव कारणभूतेन युवाम्भा जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितु-
दुहितातिष्ठत् आरुदपती । विश्वे सर्वे इतरे देवा एतदातोह्यस्थानं दक्षिर्दक्षे-

रन्वमन्यता अन्यजानन् तदानीं हे नासत्त्वावधिनौ धिया श्रवसहस्रजामरूपया
सपदा कांक्षा वा युवां संसृजेये संगच्छेये ॥ जयंवी व्यस्येन कर्मणि शतृप्रत्ययः ।
इच्छिः । पदमित्यधिनो हृदयसन्दस हृद्भावः । सनेये । पद समवाये । खरितेत्वा-
दात्मनेपदम् ॥

यदयातं दिवोदासाय वृत्तिर्भरद्वाजायाम्बिना हयंता ।
रेवदुवाह सचनो रयौ वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

यन् । अयातं । विषः ५१ासाय । वृत्तिः । भरद्वाजाय । अम्बिना ।
हयंता ॥ रेवत् । उवाह । सचनः । रयः । वां । वृषभः । च । शिशु-
मारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे शशिनौ हयंता स्तुतिमिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संश्रियमाणहविकेध-
पात्राय यजमानाय दिवोदासायैवत्संहाय राजपैयेऽभीष्टं फलं दातुं वृत्तित्वीर्यं पृष्टं
मयदायातम् अगच्छतम् । तदानीं रेवदनयुक्तमर्षं वां युवयोः सचनः सेवने रय
उवाह तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नेव वृषभोऽनङ्गात् शिशुमारो
आहव परपरविरुद्धापि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता गहनतया संयुक्तावास्ताम् ॥
दिवोदासाय । दिवश्च दाते पञ्चा अलुक्त्वकम् इत्यलुक् । दिवोदासावीनां छंदस्तुप-
सैक्यामिति पूर्वपदायुदात्तत्वम् । भरद्वाजाय । वृष् भरणे । अस्त्राद्यस्येन कर्मणि
शतृप्रत्ययः । शिशुमरश्चंदस्तुभयवेत्यार्धधातुत्वेन लघुवर्षातुकाशुदात्तत्वाभावात्
प्रत्ययायुदात्तत्वम् । बहुमीहो पूर्वपदप्रकृतिसंरत्नम् । हयंता । हेमः कर्मणि लटो
व्यस्येन शतृ । बहुलं छंदसीति संप्रसारणम् । अपि गुणे छंदसोऽयादेशः ।
रेवत् । रमिशब्दात्समुत्प । रयेर्मेती बहुलमिति संप्रसारणम् । छंदसीर इति मत्प्रसो
वात्वम् । रमिशब्दादिति मत्प्रसो वदात्तत्वम् । सचनः । पद सेवने अतुदात्तेतश्च
रकादेरेति युच् । युक्ता । युवां सुद्धमिति विभक्तेराकारः ॥

रयिं सुसुत्रं स्वपत्यमार्युः सुवीर्यं नासत्त्वा वहंता । आ
जहावीं समनसोप वाजैस्त्रिरहो भागं दधंतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सुऽसुत्रं । सुऽअपत्यं । आर्युः । सुऽवीर्यं । नासत्त्वा ।
वहंता ॥ आ । जहावीं । समनसा । उप । वाजैः । त्रिः । गहः ।
भागं । दधंती । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्त्वावधिनौ सुसुत्रं शोभनबलं रयिं धनं संपत्वं शोभनैः पुत्रादिमिरये-
तम् । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतमायुः । अस्त्रामैतत् । एवगुणविशिष्टमर्षं च वहंता

पारयंतौ युवां समनया समानमनस्कां संतौ जहानौ जहोर्महर्षेः संवर्षिनीं प्रजा-
मयातम् कामिसुरयेनायच्छतम् ॥ कीदृशीम् । वाजैर्हविर्दक्षणेरेरुपेताम् । अहः ।
अत्राह. शब्देन तत्रालुष्ठेयः सोमवागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःशवनादिरूपेण विषा
विभक्तं भागमंशं दधतीं विभ्रतीम् । अनुसवनं हविर्भिर्यवमानामिलयः ॥ सुस-
त्रम् । यदुमीहो नन्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । सुतीर्यम् । वीरवीर्यं चेति
बहुनीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जहानीम् । जहृत्सन्धात्तत्वेदमित्यभेदः टिङ्गाण-
निति बीप् । आहवी हस्वरीर्षयोर्विनिमयः पृथेदरादितात् । इकं च । वर्णो गमो
वर्णविपर्ययचेति । अत एव मय्योदात्तत्वम् ॥

परिविष्टं जाहुपं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तं मूहधू रजोभिः ।
विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिविष्टं । जाहुपं । विश्वतः । सीं । सुगेभिः । नक्तं । मूहधूः ।
रजोभिः ॥ विभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू
इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुपो नाम कथिज्ञाना । विश्वतः रथतः परिविष्टं सन्नुभिः परिवृतं तं राजानं
हे नासत्यावश्विनावजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवा विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य
मेदकेनास्तीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुप्तं गतं शक्यै रजोमी रजकैर्मागीदृष्टु ।
तस्माच्छुभ्रचमूहाभिरगमयतम् । सीमित्येतत्पदं पादपूरणम् । निर्गतं तेन सह पर्वतान्
सन्नुभिरारोढुमशक्यम् । शिलोच्चयान्ब्रूयात्तम् विशेषेणायच्छतम् ॥ परिविष्टम् ।
विश्वं प्रवेष्टने । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः ।
शुद्धरीरभिकरण इति गमेर्ङः । विभिन्दुना । भिदिर् विदारणे । औषादिक उपलभ्यो
सुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतीति सुप्त आत्मनः
पयश्च । न छंदस्वपुनस्तेतीत्यदीर्घयोर्विधेयः । क्वाच्छंदसीत्युपलवः ॥

एकस्या वसतोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहसा ।
निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वसतोः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना । सनये ।
सहसा ॥ निः । अहतं । दुच्छुनाः । इंद्रवंता । पृथुश्रवसः । वृषणौ ।
अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ वशयेतस्मत्पुत्रपिनेरुस्या वसोरेकस्याहो रणाय शमनीयाय सहसा
सहस्रसंख्याकाश्च सनये घनसामायजतम् अरक्षताम् । ॥ ऋषिः प्रत्यङ् यदा सह-

संसङ्गं धनं लभते तथा रक्षितवन्तौ इत्यर्थः । अपि च हे शृणो कामानां वारिंता-
रावधिनौ । इन्द्रता इन्द्रेण संयुज्ये गुणं दुष्पुना दुष्टमुपात्त दुःखस्य कर्तृन् पृथु-
वसो विस्तीर्णयद्गतोऽरातीः शत्रून्निहतम् निःशेषेणावधिष्टम् । यद्वा कानीनस्य
पृथुधवःसंतस्य राज्ञः शत्रूनि योज्यम् ॥ सहस्रम् । गुणं मुदुमिति चतुर्थ्या
हादेशः । अहतम् । लङि यसस्तम् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ।
दुष्पुनाः । शुनमिति सुसनाम् । दुष्टं तुलं यासां सास्त्रयोक्तम् । परादिदृष्टं इति
बहुतमित्युत्तरपदायुदात्तत्वम् ॥

शूरस्ये चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रयुः पार्तये वाः ।
शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तुर्य पिप्यथुर्गां ॥ २२ ॥

शूरस्ये । चित् । आर्चन्ऽकस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा ।
चक्रयुः । पार्तये । वारिति वाः ॥ शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः ।
जसुरये । स्तुर्य । पिप्यथुः । गां ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य ऋचत्कपुनस्य शूरस्यैतत्संज्ञस्यापि स्तोत्रः पिपासितस्य पातवे पानार्थं
नीचानीचीनादवतात्कूपादुच्चा उच्चैरपरिग्राह्यदकं हे अधिनी सुवामाचक्रयुः
आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यामधिनी शचीभिर्मुष्मदीयैः यनैभिः परि-
वरणैर्जसुरये धाताय शयवे चित् शयुनात्रे ऋषये स्वर्गं निवृत्तप्रसवां गानमिहो-
भायस्य पयसो दोम्भी पिप्यथुः । पयसा सुवामापूरितवन्तौ । पातवे । पा पाने ।
तुमर्थे सेवेनेति तयेन्प्रत्ययः । जसुरये । जसु ह्येसायाम् । जसिस्तहोहरिद् । उ०
२-७२ । स्तुर्यम् । स्तुर्यत आच्चायते प्रसवसामर्प्याभावेनेति स्तुरीः । अजेतु-
स्तुर्लभ्य ईरित्कारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्वत्वस्य विकृतिपत्रत्वादभावे
यणादेशः । उदात्तस्वरितयोरेण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्यथुः ।
प्यादी इदौ । छिटि व्यस्येन परस्मैपदम् । छिन्त्यद्ये । पा० ६. १. २९. ।
इति पीभावः ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्णियार्य ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।
पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्यं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्णियार्य । ऋजूयते । नासत्या । शची-
भिः ॥ पशुं । न । नष्टमिव । दर्शनाय । विष्णाप्यं । ददथुः । विश्व-
काय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽन्नं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णियार्य । कृष्णो

नाम कश्चित् तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकषैतत्संज्ञाय ऋपये हे
नामस्यौ युवा अन्धमिरात्मीयैः कर्ममिर्विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं
ददधुः दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमाधीयः पूरकः । यथा
वध्निदिनष्टे पशुं स्वामिनो दष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवस्यन्त्यालुप
आत्मनः पयश्च । सतुरजुम इति विगच्छेत्सदात्तम् । कृष्णिषाव । कृष्णशब्दादपत्यार्थे
छादसोऽयम् ।

दश रात्रीरक्षिणेना नव द्युनर्वनद्धं श्रथितमप्युतः ।
विपुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यधुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अक्षिणेन । नव । द्युन् । अर्धजगद्धं । श्रथितं ।
अप्युतः । अन्तरिति ॥ विपुतं । रेभं । उदनि । प्रवृक्तं । उत् । नि-
न्यधुः । सोमं ॥ इव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमपि पार्श्वेद्वामुराः कूपे कस्यचिद्विषयस्य तार्पकाळे प्रचिक्षिपुः ।
स चाक्षिनी सुवन् दश रात्रीर्नखादनि च कूपमध्ये तथैवावतसे । दशवेऽहनि
प्रातरक्षिनी तं कूपमुदतारयतामिति तदाह । अप्यु कूपसर्वतमानाख्यतर्मथ्येऽद्भुतः
पातितमग्निमेव दु खहेतुना दाम्रापनद्धं बद्धं श्रथितं शत्रुमिद्विषितं दश रात्रीर्वज-
संख्याना निशाः नव द्युन् नवसंख्याकान्यहानि च । अख्यतसंयोगे द्वितीया ।
एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् । अत एवोदनुदके विपुतं विहृतं व्याक्षिप्त-
सर्पाणम् । प्ररक्तम् । लुप्तोपममेतम् । प्रवृजवेव संततं यममिव व्यथया संतप्यमा-
नम् । एवंभूतं रेभं हे अक्षिनी युवामुन्निन्यधुः तस्मात्पशुदुर्गतीतमुरीर्यं कृतवन्तौ ।
तत्र दृष्टान्तः । भोगमिव । यथागिहोऽनदोमार्थमभिपुतं सोमरसं कूपराशेऽग्नि-
होत्रस्थालीमध्ये यतमानं सुवेणाप्युदक्षयत्यूर्ध्वं नयति तद्वत् । अवनदम् । गह
रं यने कर्मणि निष्ठा । नहो भः । पा० ८. २. ३४. । अपस्तथोर्धोऽध इति निष्ठा-
तकारस्य धत्वम् । गतिरन्तर इति गतेः प्रवृत्तिस्वरत्वम् । श्रथितम् । क्षय हिंसार्थः ।
निष्ठा । विपुतम् । सुह गती । अवनद्धवत्प्रत्ययस्वरौ । कपिलस्त्रदित्वाहत्वविकल्पः ।
उदनि । पदमित्यादिनोदकशब्दस्योदन्भावः ॥

प्र वां दंसांस्यग्निनाचवोचमस्य पतिः स्यां सुगर्वः सुवीरः ।
उत्त पश्यन्नभ्रवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमार्ण जगम्यां ॥ २५ ॥

प्र । वां । दंसांसि । अग्निना । अचोचं । अस्य । पतिः । स्यां ।
सुगर्वः । सुवीरः ॥ उत्त । पश्यन् । अभ्रवन् । दीर्घ । आयुः ।
अस्तं ॥ इव । ज्जरिमार्ण । जगम्यां ॥ २५ ॥

एवमनेन सूतेनाधिनोर्महिसानं प्रसस्वायुना मंत्रश्रुत्या स्नामीष्टं प्रार्थयते । हे
अधिनो वां युवयोर्दंष्ट्राणि पुत्र कृतानि वर्माणि प्रावोचं इत्यमुष्मानसि सोऽहं सुगवः
शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां भवेयम् ।
उत अपि च पश्यन् । अस्मिभ्यां पश्यन् । तपत्तुष्णमेतत् । सर्वैरिदं हिः स्वस्तिप्रिय-
दर्शनसमर्थदर्शनं वर्यशतरूपेणावतं आयुर्जीवितं चाश्रुवन्प्राप्नुवन्तं अस्मभिवेत् यथा
गृहं स्वामी निष्कटकं प्रथिवति एवं अरिमाणं जगं जगम्यां कंटकराक्षिणेन प्रामुवां ।
पृष्टः संधिरकालं निश्चयेयमित्यर्थः । स्याम् । अस्तेः प्रार्थनायां लिट् वामुद । अतो-
रालोप इत्याकारलोपः । अशुबन् । अद्य न्यातौ । व्यसयेन शतृ । अरिमाणम् । जुप्
पयोदानौ । अन्तादौत्यादिक इमनिच् प्रत्ययः । जगम्याम् । ममेः प्रार्थनायां लिटि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य स्रुः ॥

(मं० १ सू० १८४.)

६.

ता वामुद्य तावंपुरं हुवेमोच्छत्यामुपसि वह्निरुक्थैः ।
नासत्या कुहं चित्संतावुर्यो दिवो नपाता सुदास्ताराय ॥ १ ॥

ता । वां । अद्य । वौ । अपरं हुवेम । उच्छत्यां । उपसि ।
वह्निः । उक्थैः ॥ नासत्या । कुहं । चित् । संतां । अूर्यः । दिवः ।
नपाता सुदाःस्ताराय ॥ १ ॥

ता तां रत्नकथेन प्रसिद्धौ वां युवामपस्मिन्वागदिने हुवेम आह्वयाम
इत्यादीः । तपोपरमपरसिन्नपि दिने वौ युवां हुवेम । अपरमित्येतदपरसिन्नित्यर्थे
सममिव्याहारात् । अथा च नो युक्त्वतपर नेत्यादिमंत्रांतरे तथा दर्शनाय । अप-
रयां प्रत्यपीति वा । अस्मिन्काले । उपस्युपोदेवतायामुच्छंस्यां तमो विवासयंस्यां
सत्यां । उपकाले हि प्रातरनुवाक्यश्चिनशस्ते प्रयुज्येते । उक्ते काले हे नासत्या
असत्तरहितौ दिवो नपता सुलोक्तस्य न प्राप्तमित्यौ नार्त्तमागीची वा कुदधिरसंतौ
पुत्रचिरेते धर्तमानौ युवां वह्निः सुतेर्वैद्यार्य ईरयिता सुतेरीश्वरो ॥ इह-
शोऽहं होता सुदास्तारायास्वर्ग्यं शोभनद्विर्दाने यजमानाश्च तदर्थं तौ युवामुक्थैः
पार्श्वद्विर्वाते संयंपः । अनास्थातं यदमेकवचनतया नेतव्यं । वह्निर्यशस्वी वा
बहुवचनत्वेन नेतव्यी । अथवा वाक्यद्वयं । यस्माद्वह्निर्यो होतोऽप्युगको युवां संघति
तस्माद्वयं यजमानास्तौ युवामाह्वयाम इति ॥

अस्मे क पु वृषणा मादयेद्यामुत्पणीर्हतमूर्त्या मर्दता ।
श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचैतारा च कर्णः २

अस्मे इति । ऊं इति । सु । वृषणा । मादयेथां । वत् । पणीन् ।
इतं । ऊर्त्या । मर्दता ॥ श्रुतं । मे । अच्छोक्तिभिः । मतीनां ।
मष्टा । नरा । निचैतारा । च । कर्णः ॥ २ ॥

हे वृषणा कर्मणां वर्षकावधिनौ युवामस्ते च अस्मास्तेषु मादयेथां सुप्तं
कृष्यतं अस्मिन् तपेयतममिमत् । तथा पणीन् वणिजो सुव्यवधानयवन् उत
चन्मूल्य हतं नाशयतं । कीदृशौ युवा । ऊर्त्या । रात्रिनामैतद् । रात्रौ मदन्ता
मादयती । यद्वा ऊर्मिरिति सोमनाम । ऊर्मिर्यस्ते पवित्र वा (१-१४-११) इत्यादिषु
तथा प्रयोगात् । अस्मरैवेन सोमेन मर्दतौ । तादृशौ युवा मे मयाच्छोक्तिमिरामिमु-
ख्यकर्मिर्मज्जवेदवाक्चैरचिता मतीनां । कर्मणि पठौ । मनवसाधनाः स्तुतीः कर्ण-
राक्षणनसाधनैः धोत्रैः श्रुतं श्रुतं । हे नरा येतारी युवां एत्वेष्टा अन्वेष्टारावस्य-
च्छुतीनां । तथा दिवेषारा छन्धानां तासां संचयकर्तारो । गिरित्वेप समिखेतस्य
स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छ्रुतमिति ॥

श्रिये पूषन्निपुकृतेव देवा नासत्या बहूतुं सूर्यायाः ।
वृच्यते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेषु वरुणस्य भूरैः ३

श्रिये । पूषन् । इपुकृताऽइव । देवा । नासत्या । बहूतुं । सूर्या-
याः ॥ वृच्यते । वां । ककुहाः । अप्सु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव ।
वरुणस्य । भूरैः ॥ ३ ॥

सविता सूर्यो दुहितरौ सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणायाजि
परिकल्प्य य इमं जेष्यति स एषां कन्यकामृत्सहस्रकृतं सोमं च समत इत्यपस्य-
यत् । तमपिः प्रथममजयत् तमन्वधिनानपि जित्वापि प्रपृथ्य ऋक्सदृशं कन्यकां
चालमेतां । सत इन्द्र उपाधाजयतां तौ च वैरम्नादिभिः प्रार्थितौ स्वशास्त्रस्य कंदि-
स्कन्विद्वागं वेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरायेऽप्यारयतामिति । अयमितिहासो ब्राह्मणे
प्रजापतिवै सोमाय राज्ञ इत्यत्रात्रातोऽस्याभिः प्रथमाटके । १. ८. २०. ५. । वा
वां पतित्वं राख्यावेत्यत्र प्रपञ्चितः । तत्राह । हे पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चंद्रसा-
प्युलक्षणं सूर्याचंद्रमखोदेजाधितात् । सूर्याचंद्रमसाधिलेक इति यास्केनोक्तत्वात् ।
अतः पूषन्निपुण्ये हे पोषकावधिनानिपुण्यं भवति । हे पोषक्ये हे नासत्या अस-
त्परहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे शास्त्रस्य कन्ययाश्च जगामेत्यर्थः । इपुकृते-

व । इवशब्द एवार्थः । आशिषावनायेषु वच्छीप्रमृशुषामिनौ वृक्षावेव संतां सुर्वासा
एतन्नामिकायाः सन्धितुः पुत्र्याः । वर्मणि पृथी । सुर्वां वदतुं रथे धारयितुमाजि-
मुदजयतामित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्नु जाताः कर्मसु संपादिताः कडुहाः शस्त्र-
हन्ताः स्तुतयो भूरेरेषिच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधरूपानिवारकस्य याम्यस्य
निर्द्वयं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यते उच्यते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमर्ध-
योगकाले च स्तुवंतीत्यर्थः । युष्मा जूषेव । जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रसार्यः ।
पुरातना चागकाला यथा सद्ददतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवंति
तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यम् ॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य
कारोः । अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्पणयो म-
दैति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वां । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं ।
हिनोतं । मान्यस्य कारोः ॥ अनु । यत् । वां । श्रवस्या सुदानू
इति सुदानू । सुवीर्याय । चर्पणयः । मदैति ॥ ४ ॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रमुक्तावधिनौ वां युवयोः संबन्धिनी तां प्रतिष्ठा रातिर्दो-
षमस्मे अस्माकमस्तु मधु । तदर्थं मान्यस्य मन्वीयस्य कारोः स्तोतुरगस्त्यस्य
स्तोमं स्तुति हिनोतं प्रीणयतं । हे सुदानू क्षोभनफलदानौ वां युवां श्रवस्या कीर्ति-
रक्षस्य वेष्ट्या यत् यस्मात्सुवीर्यस्य यज्ञमावाय क्षोभनबलाय वा चर्पणयो मनुष्या
कृतिप्रूपा अनुमदंति अनुक्रमेण भावंति युवाम्नां सह स्वर्गं वा ॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृ-
क्ति । यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदैता ५

एषः । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघवा-
ना । सुवृक्ति ॥ यातं । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये ।
नासत्या । मदैता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना इमिर्लक्षणावन्तौ वां युवान्यामेवः स्तोमः स्तोत्रं
सुवृक्तिं सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा । यद्वा सुसमात्यकारि कृतः । कीदृशोऽ-
यं । मानेभिर्मानेर्हमिन्द्रमरूपैः सहितः । हे नासत्या अश्वरहितौ युवामगस्त्य
एवमात्रि मह्यौ यवि मदंता मायंतौ संतौ वर्तिर्गृहं यज्ञसंबन्धि भातं प्राप्तुं ।
निर्मयं । तनयाय पुत्रादिजमाय । त्मने आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधा-
यि । एह यातं पृथिभिर्देवयानैर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुं ॥६॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्व । प्रति । वां । स्तोमः ।
अश्विनौ । अधायि ॥ ॥ ॥ इह । यातं । पृथिभिः । देवयानैः ।
विद्यामे । इपै । वृजनं । जीरदानुं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिपक्षस्य दुःखस्य
पारं पर्यंतभूमिमतारिष्म उत्तीर्णाः स्मः । हे अश्विनौ वा प्रति स्तोमः स्तोम-
धायि । अकारिण्यर्थः । युवां देवयानैर्देवयंतव्यैर्ममैरिहासयन्न धायान् आय-
च्छत । यमपीदमर्चं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्याम युष्मा-
स्मागतेषु यज्ञसंपूर्णैश्चादिद्वारा कमेमहि ॥

(मं० २ सू० २३.)

७.

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रव-
स्तमं । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नृतिभिः
सीदु सार्दनं ॥ १ ॥

गणानां । त्वा । गणस्पतिं । हवामहे । कविं । कवीनां । उपम-
श्रवस्तमं ॥ ज्येष्ठराजं । ब्रह्मणां । ब्रह्मणः । पते । आ । नः ।
शृण्वन् । इतिभिः । सीदु । सार्दनं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽस्तस्य परिशुद्धस्य कर्मणो वा षटे पालयितः गणानां देवादि-
गणानां सबन्धिनं गणपतिं स्वीयानां पति । कवीनां कृतदर्शिनं कवि । उपमश्रव-
स्तमं । उपनीयतेऽन्यैर्युपमा । सर्वेषामज्ञानमुपमानं श्रोत्रोऽयं यस्य स तपोक्तः ।
अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ माह् माने । जातयोपरगं करणेऽद् प्रत्ययः ।
उपापोः सहाउदसोरिति हस्तत्वं । ज्येष्ठराजं । ज्येष्ठां श्रेयस्यतमाः तेषां मध्ये
राजतं ब्रह्मणः मंत्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मण्याहवामः । किंच
नोऽस्माकं श्रुतीः शृण्वन् त्वमृतिभिः पालनैर्दत्तुमृतेः सार्दनं सीदत्यस्मिन्निति सार्दनं
यदृद्धमासीद् उपनिश ॥

देवाश्चित्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञिर्यं भागमानधुः ।
उक्षा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विभ्वेषामिज्जनिता ब्रह्म-
णामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्यं । प्रचेतसः । बृहस्पते । यज्ञिर्यं ।
भागं । आनधुः ॥ उक्षाऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विभ्वेषां ।
इत् । जनिता । ब्रह्मणां । असि ॥ २ ॥

असुर्यं अशुराणां हतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृतज्ञानाख्ये लघीया देवाधिदे-
वेना अपि यज्ञिर्यं ब्रह्मार्हं भागमानधुः प्राप्तवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशे-
षणं । प्रकृतज्ञानवतस्ते तत्र संबंधिनो देवा इति योजनीयं । यद्वा प्रचेतसः ।
विभक्तिविपरिणामः । प्रचेतसि त्वि यति देवा यज्ञिर्यं भागमानधिर । कर्मविप्र-
कारिणामशुराणां रक्षोघ्नमंत्रैरपाकरणत् । न वै ब्रह्मण्यदिष्यतीति श्रवणात् । ज्यो-
तिषा तेजसा महो मंडनीयः सूर्य उक्षा इव । उक्षाः किरणाः । स्फादितर्चीत्या-
दिना रक्प्रसयाः । यथा किरणान् जनयति तथा विभ्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मंत्राणां
जनितेत् जनयितेवासि । अनिता मंत्र इति निपातनाप्यलोपः ॥

आ विषाध्यं परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मंतं रथमुतस्य
तिष्ठसि । बृहस्पते भीमममित्रदंभनं रक्षोहर्णं गोत्रभिर्दं
स्वधिर्दं ॥ ३ ॥

आ । विषाध्यं । परिरापः । तमांसि । च । ज्योतिष्मंतं । रथं ।
भूतस्य । तिष्ठसि ॥ बृहस्पते । भीमं । अमित्रदंभनं । रक्षोहर्तं ।
गोत्रभिर्दं । स्वऽधिर्दं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते परिरापः परितो रपः वापर्यं रक्षः । यद्वा रप तत्र व्यजाया
धाप्ति । किर । परिवदतो निदधान् तमांसि च विषाध्य तेजसा निरावृत्तं ज्योति-
ष्मंतं ज्योतिषा तद्वतमृतस्य यज्ञस्य प्रपकं भीमं शत्रूणां सर्वकरममित्रदंभनं शत्रूणां
हिसकं । तदेवाह रक्षोहर्णं रक्षणां हंतारं गोत्रभिर्दं गोत्राणां मेतारं स्वाधं स्वर्गस्य
संभक्तं रपमादिष्टि अधितिष्ठसि ॥

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशाक्ष तमंहो
अश्रयत् । ब्रह्मद्विपुस्तर्पनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्तं
महित्वनं ॥ ४ ॥

मुनीतिभिः । नयसि । त्रायसे । जनं । यः । तुभ्यं । दाशति ।
न । ॥ । अंहः । अभवत् ॥ ब्रह्माद्विषः । तपनः । मन्युष्मीः । अस्ति ।
बृहस्पते । महि । तत् । ते । महिस्त्वनं ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते मुनीतिभिः शोभन्ता नीतयो येषु ते मुनीतयः यन्मार्गः तैर्जनं
नयसि अपेक्षितफलं प्रापयसि । त्रायसे जनमापद्मयो रक्षसि च । यो जनमान-
स्तुभ्यं हविर्लक्षणमलं दाशति अवच्छेत् । दाश दाने । केयादागमः । तमंहः पापं
पापहृषं दारिद्र्यं वा नाशयत् न प्रप्नुयात् । अश्रोतेर्लेटि व्यसनेन परस्परं ।
अवलयम् । मद्राद्विषो ब्राह्मणानां मंत्राणां वा द्वेष्टुस्त्वपनक्षायकोऽसि । किञ्च मन्युष्मी-
जैव्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि । गौर्द हिंसायां । किम् । ते तय
तत्तादृशं महि महत् प्रभूत्वं महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्रव्यावि-
नः । विश्वा इदस्माध्वरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि
ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

न । तं । अंहः । न । दुःऽदुर्तं । कुतः । चन । न । नारातयः ।
तितिरुः । न । द्रव्याविनः ॥ विश्वः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः । वि ।
बाधसे । यं । सुगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुधु प्रलभिता त्वं यं जनं रक्षसि प्राप्स्यसि तं जनमंहो
आहंतव्यं दुः कं न बाधते । दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । नारातयो हिंसकास्तं
जनं द्रुतधनं सर्वान् दुष्कृ न स्तितिरुः । तिरतिर्हिंसकयोः । तिरु । न हिंसति ।
तथा द्रव्यापिनः । अन्नसाम्यक्रियायां चान्यदित्येतादृशं वेपामसि ते द्रव्यापिनो बंधकाः
तेऽपि तं जनं न बाधते । किञ्च अस्मात् ध्वरसो वा हिंसिका विश्वाः सर्वाः सेनास्त-
दर्थं विषाषते मित्रेण बाधत एव ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तव ब्रुताय मतिभिर्जरा-
महे । बृहस्पते यो नो अभि हरो दुधे स्वा तं मर्मर्तुं दुच्छु-
ना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वं । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । ब्रुतायं ।
मतिभिः । जरामहे ॥ बृहस्पते । यः । नः । अभि । हर्तु । दुधे ।
स्वा । तं । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे नृहस्पते त्वं नोऽस्माकं गोपाः पालयिता प्रविशन् सन्मार्गेषु भवति । मिच्छणो विज्ञेयेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वं । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैर्जरा-
महे स्तुमः । वरतिः स्तुतिर्ह्यस्य । यः पुमान् नोऽस्मानमि अभिलक्ष्य हरः । इह
कौटिल्ये । भावेऽगुन् । कौटिल्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छुना दुर्दुर्दिह-
रक्षती वेगवती सती मर्त्ये मोचयतु । मृद् प्रागल्लगे । अतर्गवितप्यर्पस यद्
लुकि लोटि रूपम् ॥

उत वा यो नो मर्चयादनांगसोऽरातीवा मर्तः सानुको
वृकः । बृहस्पते अप सं वर्तया पथः सुगं नो अस्त्यै देवधी-
तये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनांगसः । अरातिश्वा ।
मर्तः । सानुकः । वृकः ॥ बृहस्पते । अप । सं । वर्तय । पथः । सुगं ।
नः । अस्त्यै । देवधीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवामिमुखमागमनवान् वावुकः समुप्युतः
सानु समुच्छिन्नमिति यास्कः । नि० २, २४. वृकः । वृक आदाने । घनादी-
नामादाता यो मर्त्यो मनुष्योऽनामसोऽपराधहीनाषोऽस्मान् मर्चयात् । मर्चयति-
हिंसाकर्ता । हिंसात् । तं मर्तं पथो वेदिकाम्मार्गोदपवर्तय निवर्तय । नोऽस्माक-
मस्त्यै देववीतये देवानां वीतिं सोमभक्षणमर्चयतीति देववीतिर्यज्ञः । अस्त्यै देववी-
तयेऽस्त्यै यज्ञान् नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गंतव्यं मार्गं कृधि कृष । यज्ञानुष्ठानाय शुभमिति
देहीत्यर्थः ॥

प्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पतेरधिवृत्कारमस्मयुं ।
बृहस्पते देवनिद्रो नि वर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुन्नमुन्नशन् ॥ ८ ॥

प्रातारं । त्वा । तनूनां । हवामहे । अवस्पतेः । अधिवृत्कारं ।
अस्मयुं ॥ बृहस्पते । देवनिद्रः । नि । वर्हय । मा । दुरेवाः ।
उत्तरं । सुन्नं । उत् । नश्नन् ॥ ८ ॥

अवस्पतेः उपद्रवेभ्यः परमितः । यद्वा अवस्था रक्षणेनान्यद्वयः पारयित । हे मद्रा-
णस्पते तनूनामंगानां पुनस्वीना वा प्रातारं पालयितारमधिवृत्कारमस्माभ्यु पशुपातेना-
धिकं वृत्कारमस्मयुं इति प्रदानस्यान् कामयमानं त्वा हवामहे अस्मिन्वर्तमान्याहवामः ।
किंच देवनिद्रो दण्डनिद्रकालपुराणं निवर्हय विनाशय । दुरेवा दुष्टममना दुर्बुद्धयः
प्रातश् उत्तरमुत्तरं सुन्नं सुगं मा उन्नशन् मा व्यमुवन्तु ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददी-
महि । या नो दूरे तल्लितो या अरातयोऽभिसंति जंभया
ता अनमसः ॥ ९ ॥

त्वया । वयं । सुवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या ।
आ । ददीमहि ॥ याः । नः । दूरे । तल्लितः । याः । अरातयः ।
अभि । संति । जंभया । ताः । अनमसः ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्षयिषा त्वया हेतुना वयं स्पार्हा स्पृहणीयानि वसु
धनानि मनुष्याः । सुषां सुष्ठुमिति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः । मनुष्येभ्यो दातुम्
आददीमहि षष्ठौमहि । आद्यो दोऽनास्यमिहरण इत्यात्मनेपदं । दूरे दूरदेशे या
अरातयः साध तल्लितोऽतिकेऽरातयो नोऽस्मानमिच्छति अशिमवन्ति अनमनः
कर्महीनान् ता अरातीत्तान् शत्रून् जंभय नाशय । जमि नाशने चुरादि । अन
निरुद्धः । त्वया वयं सुवर्षयिषा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददी-
महि साध नो दूरे तल्लितो याश्चातिकेऽरातयोऽनामकर्माणो वा दानप्रज्ञा वा जंभय ता
अनमसोऽम इति रूपनाम । नि० १. ११. । इति ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्त्रिणा
युजा । मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मति-
भिस्तारिपीमहि ॥ १० ॥

त्वया । वयं । वयमुत्तमं । धीमहे । वयोः । बृहस्पते । पप्रिणा ।
सस्त्रिणा । युजा ॥ मा । नः । दुःशंसः । अभिदिप्सुः । ईशत । प्र ।
सुशंसाः । मतिभिः । तारिपीमहि ॥ १० ॥

हे बृहस्पते पप्रिणा । पृ पाठनपूरणयोः । आह्वयमदनेति किन्प्रत्ययः । छांदसो
यथादेशः । वामानां पूरणेन सस्त्रिणा शुद्धेन युवा सहायेन त्वया हेतुनोत्तमं वयो
हरित्कृशमश्रं वयं धीमहे धारयामः । धी धारणे । देवादिकः । दुःशंसो दुःशं-
सनीदोऽभिदिप्सुरभिर्दक्षितुमभिमवितुमिच्छुः । पुरुषो नोऽस्माकं मा ईशत मा
ईशित ईश्वरो मा भवतु । ईश ऐश्वर्ये । ऐश्वर्यात्मनः । वयं मतिभिः स्त्रोत्रैः सुशंसाः
शोभनशरणोपेताः संतः प्रतारिपीमहि प्रकर्षेण वर्षेमहि ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहुवं निष्टसा शत्रुं पृतनासु सा-
सहिः । अस्ति सत्य ऋण्या ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिदमिता
वीलुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुदः । वृषभः । जग्मिः । आहुवं । निःश्वेता । शत्रुं । पृत-
नासु । सासहिः ॥ अस्ति । सत्यः । ऋण्याः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य ।
चित् । दुमिता । वीलुहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः अनु पद्याद्दावीत्यनुदः स यस्य नास्तीत्यननुदः । दार्प-
तराण्य इत्यर्थः । अत एव वृषभः क्षमानां वर्णितः । आहुवं आहूयतेऽप्रेत्याहो
युद्धं । अस्ति पुष्टे । पा० ३. ३. ७३ । इत्यप्रत्ययः संप्रसारणं च । तपुद्धं
जग्मिर्यता । आह्वयहेमेति किञ्चल्ययः । विदुद्वावादाहवमित्यत्र पट्टीप्रतिषेधः ।
शत्रुं शातामितारं निष्टसा नितरां तस्य तापकः । तर्भवत्वात्पट्टीप्रतिषेधः । निष्ट-
रूपतावनसिषेने । पा० ८. ३. १०२. इति पलं । तादौ च नितीति गतेः स्वरः ।
पृतनासु संक्रमेणु सासहिः वायूषामभिभविता एवाहसास्यं सखः सख्यराक्रमः
राक्षसप्रहो वासि । ऋण्या ऋणस्य वाचयितासि । यु मिथ्यामिथ्रणयोः । व्यतस्य
विधि मिलोपे छोपो व्योर्वलीति बलोपः । किञ्च उग्रस्य चित् ओजस्विनोऽपि दमिती-
पशमयिता वीलुहर्षिणो रडहर्षस्य धामुकस्य नास्तिकस्य चिदमितासि ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शास्त्रामुग्रो मन्यमानो
जिघांसति । बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं
दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासां । उग्रः । मन्यमानः ।
जिघांसति ॥ बृहस्पते । मा । प्रणक्तु । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म ।
मन्युं । दुरेवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन । यद्वा व्यसुरवृत्तिनिधिष्ठेन मनसास्मात् रिष-
ण्यति हिनसि । दुरसुद्रंभिण्यतुर्गवण्यतिरेपण्यतीति निपातितः । यद्योमः पापचित्तो
मन्यमान आत्मानं बहुमन्यमानः पुमान् शासामुग्रस्य संवितारं । यद्वा अस्मादमाश-
सां शासितृषामुग्र इति वा योजनीयं । अस्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति । हेतोः
सन्त्यज्जनगमा रणीति दीपे । हे बृहस्पते तस्य वधः । वण्यतेऽनेनेति वप आयुधं ।
नोस्मान्मा वृणक् मा संपर्कयन्तु । वृची संपर्कं प्रमृषिकरणी । व्यस्येनामागमः । चादि-
शेष इति ॥ निषातः । व्यस्येनापुदातः । किञ्च दुरेवस्य दुष्टमनस्य शर्धनो वध-

यतः । यदा दृष्टानिर्घेर्वेगं कुर्वतास्तस्य मन्त्रं कोपं ज्ञानं वा निकमं त्वत्पसा-
दाधिराजुर्मथ ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनं धनं ।
विश्वो इदयो अभिदिप्सोऽमृषो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथो
इव ॥ १३ ॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता ।
धनं धनं ॥ विश्वोः । इत् । अर्थः । अभिदिप्सः । मृषः । बृहस्पतिः ।
वि । ववर्हः । रथोऽइव ॥ १३ ॥

स बृहस्पतिर्भरेषु संप्राप्तेषु हव्यो योद्धुभिः स्वरक्षणार्थमाह्वय्यो नमसोपसद्यः
सर्वैर्नमसोपसदनीयः । किंच वाजेषु गन्ता संप्राप्तेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा धनं धनं
सनिता संमत्ता दाता वा । सुश्रुतत्वात्पट्टीप्रतिषेधः । तथार्थः स्वामी बृहस्पतिर-
भिदिप्सोऽभिमन्त्रेच्छावतीविश्वो इत् सर्वा एव मृषो हिंसिका सेना रथानिव युद्धे
योगेन परकीयान्नयानिव विववर्ह विशेषेण क्षिपिलीचकरः । यदा इवमान्दधार्थः ।
रथाथ विववर्हः । लढ्ये छिद्र ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यं ।
आविस्तकृष्व यदसत्त उक्थ्यं । बृहस्पते विपरिरापो अर्दय १४

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे ।
दृष्टवीर्यं ॥ आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यं ।
बृहस्पते । वि । परिरापः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठयातिष्ठयेन तिष्ठया तपनी तापकारिण्या हेत्या रक्षसो राक्ष-
सांस्तप तापय । ये राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वा त्वां निदे निदाया विषये
दधिरे दृढवन्तः तान् तापयेदिति समन्वयः । ते तवोक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं यद्वीर्य-
मसत् पूर्वमासीत् तदपुनानिष्कृत्य प्रकटीकुरु । तेन च वीर्येण परिरापः परित-
प्तो निदकानसुरात् व्यर्दय विशेषेण नाशय ॥

बृहस्पते अति यदयो अहीक्षुमद्विभाति ऋतुमज्जनैषु ।
यद्दीदयच्छर्वस ऋतप्रजात् तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । ज्यैः । अर्हान् । पुष्पम् । निम्नाति ।
 क्रतुः । जनेषु ॥ यत् । दीदयत् । शर्वसा । ऋतुः । तत् ।
 अस्मात् । द्रविणं । धेहि । चित्रं ॥ १५ ॥

ऋतुप्रजात सखेनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्थः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य यद्-
 हवर्चसं तेजोऽर्हान् पूजयेत् । अर्हं पूजायां श्रेष्ठ्याद्यगमः । जनेषु ब्राह्मणेषु पुष्पम् ।
 दीप्तियुक्तं ऋतुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति विशेषेण दीप्यते । यच्च शर्वसा
 वक्त्रेण स्वाध्वं धनं दीदयत् । दीदयति दीप्तिकर्मा । दीपयति । चित्रं चायनीयं तद्ब्र-
 ह्मवर्चस्वरूपं दक्षिणमस्मात् धेहि निधेहि । यद्वा अर्थं उदारोऽपि सदा दत्तं धन-
 मतीवार्हान् धरणीत । यच्च सवत्तं धनं जनेषु तव स्त्रोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्म-
 स्तापनं च विभाति । यच्च धनं यवसाद्यादिसमृद्ध्या दीदयत् स्वाध्वं दीपयति तादृशं
 धनमस्मात् धेहि । तथा च ब्राह्मण । बृहस्पते अति यदयो अर्हानिस्तेतया परिदध्यात्ते-
 जस्त्वामो ब्रह्मवर्चसकामोऽस्तीवाम्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति शुभदिति शुभदिष वै ब्रह्मवर्चसं
 विभातीति वीच वै ब्रह्मवर्चसं भाति यदीदयच्छर्वसा ऋतुप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्म-
 वर्चसं तदस्मात् द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मव-
 र्चासी भवतीति । ४. ११.

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि बृहस्पदे निरामिणो रिपवोऽङ्गेषु
 जागृधुः । आ देवानामोर्हते वि प्रयो हृदि बृहस्पते न पुरः
 साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । बृहः । पदे । निरामिणः ।
 रिपवः । अङ्गेषु । जागृधुः ॥ आ । देवानां । ओर्हते । वि । प्रयः ।
 हृदि । बृहस्पते । न । पुरः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे बृहस्पते नोऽस्मान् स्तेनेभ्यः । स्वान्बलिं येष्विति स्तेनाधौरा. तेभ्यो मा
 दा । तान् दर्शयति । ये चौरा बृहः प्रणेतो हस्य पदे स्थाने निरामिणो नितरां रम-
 णशीला रिपवो हिंसकाः सतोऽङ्गेषु परकीयेष्वभिजागृधुः अभिकारंति । येषु अभि-
 नांशाय निदि स्तं । ये च देवानां मित्रयो मित्रेष्वेव वर्जने । मी क्ली इति घात-
 वर्जने वर्तते । य एवं विद्वान् दक्षिणं प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्योनातीलेकस्य वर्ज-
 नायै इष्टत्वादपरस्यापि वर्जनार्थत्वं । तद्वद्द्वि स्वामी बृहस्प आ ओहते धारयति ।
 देवानां यागान् सुवीथं न चरवागेति मन्वंत इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति
 समन्वयः । ये शुभांशः साम्नः साममयात्तवतः परः परस्तादन्वदुष्टं साम यदशोत्रं ।

याम वै रक्षोहेति न मिदु न जानन्ति । मिदु सर्वपावनं साम तामेव विदुषो-
ऽस्मान् स्तनेभ्यो मा दा ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजन्त्साम्नः साम्नः
कविः । स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हुता मह ऋतस्य
धूर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजन्त । सा-
म्नःसाम्नः । कविः ॥ सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः ।
द्रुहः । हुता । महः । ऋतस्य । धूर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिर्विश्वेभ्यो भुवनेभ्यस्परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं
त्वामजनन्ति अजीजनत् खलु । ततस्त्वं साम्नः सर्वेषामपि साम्नः कविः । कु शब्दे ।
अथ हरिति इत्यलम् । उच्चारयिता वर्तते । यद्वा कविः कृतदर्शी त्वष्टा साम्नः
साम्नः सर्वेषामपि साम्नः सारेण त्वामजीजनत् । किञ्च स ब्रह्मणस्पतिर्महो महत ऋतस्य
यज्ञस्य धूर्तरि भारके यजमाने ऋणवित् स्त्रोतृनाममृणमिव चिनोतीति ऋणवित् ।
किञ्च ऋणयाः पापहृषस्य ऋणस्य यावद्विता वृषदत्ता च द्रुहः सर्वेषो श्रेष्ठुराग्निरस्य
हुता भवेति ॥

तर्ध श्रिये व्यजिहीतु पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यद-
गिरः । इद्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौद्धो
अर्णवं ॥ १८ ॥

तर्ध । श्रिये । वि । व्यजिहीतु । पर्वतः । गवां । गोत्रं । उन्ऽअ-
सृजः । यत् । अंगिरः ॥ इद्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतं । बृहस्पते ।
निः । अपां । औज्जः । अर्णवं ॥ १८ ॥

अग्निरः आग्निरस्य हे बृहस्पते गवागानारको बलेनाधिष्ठितः पर्वतस्य धिय आध-
यार्णं व्यजिहीतु विरुतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यद्यदा योत्र । इतिश्रवत्त्व-
येति समूहार्थे प्रत्यलम् । गवासमुदमुदसृजः निरवमयः । तदद्रेण युजा सहायेन
युक्तस्त्वं तमसा वृत्रासुरेण परिवृतं परित आक्रातमपामर्णवं स्थानभूतं मेघं निरौज्जः
नितरामधोमुखमकार्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य वोधि तनयं च जिन्व ।
विश्वं तद्भद्रं यदवीति देवा बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सुऽऽत्तस्य । वोधि । तर्नयं ।
 च । जिन्य ॥ विश्वं । यत् । भद्रं । यत् । अर्वति । देवाः । बृहत् ।
 वदेम । विदधे । सुवीर्यः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणा स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतो यन्ता नियामकत्वं सूक्तसा-
 स्पादीयमिदं ब्राह्मणस्पतं सूक्तं वोषि शुष्यस्य । त्वं तर्नयं पुनर्पौत्रादिकक्षणं संतानं
 च जिन्य । जिवि. प्रीणनार्थः । ज्येष्ठि हयं । प्रीणय । भवादशा देवा यद्वन्ति रसन्ति
 तत्तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं वत्सार्थं भवति । अतो वयं विदधेऽस्मिन्यज्ञे सुवीर्यः शोभन-
 पुनर्पौत्रा यतो बृहत्प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥

(मं० २ सू० २८)

८.

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सांत्यभ्यस्तु महा ।
 अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य
 भूरैः ॥ १ ॥

इदं । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । संति । अभि ।
 अस्तु । महा ॥ अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिं ।
 भिक्षे । वरुणस्य । भूरैः ॥ १ ॥

इदं वातर्क्षिण आदित्यस्यादिते. पुनस्य स्वराजः स्वयमेव राज्यमानसेश्वरस्य वा
 वरुणस्येदं इति. स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । य च विश्वानि सर्वाणि सति
 द्वितीयभाषयिकारभावि भूतक्रातानि महा महिम्ना वक्ष्यप्रसादाद्व्ययेनाभ्यस्तु अभि-
 भवतु । यो देवो योतमानो वरुणो यजथाय यष्टे पुरुषाय अति अतिशयेन मंदं मुत्सो
 हयमिता वा भवति तस्य भूरैर्भर्तुर्वरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां सुतिं भिक्षे प्राप्ये ।
 मद्रा परुषसेति तृतीयार्थे पठ्यी । तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव व्रते सुभगांसः स्वाम स्वाध्यां वरुण तुष्टुवांसः । उपा-
 यन उपसां गोमतीनामप्रयो न जरमाणा अनु धनू ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुऽभगांसः । स्वाम् । सुऽअध्यायः । वरुण । तुष्टुऽवांसः ॥
 उपऽअयने । उपसां । गोऽमतीनां । अप्रयः । न । जरमाणाः । अनु ।
 धनू ॥ २ ॥

हे वरुण स्याध्यः शोभनाध्यानास्तुष्ट्वाप्तः स्तुतवन्तो वयं तव ग्रते त्वरीये परिज-
णादये कर्मणि वर्तमानाः सुमन्वास्तः स्याम शोभनघना भवेम । अपि च गोमतीना
रदिमभिर्गुञ्जानामुपसामुपायेन उपागमने सत्यप्रयो न यमाप्रयोऽभिहोनादिकर्मार्थं
समिप्यन्ते एवमनुघ्नन् अनुदिनं वरमाणास्तथा स्तुवन्तो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तर्चं स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्तुरुशंसस्य वरुण प्रणेतः । युयं
नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तर्चं । स्याम । पुरुवीरस्य । शर्मन् । उरुशंसस्य । वरुण । प्रणे-
तुरिति प्रणेतः ॥ युयं । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि ।
क्षमध्वं । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतव्येण पुरुवीरस्य पुरुमिर्वहुमिर्वारिरेपेतस्य ।
यद्वा पुरुषा बहुना दान्त्राणां विशेषेण प्रेरकस्योरुशंसस्योरुमिर्वहुमिः स्तुतमानस्य तव
शर्मन् शर्मणि तुष्टे एष्टे वा स्याम । अदितेः पुत्रा मित्रादयः । परमपि छद्सीति
परस्य पञ्चतस्य पूर्वमन्त्रितगवद्भावेनानुप्रवेशाद् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदा-
त्तत्वं । अदब्धाः दानुमिरहिंशिताः एवंभूता हे देवाः । यूयं नोऽस्मान् कृतापराधान्
युज्याय सत्यायामिक्षमर्थं अस्माभिः कृतमपरार्थं सह्यं ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिध्वो वरुणस्य
यन्ति । न आग्यन्ति न वि मुच्यन्ते वयो न पशू रघुया
परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सी । आदित्यः । असृजत् । विधर्ता । ऋतं । सिध्वः ।
वरुणस्य । यन्ति ॥ न । आग्यन्ति । न । वि । मुच्यन्ति । एते । वयोः ।
न । पशूः । रघुया । परिज्मन् ॥ ४ ॥

विधर्ता सेतुरिव जनस्य विधारयितादित्योऽदितेः पुत्रो वरुण ऋतं विधारयहेतुमूर्तं
सत्यं । यद्वा नदीनामुपादानमृतमुदकं सीं सर्वतः प्रासृजत् वर्षेण सृष्टवान् । अणोऽ-
ग्रष्टस्यानुमासिक इत्याकारः सानुमासिकः । तेन वरुणस्यैव सिध्वः स्यन्दनसीता
नद्यो वन्ति गच्छन्ति प्रवहन्ति । एते सिध्वो न आग्यन्ति आति न प्राप्नुवन्ति न विमु-
च्यन्ति उपरता न भवन्ति । अनन्तव्याः सर्वदेवरूपेण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते ।
वयो न वयः पक्षिण इव रघुया रघवः यीम्रणामिनः परिज्मन् परिज्मनि भूम्या पशुः
पतन्ति गच्छन्ति । पाल्म गतौ । छिद्युषि दानिपस्योरुशंसस्योरुपचात्येवः । स्थानि-
वद्भावादिर्वचनादि । रघुया इत्यत्र सूर्यां सुलभिति जसो यात्रादेशः ॥

वि मच्छ्धाय रश्नामिवागं ऋध्याम ते वरुणं सामृ-
तस्य । मा तंतुंछेद्वि वयंतो धिर्य मे मा मात्रां शार्यपसः
पुर ऋतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । अथय । रश्नांऽइव । आगः । ऋध्याम । शे । वरुण ।
राम् । ऋतस्य ॥ मा । तंतुः । छेद्वि । वयंतः । धिर्य । मे । मा ।
मात्रा । शारि । अपसः । पुर । ऋतोः ॥ ५ ॥

हे वरुण मत् मत्तकारात् रश्नामिव रश्नुमिवागो विहिताननुष्ठानजनितं पापं
विभ्रषय शिपिलीकुर । विमोचयेत्यर्थः । ते त्वत्संबन्धिन ऋतसोदकस्य पूर्णं रां
नदी । रा इति नदीनाम । तामृष्याम स्मैमहि । अपि च धिर्यं कर्म वयनः संत-
न्वतो मे मम तंतुः कर्मसंवतिर्मां छेद्वि छिन्नो मा भूत् । नैरेतर्वैष्वर्यः । तथा ऋतोः
समाप्तिकालासुरा पूर्वमपसः कर्मणो मात्रां शरीरं प्राच्योदीच्यां गच्छन् मा शारि ।
क्षीणं विफलं मा भूत् ॥ नृ हिंसायां । कर्मणि छद् । पुर ऋतोस्त्वय ऋतक
इति प्रकृतिमात्रः ॥

अपो सु न्यक्ष वरुण भियसं मत्सखावृत्तायोऽनु मा
गृभाय । दामैव वत्साद्वि मुमुग्ध्यंही न हि त्यदारे निमिप-
श्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । न्यक्ष । वरुण । भियसं । मत् । संयद् । ऋतऽवः ।
अनु । मा । गृभाय ॥ दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः ।
नहि । त्वत् । आरे । निऽमिपः । चना । ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण नियसं भयं मत् मत्ताः सु सुहृ अपो न्यक्ष । अचमय । हे सभाद सम्य-
प्राजमान हे ऋतावः सख्यन् यज्ञवन्वा वरुण मा मामनुगृभाय । अनुगृहाण ॥ छंदसि
शायजपीति श्रः शायज्यदेशः । ह्यदोर्म इति मत्त्वं । अपि च दामैव वत्सान् यथा
दोग्धा वत्ससक्त्राद्दधनी रश्नुं विमुंचति तथाहः पापं मत्सकाशाद्विमुमुग्धि
स्विमुंच । छंदसः शपः श्रुः । पृथक्कुर । लदारे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानः । त्वदन्य-
इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमिषधन निमेषस्यापि अशिप्रहमचलनस्यापि नहीरो
नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तत्त्वेषः ॥

मानो वृधैर्वरुण ये तं हृष्टावेनः कृण्वंतंमसुर स्त्रीणांति ।
मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि पू मृधः शिश्रथो जीवसे
नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । पर्जन्यः । कृष्णं । अमुर ।
 भ्रूणंति ॥ मा । ज्योतिषः । प्रज्वसयानि । यन्म । वि । सु । मृधः ।
 शिप्रधः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण नोऽस्माकं वधैर्हेननसापनेरायुधैर्मा हिंसीरिति शेषः । हे अमुर वायव्यां
 गिरसितः ते त्वदीय इष्टौ यद्दे एनो विहिताननुष्ठानेन जनितां पार्श्वं कृष्णं कृष्णं पुरपे
 ये वधा भ्रीणति त्विषति तैरिति पूर्वत्र संबन्धः ॥ श्रीपृथिव्यां कैत्यादिकः । अपि च
 ज्योतिषो गृहे वर्तमानादौः सौरप्रस्तावता प्रवचयानि प्रवाचन्मा गन्ता मा गच्छाम ।
 यवैदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यन्धिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ यमेति मंत्रे पठेति च्छे-
 दं । तथा नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मृधो हिरकान् सु सुपु विशिप्रधः विक्षिपय ।
 दाधसेत्यर्थः ॥

नमः पुरा तं वरुणोत् नूनमुत्तापरं तुविजातं ब्रवाम । त्वे
 हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ प्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनं । उत । अपरं । तुविजात ।
 ब्रवाम ॥ त्वे इति । हि । कं । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रच्युतानि ।
 दुःश्रुभ । प्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण पुरा पूर्वस्मिन्वाटे वे तुभ्यं नमो नमस्तस्मात्प्रतिपादकं नम इति शब्द-
 नादिप्य । उत अपि च नूनमपि ब्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बहुषु प्रदेशेषु
 प्रादुर्भूत वरुणपरमागमिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम उवाचयाम । कस्मादिति
 चेदुच्यते । दूळभ दुर्दम दंभिर्न हिंस्त्रिप्रशक्य । दुरो दाशनाशदमप्येषु । पा० ६.
 ३. १०९. ५. । इति रैफस्योत्पत्तत्वरपदादेः श्रुत्वं च कर्मिहेतत्वादपूरणं ॥ हि यस्मात्
 त्वे त्वमि पर्वते न शिलेचम इवाप्रच्युतान्यन्ये । प्रच्यावस्त्रिप्रशक्यानि प्रतानि
 कर्मणि विपरजानि श्रितानि आश्रितानि । तस्मादित्यर्थः ॥

परं क्रुणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजं ।
 अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुपास आनो जीवान्वरुण तामुं शाधि ॥ ९ ॥

परां । क्रुणा । सावीः । अर्ध । मत्कृतानि । मा । अहं । राजन् ।
 अन्यकृतेन । भोजं ॥ अव्युष्टाः । इत् । नु । भूयसीः । उपसः ।
 आ । नः । जीवान् । वरुण । तामुं । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण क्रुणा कृषानि पित्रादिभिः कृतान्यस्मानिर्देवानि परा सावीः परासुव
 पराचीनं प्रेरय ॥ भूमेरेवे छांदसो सुद् । अथ अथवा मत्कृतानि मया तिपादि-

रात्रि ऋणानि पराहृत्य । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहमन्यहृतेनान्यैरजितेन
धनेन मा भोजं भोगं मा लभेयं । किं कारणमिति चेदुच्यते । भूयसीर्भूयसो बहुतरा
उपसोऽप्युष्टा इव सत्यमव्युष्टा एव । अपररात्रेष्टुष्यम् ऋणानि चितयतो जामतो
मम व्युष्टा अप्यव्युष्टवत्या आसन् । हे वरुण तामृषः नोऽस्मान् जीवान् जीवनवत
आशाधि आ समंतादनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्यपहृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्सधेः ॥

यो मे राजन्पुत्र्यो वा सखा वा स्वमे भूयं भीरवे मह्य-
माह । स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण
पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । पुत्र्यः । वा । सखा । वा । स्वमे । भूयं ।
भीरवे । मह्यं । आह । स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः ।
वा । त्वं । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हे राजन् वरुण मे मर्ष्यो पुत्र्यो योजनसमर्थः पित्रादिर्वा सखा समानक्यालो
वांधवो वा स्वमे इष्टं लक्ष्मिपयं अयं भीरवे भवन्तीत्याह मह्यं य आह मूढे । तथा स्तेन-
बोरो वा इष्टोऽरप्यश्वा वा यो नोऽस्मान् दिप्सति जिघांसति ॥ स्तनीयंतथेति
विकल्पनादिदमावः । दंभ इवेतीत्वं । हे वरुण त्वं तस्मात्सर्वस्वादस्मान्पाहि रक्ष ॥

माहं मृषोन्नो वरुण प्रियस्य भूरिदाह्य आ विदं शूनेमापेः ।
मा रायो राजन्सुयमादवस्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ११ ॥
मा । अहं । मृषोन्नः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाह्यः । आ । विदं ।
शूने । आपेः ॥ मा । रायः । राजन् । सुज्यमात् । अव । स्थानं । वृहत् ।
वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ११ ॥

हे वरुण मृषोन्नो धनवतः प्रियस्तानुवृत्तस्य भूरिदाह्यो भूरैर्बहुलस्य दातुरादयस्याहं
मा आविदं मावेदशानि आवेदने विज्ञापनं मा करवाधि । किं तदवावेयं । आवेदंतेति
शूनं शून्यं दारिद्र्यं । सर्वलोपशून्यदसः । यद्वा शूनं गतं प्रातं दारिद्र्यं । दुर्गोचि
गतिश्च्योः । स्वीदितो निष्प्रायमितीदप्रतिषेधः । यजामित्प्रातःप्रसारणं । ओदितथेति
नकारः । वृषादितादासुदात्तत्वं । एतदुक्तं भवति । अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता
इति प्रभुप्रभुयमीपेऽभिधाय गानमानो मा भूयमिति । हे राजन् क्षुपमाह । क्षुद्र
नियम्यतेनेन पुरो यद्दृष्टि शुभम् ॥ ईषदुःखमिति रक्तं ॥ तादृशाश्च यो धनान्मा-
वस्थां अवदुल्ल स्थितो मा भूवं । पर्यं सुवीराः सोमयपुत्रा विदये बजे गृहे वर्तमानाः
संतो ब्रह्म प्रौढं स्त्रोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥

(मं० २ सू० ३८.)

९.

उदु प्य देवः सविता सवार्यं शश्वत्तमं तदपा वहिरस्यात् ।
नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रक्षमथार्भजद्गीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । सवार्यं । शश्वत्तमं ।
तत् । अपाः । वहिः । अस्यात् ॥ नूनं । देवेभ्यः । वि । हि । धाति ।
रक्षं । अर्थ । आ । अभजत् । गीतिहोत्रं । स्वस्तौ ॥ १ ॥

स्यः स देवो चोत्तमानः सविता सवार्यं लोकानां प्रसवायानुज्ञायै शश्वत्तमं प्रति-
दिनमुदस्यात् उतिष्ठति । वीरश्चः सविता । तदपाः तत्प्रसवकर्म ॥ अपः अग्नः
इति धर्मनामसु पाठ्यत् । वहिर्बोधा जगता । किंच नूनं सप्रति देवेभ्यः स्तोत्रेभ्यो
रक्षं धनं वि हि धाति प्रवच्छति । गीति पूरणे । अथ अपि च गीतिहोत्रं फात-
महं यजमानं सत्त्वादिनाहो ज्ञेने आभजत् भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिपाद्यो
विभक्त्यतनिर्दिष्टशब्दपरस्वभावात्पर्ववसानादर्थपणे भवति ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र ब्राह्मणा पृथुपाणिः
सिसर्ति । आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा अयं चिद्वातो रमते
परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । ब्राह्मणा । पृथुपाणिः ।
सिसर्ति ॥ आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निमृग्राः । अयं ।
चित् । वातः । रमते । परिज्मन् ॥ २ ॥

देवो चोत्तमानः सविता पृथुपाणिर्यदापातो विश्वस्य श्रुष्टये जगतः सृष्टामोर्ध्वं
वहतः पान् बाहवा बाहू प्रसिद्धिं प्रसारयति । आपश्चिद् आपोऽप्यस्य व्रते प्रस-
वारये कर्मणि सति । व्रतं कर्त्तरमिति तजामसु पाठ्यत् । आ इत्यत इति शेषः ।
तास्य निमृग्रा नितरां शोषविश्वो गंगादिरूपेण जगत्पातवर्षादुत्थं । अयं चिद्वातोऽ-
यमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्यासेऽजरितो रमते ॥

आशुभिश्चिदान्वि मुञ्चाति नूनमरीरमुदतंस्तानं चिदेतोः ।
अह्यर्षणां चिह्नयौ अविप्यासु व्रतं सवितुर्मोक्षयागात् ॥ ३ ॥

आशुऽपि । चित् । यान् । वि । मुचाति । नून । अरारमत ।
अतमान । चित् । एतौ ॥ अहर्पूणा । चित् । नि । अयान् । अविप्या ।
अनु । नूत । सवितुः । मोर्की । या । अगान् ॥ ३ ॥

यान् गच्छत् सविता आशुनिधिराशुप्रणमिगिरपि रस्मिभिरमुचाति विमुच्यते ।
नूनमिति पूर्य । अतमानं चित्सतत गच्छतमपि जनमेतोर्गनादरारमत उपरम-
मति । किंच अहर्पूणाचित् । अहिनाहसार शत्रुनपेक्षमिच्छतीत्यहर्पूणा । तेषामप्य-
विप्या यमनेच्छा न्यपात् नियच्छति । सवितुः श्रेयस्य सूर्यस्य प्रव वर्मानु पथा
न्मानी रात्रि । मोर्की शोकीति रात्रिनामसु पाठात् । आगात् आगच्छति ।
सवितुश्चैद्योपरतां रात्रिरगच्छतीति यावत् ॥

पुनः समध्यद्वित्तं वयंती मध्या कर्तान्यधाच्छक्मधीरः ।
उत्संहायास्थाह्व्युः तूरदधररमसिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सं । ह्व्यत् । विऽर्तत् । वयंती । मध्या । एतौ । नि ।
अधात् । शक्म । धीरः ॥ ऊन् । मऽहार्य । अश्वात् । वि । क्रतून् ।
अदधेः । अरमसिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

वयंती वज्र वयंती भारीव रात्रिभित्तमात्यौक पुनः शमन्यत् सवेद्यते । पुनः
शब्द पूर्वपुरुषैवमवापीदिति द्योतयति । धीरः प्राज्ञोऽपि सर्वो व्येव कर्तो निय-
मणः कर्म । कर्तो वर्तका इति तन्नामसु पाठात् । शक्म कर्तुं शक्त्यमपि मध्या
मध्य उपमात् वर्मानपेक्षमायेत्यर्थः । न्यपात् निहितवान् । सवितुर्गुपरत इति
द्यौः । सर्वो लोकः सहस्य शब्दं विहायोदस्यात् अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरस्तिष्ठति ।
सपूर्वो जहाति शत्रुशक्तिरूपेण वर्तते । तथा च धूमवे । कति शयानो भवति सजि
शान्तु द्वापर इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्योऽरमसिऽरात्रिर्देवो द्योतमान
आगात् अगच्छति । उदेतीति यावत् । ऋषेः कालमिशेषाच्च व्यर्थं विदारयति ॥

नानाकांसि दुर्वो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको
अग्नेः । ज्येष्ठं माता सुनये भागमाधादन्वस्य केतमिपितं
सचित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओषांसि । दुर्वो । विश्वं । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रभवः ।
शोकः । अग्नेः ॥ ज्येष्ठं । माता । सुनये । भागं । आ । अधात् । अनु ।
अस्य । केतं । इपितं । सचित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतोऽन्तेः शोकलोको दुर्गो गृहो गृहे भवो नानौकांसि यजमानानां
पृथग्भूतान्गहान्प्रतिष्ठते अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति । आयुः
सन्तुवेत्यन्ननामसु पाठात् । मातोषाः सन्निधान्विधितं प्रेषितमस्य केतुं प्रज्ञापकमने-
ज्येष्ठं प्रथममभिद्वेष्टास्त्वं मामं सन्तुवेऽमय आवात् आदपाति ॥

समावर्तति विधितो जिगीषुर्विश्वेषां कामध्वरतामभूत् ।
शश्वो अपो विकृतं हित्वागादनु व्रतं सवितुर्देव्यस्य ॥ ६ ॥

संऽभाववर्ति । विऽक्षितः । जिगीषुः । विश्वेषां । कामः । चरता ।
अमा । अभुत् ॥ शश्वान् । अपः । विऽकृतं । हित्वा । आ । अगात् ।
अनु । व्रतं । सवितुः । देव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुर्विजयेद्युयौदा विधितो मुदार्थं प्रक्षितः समावर्तति समाप्यतेति ।
विश्वेषां सर्वेषां चरता जगमानाममा । अमा इम इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति
कामोऽभूत् भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतोऽयः कर्म विकृतमपैकृतं हित्वा हि-
त्वागात् गृहमागच्छति । एतत्सर्वं देव्यस्य दिवि भवत्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य
प्रतमस्तमपाह्यं कर्मसु जायत इत्यर्थः ॥

त्यया हितमप्यमुप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।
वनानि विश्वो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्यया । हितं । अप्यं । अप्सु । भागं । धन्वं । अनु । आ ।
मृगयसः । वि । तस्थुः ॥ वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्थुः । तानि ।
व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितस्त्वयाप्लवतमिश्रे । आप. पृथिवीत्वंतरिहनामसु पाठात् । प्रलापारे वा
हितं निहितमप्यमप्रां संबन्धिर्न भागं धन्वान् निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु मृगयसो मृगय-
माणा मृगा वा समंतादितस्थुः अधितिष्ठति । किं वनानि वृक्षा विन्यः पक्षिभ्य
आवासादिरूपेण तया भागो दत्तः । अस्य देवस्य छवितुस्तानि सादृशानि व्रता
प्रतानि कर्मणि नकिर्मिनन्ति केऽपि न हिंसन्ति ॥

याद्वाध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जभुराणः ।
विश्वो मार्तोऽो व्रजमा पशुर्गात्स्यशो जन्मानि सविता
व्याकः ॥ ८ ॥

यात्ऽराध्यं । वरुणः । योनिः । अप्यं । अनिऽशितं । निऽमिषि ।
जम्भुराणः ॥ विश्वः । मार्तण्डः । ब्रजं । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः ।
जन्मानि । सविता । वि । आ । अकुरित्त्वकः ॥ ८ ॥

वरुणो याद्वार्यं यातां गच्छतां राध्यं राधनीयमप्यमाहुं गोममनिशितमतीक्ष्णं ।
सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं निमिषि निमेषे नु सवितुरस्त्रमये सति विश्वमार्थं
प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्विर्वाहप्रयात् । जम्भुराणो मृचं गच्छन् विश्वः
सर्वो मार्तण्डो मृताद्विषादंडादुत्पद्यमानः पश्यामात् आगच्छति । विश्वः पशुरपि
भ्रजे गोष्ठमापात् । सविता प्रेरकः स्थः स्थाने स्थाने जन्मानि अत्तानि भूतानि
व्यापः पृथक्कार्थीत्वं ॥

न यस्यैन्द्रो वरुणो न मित्रो अतमर्यमा न मिनंति रुद्रः ।
नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । अतं । अर्यमा । न ।
मिनंति । रुद्रः ॥ न । नारातयः । तं । हुवं । स्वस्ति । हुवे । देवं ।
सवितारं । नमोऽभिः ॥ ९ ॥

यस्य सवितुर्वैवस्य ततं प्रसवाख्यं यमैन्द्रो न मिनाति न द्विदत्ति । वरुणश्च न
मिनाति । मित्रवार्यमा न न मिनाति । रुद्रश्च न मिनाति । नारातयोऽनुराध न मिनंति
मिनातीति श्रुतमाख्यातां यमायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिधेयम्यते । तं सवितारं
सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानमिदमिदानीं नमोमिरक्षरूपैर्द्विविधिः सह । नमः आयु-
रित्त्वक्षतामसु पाठत् । स्वस्ति क्षेमाम हुवे स्वोभि ॥

भगं धियं वाजयंतः पुरंधिं नराशंसो आस्पतिर्नो अब्याः ।
आये वामस्य संग्रये रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगं । धियं । वाजयंतः । पुरैऽधि । नराशंसः । आः । पतिः । नः ।
अव्याः ॥ आऽअये । वामस्य । संग्रये । रयीणां । प्रियाः । देवस्य ।
सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

भगं भजनीयं धियं प्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारवितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारं ।
पुरंधिर्बहुधितिः यास्कः । वाजयंतो वाजिनं बलिनं कुर्वतः । विभक्तव्यस्यः ।
न. सुवतोऽस्मान् नराशंसो नरैः शंसन्तीनो आस्पतिर्देवपत्नीनां पतिश्छंदसा पतिर्वा ।
तथा च श्रूयते । छंदसि वै आ इति उत वा न्यंतु देवपत्नीमिति च । सविता व्याः ।

अव्यात् । किंच वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च । तथा च अयते । पशवो वै रयि-
रिति । आय आगमने संगये संगमने च निमित्ते देवस्य योतमानस्य समिधुः प्रेर-
कस्य नगं प्रियाः साम भवेम ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अन्व्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध
आ गात् । शं यस्तोतृभ्यं आपये भवात्स्युरुशंसाय सवित-
र्जरित्रे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यं । तत् । विवः । अतऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तं ।
काम्यं । राधः । आ । गात् ॥ शं । यत् । तोतृभ्यः । आपये ।
भवाति । उरुऽशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥ ११ ॥

हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रविष्टं काम्यं कर्मनीयं राधो धनं दिवो सुतो-
कात् अग्नौऽन्तरिक्षलोकात् पृथिव्या भूमेधागात् आपच्छतु । किंच तोतृभ्यः
तोतृणामापये भंधये तदंशमाय यदनं शं सुप्रकरं भवाति भवेत् उरुशंसाय बहुस्तु-
तये जरित्रे तोत्रे मयं । जरिता कजरिति तोतृणामस्तु पाठात् । हे सवितः
तत्प्रपच्छ ॥

(मं० ३ सू० ९.)

१०.

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तोस ऊतये । अयां नपातं
सुभगं सुदीदिति सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवं । मर्तोसः । ऊतये ॥ अयां ।
नपातं । सुभगं । सुदीदिति । सुप्रतूर्ति । अनेहसं ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्रे सखायः सोमाज्यादिहवि प्रदानेनोपकारकत्वान्नि-
त्राणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपां नपातमपां नत्तारं सुभगं शोभनप्रबुद्धं
सुदीदिति शोभनवीति सुप्रवृत्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठान्तिभिः सुखेन गंतव्यमने-
हसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं वामृतये रक्षणाय ववृमहे वृणीमहे । सखायः ।
इया प्रकथने । समाने स्वयद्योदात् इति समान उपपदे विदित्यनुवृत्तौ स्यातेरिण् ।
तस्य हिरवाटिलोपः । उत्तंनिगोमेन यक्षेपः । समानस्य छंदस्वमूदंति सभावः ।

उपपदसोदात्तत्वं । विधित्वानुवृत्तौ सव्युरणुवृत्तौ । पा० ७, २, ५२ । इति मिद्व-
द्भावः । इध्यावादेशौ । आमुदात्तः । वृद्धमहे । वृद्ध संमजौ । छंदसि लुङ्लुटि इति
वर्तमाने छिद् । वादिस्तादिभ्यः । विधातः । कृतये । अब रक्षण इत्यस्य उदात्त
इत्यनुदात्तावृत्तौत्यादिना चित्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । अपां । ऊढिमिति
विभक्त्युदात्तत्वं । सुमनः । आमुदात्तं अन् छंदसीत्युत्तरपदामुदात्तत्वं । सुप्रवृत्तिः ।
कलादवधेयुत्तरपदामुदात्तत्वं ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नृपः । न तत्तं अग्रे
प्रमृपे निवर्तनं बहुरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कार्यमानः । वना । त्वं । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ॥ न ।
तत् । ते । अग्रे । प्रमृपे । निवर्तनं । यत् । बहुरे । सन् । इह ।
अभवः ॥ २ ॥

हे अग्रे वना काननामि रक्षितुं कार्यमानः कामयमानस्त्वं यवसात्काणात्तानि
मिहान् मानृपो मातृभूता अपोऽजगन् अगमः यतवानिति अप्पु प्रविष्टलाञ्छातो
मर्तसे । तत्तस्मात्ते तव निवर्तनं नितरां यदैव वर्तनं । तेन च विनाशो लक्ष्यते ।
स विनाशो न प्रमृपे न प्रमृष्यते न सहाते । कुत इत्यत आह । यवसात्कार-
णारूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहासत्त्वंविष्णुरपिरूपेषु काष्ठेष्वभवः मध-
नात् क्षणमात्रेणासाकं समीपे भवसि । तस्मात्तव बहुरो वर्तनमसम्भवं न रोचते ।
अस्मिन्नप्ये यावत् । कार्यमानश्चावमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मा-
तृरजगन् उपशाम्यन् । न तत्तं अग्रे प्रमृष्यते निवर्तनं बहुरे यत्तजिह्वं नभसि
आयमानः । नि० ४, १४ । इति ॥ कार्यमानः । कमु कर्तौ । कमेर्णिङ् । लटः
शानच् । मकारदीर्घादसः । अजगन् । गम्बु यतावित्स्य अस्मि बहुलं छंदसीति
शापः श्लुः । हन्त्यादिना विलोपः । नो नो धातोरिति नकारः । मन्तरद्वयोगाद्-
निपातः । अवागमस्वरः । प्रमृपे । मृप तिथिभावो । व्यत्ययेन कर्मणि तत्प्रत्ययः ।
लोपश्च आत्मनेपदेष्विति तद्धोषः । धातुस्वरः । अभवः । छंदसि लुङ्लुटि इति
अदर्थे लङ् यवोगादनिपातः ॥

अतिं तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि । प्रप्रान्ये यंति-
पर्यन्य आसिते येषां सुख्ये आसि श्रितः ॥ ३ ॥

अतिं । तृष्टं । ववक्षिथ्य । अर्थ । एव । सुख्यनाः । असि ॥ प्रप्रं ।
सुन्ये । यंति । परि । अन्ये । आसिते । येषां । सुख्ये । असि ।
श्रितः ॥ ३ ॥

हे अमे तृष्टं स्तोतुस्तुष्णामिक्षापं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमस्तिववक्ष्ये अति-
शयेन मोदुमिच्छति । अथैव अथापि त्वं सुमना असि संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच त्वं
येषां योऽब्रशानामृत्विजां सृष्टये मेन्ये श्रितोऽसि वर्तसे तेषां मध्येऽन्येऽध्वर्युः प्रमृतयो
द्वादशत्विजः प्रयेति प्रकयेण होतुं गच्छन्ति । अन्य उद्गातुप्रमृतयश्चत्वारः पर्याप्तवे
परित आसीना वर्तते ॥ ववक्ष्ये । वद प्राप्ता इत्यस्य सति रूपं । अंभ्यामस्य
सन्तत इतीलाभावश्छांदसः । सदैवद्वर्तमाने छिद । यत्तु आर्धधातुकस्येद्रुलदेरितीद ।
धातुप्रत्ययादामित्याम् न भवति । मंत्रस्वाव निषातः । प्रप्र । प्रसमुपोद इति द्वि-
चनं । यति । इण् गतावित्यस्य छटि रूपं । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामित्यन्यत्राव्ययो-
गात्पूर्वस्य निषाताभावः । आसते । आस उपवेशने । उतरस्वाभिषातः । अति ।
अस् भुवि । तासस्त्योलोपः इति सकारलोपः । यद्वातयोगात् सिहन्त्ये ॥

इषिवांसमति सिधुः शश्वतीरति सध्वतः । अन्वीमविद-
मिचिरासो अद्दुहोप्सु सिंहमिव श्रितं ॥ ४ ॥

इषिवांसै । अति । सिधुः । शश्वतीः । अति । सध्वतः ॥ अनु ।
हुं । अविदन् । निःचिरासः । अद्दुहः । अप्सु । सिंहऽइव । श्रितं ॥ ४ ॥

हे अमे अद्दुहोऽप्येवमसौ निचिरासो नितरा चिरासश्चिरवता विधेदेवा. सिधुः
शौपकाऽष्टनृप्येनास्तिरुम्येयिवासं गच्छन्तं शश्वतीर्वह्नीः सध्वतः सगतिफारिणीः
सेनाध्यात्मिकमन्त्र गच्छन्तमप्यु श्रितं तिरोहितमत एव सिंहमिव सुहाप्रविष्टं सिंह-
मिव भीमभीमेन त्वामन्वविदन् अनुगम्यालभन्त ॥ इषिवांसं । इण् गतावित्यस्य
कसातुपेयिपान्तमध्वानन्वानध । पा० १. २. १०१. । इति निषातितः ।
प्रत्ययस्यः । सिधुः । सिधेः क्षयार्थस्य शौपमार्थस्य वा क्तिप् चेति क्तिप् । धातुत्तरः ।
सध्वतः । पस्त्र गतो । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शानदेशः । प्रत्ययस्यः ।
अविदन् । विद्वा साम इत्यस्य लङि रूपं । निचिरासः नितरा चिराः । आन्वसे-
रमुगिल्लब्धः । समसस्यः । अद्दुहः । इह जिघांसाया । सपदादित्रादाये क्तिप् ।
अद्दुमीहो नम्रुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तात्वं । श्रितं । श्रिन् सेवयामित्यस्य भुक्
किरीटीदप्रतिषेधः । प्रत्ययस्यः ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्वा तिरोहितं । ऐनं नयन्मा-
तरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥ ५ ॥

ससृवांसैऽइव । त्मना । अग्निः । इत्या । तिरोऽहितं ॥ आ । एनं ।
नयन् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितं । परि ॥ ५ ॥

मातरिश्वा वायुरित्येत्वं त्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन तिरोहितं निरीवं परि

परितो मयितं मंधनेन निष्पादितमेनममि देवेभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवार्थं परावतो
 दूरदेशादानयत् आनीतवान् । तन् दृष्टान्तः । सस्र्वासमिव । यथा साच्छंद्येन सस्र्-
 वांसं सरतं गच्छंतं पुत्रं पिता बलवानयति तद्वत् सस्र्वासमिव । ए गतवित्त-
 स्वादिद् तस्य वसुः । इवेन विभवस्यलोपः । इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । तमना । आत्मन्-
 शब्दस्य मन्नेष्वाहपादेरात्मन इत्याकारलोपः । इत्या । या हेतौ च छंदसीति व्यस-
 येन भाष्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनं । अन्वादेशे द्वितीयादौ स्तेन इत्येनादेशः अनुदा-
 त्तश्च । नयत् । जीन् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । अङ्भावदर्छंदसः । मातरिक्षा
 मातर्यतरिक्षे श्रुतिरिति श्रुतश्रुतिलादिना विपातितः ॥

तं त्वा मर्ता अगृभ्यत देवेभ्यो हव्यवाहन । विश्वान्य-
 दृज्ञां अभिपार्सि मानुष तव कृत्वा यविष्ठ ॥ ६ ॥

तं । त्वा । मर्ताः । अगृभ्यत । देवेभ्यः । हव्यवाहन ॥ विश्वान् ।
 यत् । यज्ञात् । अभिपार्सि ॥ मानुष । तव । कृत्वा । यविष्ठपु ॥ ६ ॥

हे हव्यवाहन हव्यानां योद्धे अग्ने मर्ता मनुष्या अप्ययुप्रभृतयस्तं तादृशमनु-
 स्तिरोहितं स्वा त्वां देवेभ्यो यद्व्यदेवतार्थमगृभ्यत अगृह्यत् । मानुष मनुष्याणां
 हितकारिण्यविष्ट युवतम हे अग्ने तव कृत्वाकर्मणा महात्मेन विश्वान्सर्वानस्मान्मि-
 क्रियमग्नान्याह्वान्ययज्ञात्कारणादभिपार्सि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वामपृच्छते पूर्व-
 णामवयः ॥ अगृभ्यत । अगृ उपपादने । कृवादित्वाद्वा । महिन्यावपीति संभ्र-
 सारणं । इन्द्रोर्मिदंछंदसीति हकारस्य भङ्गः । तिष्ठतिष्ठ इति निघातः । हव्यवा-
 हन । वह प्रापण इति धातोर्न्युङिलनुङ्गी इत्येजंतः वादमिति स्युट् । उपपाद्विष्टः ।
 योरेनादेशः । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदातत्वं । विश्वान् । विश्व प्रवेशन इत्यासा-
 दक्षिणपिलटिगिकनिखदिविशिभ्यः कर्मिति कन् । किरवाहुणभावाः । नित्वादा-
 युदातत्वं । अभिपार्सि । पा रक्षणे । अस्य धातो रक्षणार्थत्वात् पिबादेशः । यच्छ-
 ष्दयोगात् विपातः । यज्ञस्वरः । कृत्वा । टा । असादयर्छंदसि विकल्प्यंत इत्यत्र
 नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशायने तमविष्ट-
 भापितीष्ठत् । स्थूलदूरयुवेति यणादिपरं हव्यते पूर्वस्य च शुभः । यसादित्वात्सा-
 पिको यप्रत्ययः ॥

तज्जद्रं तव हंसना पाकाय चिच्छदयति । त्वां यदग्ने
 पृश्नयः समासते समिद्धमपिञ्चर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । अद्रं । तव । हंसना । पाकाय । चित् । छदयति ॥ त्वां ।
 यत् । अग्ने । पृश्नयः । संज्जासते । संज्जदं । अपिञ्चर्वरे ॥ ७ ॥

हे अग्रे तव सर्वेषु तदिदं भद्रं शोभनं दंसनामिहोत्रादिकं कर्म पाकाय चिह्नं ।
विच्छब्दोऽप्यर्थः । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्थकः । तद्वदन्तमपि यजमानं
छदयति स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिशृतं करोतीत्यर्थः । छद-
तिशब्दोऽर्चतिकर्मा ॥ छंदयति छदयतीति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः
प्रशस्यं वणि । पाको नाम इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्वदं कर्म प्रशस्यं यजमान-
मभिमतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः । ययस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निविहरण-
श्चात् एव रमिद्धं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विषदाश्चतुष्पदाश्चोमये पशवः समासते
सम्यगाश्रते । पर्युपासत इत्यर्थः । तदिदं पश्चादिलक्षणं कलं यजमानाय प्रमच्छ-
तीत्यर्थः ॥ भद्रं । भदि कल्याण इत्यस्माद्वातोऽग्निरि रक्षप्रत्ययेन निपातनादतो-
दात्तत्वं । पाकाय पा रक्षण इत्यस्मादिष्मीकापाशब्देत्यादिना वच् । पायते रक्ष्यते
राजादिनेति पाकः । नित्यापायुदात्तः । छदयति । छद अपवारणे । स्वार्थे णिष् ।
अर्शतत्वाद्ब्रह्मभाषः । निपातः । समासते । आस उपनेषणे । अदादित्याच्छपो लुक् ।
अनकारोत्पत्त्याज्यस्यादादेशः । यद्योगादनिपातः । विक्वि चोदात्तवतीति गदेर्नि-
पातः । पाशुस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं क्षीरं पावकशोचिपं । आशुं दूतम-
जिरं प्रक्षमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरं । क्षीरं । पावकऽशोचिपं ॥ आशुं । वृतं ।
अजिरं । प्रक्षं । ईड्यं । श्रुष्टी । देवं । सपर्यत ॥ ८ ॥

कृत्विजे यजमानः प्रेरयति । हे कृत्विजः पावकशोचिपं शोषकशीति क्षीरं
काष्ठेष्वोषधीषु चानुशामिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममभिमा जुहोत आहुति-
मिरा समंतात्पर्यत । अपि च । आशुं कर्मणि व्याप्तं दूतमाह्वानकारित्वेन देवानां
दूतमजिरं क्षिप्रं गंतारं प्रक्षं पुरस्तनमीड्यं स्तोतव्यं देवं द्योतमानमिममग्निं श्रुष्टी
सपर्यत । श्रुष्टीति क्षिप्रनामेति यास्वज् । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । जु दानादनयोः ।
अस्माद्वातोर्लोद् । जुहोत्यादिभ्यः झुरिति श्चः झुः । स्वाविति द्विवचनं । लोटो
लटुदिति लङ्ङुद्भावे तस्यस्थमिषामिति यस्य तादेशः । छंदसीलनुरतो तस्य तस-
नश्चनपनाश्चेति त्वादेशः । पित्वाहुषः । निपातः स्वध्वरं । यदुन्नीहो नञ्-
शुम्भामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्षीरे । क्षीर् खण्डे । अस्माद्वातोः रफायितं चिपंची-
त्यादिना रक्षप्रत्ययः । पित्र्वाहुषामावः । प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिपमित्यत्र पक्वं पावः
श्रुद्धिः तं क्रायतीति पावकः । आतोऽनुपसर्गे कः । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्वा पूर्व-
पदमिति पूर्वपदप्रकृतिसंख्यत्वं । आशुं । अक्ष व्याप्तौ । अस्माद्वातोः वृन्वादाजिमीत्या-
दिना उण् । उपधाश्रुद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरं । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्माद्वातो-

रत्रिरशिरशिरशिरलेति किरच् । प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं । प्रत्रं प्रगस्य
 छंदसि गत्येष्व । पा० ४० ३. २३. २ । इति गत्येष्व । चकारात् अग्रप्रत्ययः ।
 प्रत्ययस्वरः । ईङ् । ईङ् सुतौ अस्मात्पुत्रत्वं । ईङ्बदेत्यादिनामुदात्तत्वं । सपर्यत ।
 सपरशब्दात्कङ्गादिभ्यो यक् पूजार्थां वर्तते । बोध्यमपुत्र्यबहुवचनं । शप् । अतो
 गुण इति पूर्वस्यत्वं । निपातः ॥

श्रीणि श्रुता श्री सहस्राण्यग्निं त्रिशच्च देवा नय चासप-
 र्यन् । औक्षन्पुतैरस्तृणन्बर्हिर्स्मा आदिद्योतारं न्यसादयन्त ९

श्रीणि । श्रुता । श्री । सहस्राणि । अग्निं । त्रिशत् । च । देवाः ।
 नय । च । असपर्यन् ॥ औक्षन् । पुतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै ।
 आत् । इत् । होषारं । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥

श्रीणि श्रुता श्रीमि श्रुतानि श्री सहस्राणि श्रीमि सहस्राणि त्रिशच्च नय चैकोन-
 चत्वारिंशदधिकशतनवोपेतनिष्ठसंख्याका देवा इममग्निमसपर्यन् अपुत्र-
 यन् । किंच ते देवा पुतैरिममग्निमौक्षन् अक्षिचन् । अयास्मा अग्नये तदर्थं बर्हि-
 रस्तृणन् बर्हिषास्तरणं वेद्याभ्यादनयकुर्वन् । आदिदन्तारमेव ते देवास्तस्मिन्-
 हिन्वेदमग्निं होतारं दृत्वा असादयन्त उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं नयन्तेति
 पूर्वमान्ययः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता । महिमानमेवैषामेते प्रयश्चिश्चैव
 देवा इति । कृतमे ते प्रयश्चिश्चदयो वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकात्रिंश-
 दिदमेव प्रजापतिश्च जयद्विंशत् । नृ० आ० ३. ९. । इति ॥ श्रुता । दशानां
 दशतां चत्वारिंशच्च प्रत्ययः । दश दशत परिमाणमेषां श्रुतानि । सुपां सुलुगिस्ता-
 दिना सुपो ङादिश्च । प्रत्ययस्वरः । श्री । सुपां सुलुगिति पूर्वस्यत्वं ईर्षं फिट्स्वरः ।
 सहस्राणि । कर्त्तमादित्वान्मभ्योदात्त । त्रिशत् । त्रयाणां दशतां त्रिन्मात्रं शब्द
 प्रत्ययः । त्रयोदशतः परिमाणमस्य त्रिशत् । प्रत्ययस्वरः । नय कर्त्तमित्यनु-
 वृत्तौ शु लुतामित्यस्मादातोर्लुदंशोर्नुदयेति कर्त्तुम् शुणश्च । विष्वादाद्युदात्तः । अस-
 पर्यन् । लङि रूपं । निपातः । औक्षन् तद्य सेचने । लङि आढ्यादीनामित्यादागमः ।
 बर्हिः । पादादित्वाच्च निहन्वते । आगमस्वरः । अस्तृणन् । स्तृभ् आभ्यादने ।
 ऋद् बहुवचने नयादित्वाच्चा । होतारदेवः नित्यं स्मृत इतीकारलोपः संयोगात्-
 शोभः धाम्न्यस्त्वोपठ इत्याकारलोपः । सुष्टुहस्त्वित्वाद्यमः । स होदात्तः ।
 आगमस्वरः । भावयैत्यनुवृत्तौ चादित्वाभिधाताभावः । बर्हिः । इतिरित्यनुवृत्तौ
 'मृहेनलोपयेतीतिः तत्संनिधौ नलोपः । प्रत्ययस्वरः । असादयन्त । पदु मि-
 शरणगज्यवसादनेषु । अस्मादेष्टुमस्ति चेति भिच् । उपपाङ्गिः । मिषवेत्यात्मनेपदं ।
 लङि बहुवचने स्मृं । निपातः ॥

(मं० ३ सू० ३२.)

११.

इंद्र सोमं सोमपते पित्रेभ्यं माध्वीदिनं सर्वान् चारु यत्ते ।
प्रमुष्या शिमे मघवञ्जजीपिन्विमुच्या हरीं इह मादयस्व १

इंद्र । सोमं । सोमपते । पित्रे । इमं । माध्वीदिनं । सर्वान् । चारु ।
यत् । ते ॥ प्रमुष्य । शिमेइति । मघवन् । जजीपिन् । विमुष्य ।
हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो ब्रूते । सोमपते सोमस्याधिरते हे इंद्र इममन्मामिमांश्वदिने
रापने क्रियमाणं सोमं सोमरते विव । यद्यस्मात् स्वर्यं क्रियमाणं माध्वरिणं
मध्वदिनोपधि रापनं निष्क्रेयस्वाह्यं अथ चाह रमणीयं वर्तते । मघवन्
मघवन् जजीपिन् । जजीपञ्चभेदेन यत्तत्तारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इंद्र हरी
इये योजितापगौ रथादिमुष्य शिमे इन् प्रमुष्यात्रलेन प्राप्तेन पूरयिष्ये देवय-
जनपेशे मादयस्व तान्धौ हयं ॥ प्रमुष्य । शेषं पर्यातायिष्यस्व स्वपि हरीं
हृत्तरादात् । लिखार । जजीपिन् । अर्जं यमं अर्जनं इत्यस्मादनेष जजि च ।
उ० ४. २८ । इतीकप्रत्यय जजि इत्यादेशात् पाठो । अज्येत इत्युजोपं । तद-
ङ्गात्तोतीतिप्रत्यय । आर्धमथितताप्रियात् । मादयस्व । यदि सुखादिपु । हेतु-
मग्निपु । निपातः ॥

गवांशिरं मंधिनमिंद्र शुक्रं पित्रा सोमं ररिमा ते मदाय ।
मद्भृकृता मारुतेना गुणेन सजोषा रुद्रैस्तुपदा वृषस्व ॥ २ ॥

गोऽर्जशिरं । मंधिनं । इंद्र । शुक्रं । पित्रे । सोमं । ररिम । ते ।
मदाय ॥ मद्भृकृता । मारुतेन । गुणेन । सजोषाः । रुद्रैः । तुपन् ।
आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हे इंद्र गवांशिरं गव्यस्य गवस्य आर्जमिष्यन् यस्मिन् तं सोमं । अथ च मंधिनं
मंधिष्युष्यं शुक्रमग्निवत् । यद्वा शुक्रमग्निपदे वर्तमानं एवं शिषु सवनेषु वर्तमान-
मिमं सोमं विव । ते तव मदाय हवींश्च ररिम तं सोमं ययं अयच्छाम । मादयेन ।
मदातो गवो मादतः । अथ मद्भृकृता । मद्भृकृतेन करोतीति मद्भृकृत् । द्रव्यतो
कुर्वन्नेन मादतेन गवेन रुद्रेकादशर्षस्माकै रुद्रैश्च सजोषाः संगतस्त्वत्पुत्र
सोमपत्नेन तुप्यन् वा वृषा तमिमं सर्वतो जठरे सिच धारय ॥ गवांशिरं ।

त्रिपादेरादूर्वात्किम्यपष्टृषेयामात्रपुरित्वादिना निपातनादासिपदेष्टः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसरः । पिब । शचोऽतस्त्रि इति संहितायां दीर्घः । ररिम । एते-
इडांसे वर्तमाने छिटि रूपं । अद्यमानवाप्तत्वाभिधाताभावः । आगमा अनुदाता
इतीदोऽनुदात्तात्प्रत्ययस्वरः । वृषत् । वृष ग्रीष्मने । वृषादिः । आगमानुशास-
नस्यानित्यत्वाप्रमभावः । वृषत् । वृष सेचने । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते शुष्मं ये तविषीमवर्धन् चेत इन्द्र मरुतस्तु ओजः ।
माध्यंदिने सर्वने वज्रहस्त पिब रुद्रेभिः सर्गणः सुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शुष्मं । ये । तविषी । अवर्धन् । अर्चतः । इन्द्र । मरुतः ।
ते । ओजः ॥ माध्यंदिने । सर्वने । वज्रहस्त । पिब । रुद्रेभिः ।
सर्गणः । सुशिप्र ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ये मरुतस्ते तव शुष्मं शत्रूणां शोषकं तेजो ये च मरुतस्तविषी बलं चाव-
र्धन् युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतोऽर्चतस्त्वां ह्युवतः शतस्ते तवाँजो युद्ध-
सामर्थ्यमवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुजै इत्यौ यस्येति तादृशः । सुशिप्र शोभनहृनो ।
शिप्रे हन् नासिके वेति वाक्कः । हे इन्द्र स्वेभिः रोदयन्ति शत्रूनिचिद्वा मरुतः
तैः सर्गणस्त्वं माध्यंदिने सर्वने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । वृष वर्धने । अतर्मादित्यर्थः ।
यद्वृत्तयोगादभिधात । माध्यंदिने । वत्सादित्वाद्दन् । नित्वादापुदातः ॥

त इत्थं स्य मधुमद्विषिन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।
येभिर्वृत्रस्येपितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

वे । इत् । नु । अस्य । मधुमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः ।
मरुतः । ये । आसन् ॥ येभिः । वृत्रस्य । वृषितः । विवेद । अमर्मणः ।
मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुतः । इन्द्रस्य शर्धो बलभूता आसन् । ॥ इत् ॥ एव मरुतोऽस्य । द्वितीयार्धे
वर्धः । इममिदं मधुमत् तव सहस्रा वयमासाहे त्वं युद्धमभियच्छेति माधुर्येयते
वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु शिप्रं प्रैरयन् । येभिर्वृत्रसहस्रावैरङ्घ्रिपितः
प्रेरित इन्द्रोऽमर्मणः । परैरविदितमर्मस्थानस्यात् एव मन्यमानस्य न कोऽपि मम हते-
रामिमन्यमानस्य वृत्रस्यासुरस्य मर्म यस्यैव स्थाने प्रहृतौ सत्यं स मरिष्यति
तादृशं स्थानं विवेद अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । विष शोषण इत्यस्य छिटि व्यत्ययेना-
त्मनेपदं । इदेव इरजो र इरि रे इत्यादेशः । निषात । आसन् अस भुवीत्यस्य
छटि रूपं । यद्वृत्तयोगाभिधाताभावः । विवेद । विद ज्ञाने छिटि रूपं । कित्तरः ।
मर्म । मृद् प्राणलागे इत्यस्यादौगादिच्चे यनिन् । नित्तरः ॥

मनुष्यदिद्व सर्वनं जुषाणः पित्रा सोमे शश्वते वीर्याय ।
स आ ववृत्स्व हर्यश्व यज्ञैः सरण्युर्मिरपो अर्णां सिसर्पि ॥५॥

मनुष्यत् । ३३ । सर्वनं । जुषाणः । पित्र । सोमे । शश्वते । वी-
र्याय । सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्व । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः ।
अर्णा । सिसर्पि ॥ ५ ॥

हे इदं मनुष्यत् मनोर्यशमिव मनेदं सर्वनं यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते
शाश्वताय वीर्याय परपरिभवत्तथाय सामर्थ्यायेमं सोमं पित्र । ३३ हर्यश्व स तादृ-
शस्त्वं यशैर्यज्ञनीयेमंरुद्रिः सायमानवृत्स्व आगच्छ । किञ्च सरण्युनिरेकश्रुति-
भर्त्तानातात्मन इच्छद्भिः । यद्वा सरण्युमिः सरण्यीत्येमंरुद्रिः राहितस्त्वमपौऽतरिह-
स्थितान्युदकानि अर्णा पार्थिवान्युदकानि सिसर्पि प्रापय । यद्वा अपः । पंचम्यंतमे-
तत्पदं । अपो व्यासादंतरेक्षात्वकाशादर्णांश्च प्रापय ॥ ववृत्स्व । वृद्ध वर्तने । व्यस-
येन शपः श्रुः । छोटि रूपः । सरण्युमिः । रण शब्दार्थः । किप् । समागो रणो ध्वनिर्येषां
ते सरणा मनाः । ताविच्छंतः । सुपः क्वप् । क्यादिर्युप्रत्ययः । यद्वा स गतौ ।
ययुवचिभ्योऽनुगारूपकुचः । उ० १. ८० । इत्यनुप्रत्ययः । रयाभ्यां । पा०
८. ४. १० । इति क्त निष्ठादंतोदात्तः । अपः । आप्तु व्याप्तौ आपोते किप्
हस्येति किप् भातोर्हस्य । सायेकाव इति विभक्तेर्दात्तत्वं । सिसर्पि । स
गतौ । छादसो छोटोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्याससेत्वं ॥

त्वमपो यज्ञं वृत्रं जघन्वा अत्यां इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।
शयानमिद्व चरता वृधेन वज्रिवांसं परि देवीरदेवं ॥ ६ ॥

त्वं । अपः । यत् । इ । वृत्रं । जघन्वान् । अत्यां । इव । प्रा-
सृजः । सर्तवे । आजौ ॥ शयानं । इद्व । चरता । वृधेन । वज्रि-
वांसं । परि । देवीः । अदेवं ॥ ६ ॥

हे इदं तं देवीर्देवनप्रीत्या अपः परि वज्रिवांसं परित आहूय वर्तमानं अत एवा-
देवं बहुदवतया स्रच्छत्येनाप्रतिभासमानं शयानमेकं निश्चलत्वा वर्तमानं वृत्रं
मेघं यद्यदा चरता तमुद्दिश्य धर्तमानेन वधेन युदेन जघन्वान् इतवानसि यदा त्व-
माजौ युद्धे सर्तवे अस्तिवेगमवाप्राप्त्यानिव यथाश्वान् प्रेरयति तथा त्वमप उदका-
न्यंतरिशादाकृशात् प्राप्नुो इ प्रवर्षेण मेघमेदनं वृत्तासृजः खलु । तं यजाम
इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । इन हिंसामत्योदितस्य गतौ विमाया समद्वविदधि-
शामितीदो निरुत्पिदत्तादनेवभावः ॥ अभ्यासायेति हकारस्य भवं । प्रत्ययस्यः ।

असृजः । सृज मिसर्गं । अस्मिन्कणी । यद्योगादनिपातः । सर्वेवै । ए गतौ । तुमर्धे
 त्वेप्रत्ययः । अंतश्च त्वे गुणपदिति घातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं । धाजो । अज
 गतिक्षेपणयोः । अज्यतिभ्यां च । उ० ४. १३९. । इति इत्प्रत्ययः । गिरवादु-
 पधावृद्धि । अजंति शच्छंलसिञ्चित्वाजिर्गुदं । प्रत्ययस्वरः । सर्वतानाविलान् संहि-
 तायामायादेशो कृते तस्य श्लेषः शाकत्वसेति यकारलोपः । सर्वविधीनां चष्टंदति
 विकल्पितत्वात्सर्वगर्णीयत्वे सर्वेव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सर्वगर्णीयः ।
 शवानं । दीद् स्वप्ने । शानच् । अदादिस्वाच्छपो लुक् । क्तिवाद्गतावंपाठकस्व-
 रेण शानधोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हंतैर्भावे हनश्च वय इत्यप्रत्ययो
 वधादेशश्च धातोरतोदात्तश्च । वनिर्भावं । वृम् वरण इत्यस्य वसाविभागमर्था-
 हसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजाम् इक्षमंसा वृद्धमिंद्रं बृहंतमृष्वमजरं युवानं । यस्य
 प्रिये ममर्तुर्यज्ञिर्यस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धं । इंद्रं । बृहंतं । मृष्वं । अजरं ।
 युवानं ॥ यस्य । प्रिये इति । ममर्तुः । यज्ञिर्यस्य । न । रोदसी इति ।
 महिमानं । ममाते इति ॥ ७ ॥

नमसा इविकसणेनात्मेन वृद्धं प्रवृद्धं अत एव बृहंतं महातमृष्वं । ऋष्यते गम्यते
 स्तुतिरक्षणैर्मनैरिति ऋष्यं स्तोतव्यं अजरं जराहितं अत एव युवानं नित्यतर्पणं एवं-
 विधमिदं यजाम इत् । कुक्षिवा वयं यज्ञसिज्यमं स्तुतिवाक्यैः पूजयामः । प्रिये
 प्रियतमे अपरिमिते रोदसी पाक्पृथिव्यौ यज्ञिवस्य यज्ञार्हस्य यज्ञैर्द्रस्य तव महि-
 मानं वैमर्धं न ममर्तुः न परिच्छेत्तुं शक्नुत । न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमा-
 दार्यं । यजामः । वजैर्दृष्टि रूपं । ऋष्वं । ऋषि गतौ । सर्वेनिपुण्य ऋष्वेत्यादिना
 वैमर्धनातो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ईदृशेदिति प्रणयसंज्ञा । ममर्तुः ।
 मा मान इत्यस्य लिट्यतुति रूपं । यद्वत्सयोगादनिपातः । प्रत्ययस्वरः । महिमानं ।
 महिषान्धात्तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्यादित्यस्मिन्निच् कित्स्वरः । ममाते । भाश्च भाने
 शब्दे चेत्यस्य लिट्यात्तामि रूपं ॥

इंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुषिं ब्रतानि देवा न मिनंतु विश्वे ।
 दाधार यः पृथिवीं द्यामुत्तेमां जज्जान् सूर्यमुपसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इंद्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुषिं । ब्रतानि । देवाः । न । मि-
 नंतु । विश्वे ॥ दाधार । यः । पृथिवीं । द्यां । उत्त । दुर्गां । जज्जान् ।
 सूर्यं । उपसं । सुदंसाः ॥ ८ ॥

विभे सर्वे देवाः इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुपु निर्मितानि पृथि-
व्यादीनि पुरुषि बहूनि मतानि ब्रह्मादीनि च न विनन्ति एतादि सर्वाणि तव क-
र्माणि न हिंसन्ति । किंलाद्विधेते । किञ्च योऽयमिन्द्रः पृथिवीं भूत्वेकं वा सुलोकं उत
अपि चेयामिममन्तरिक्षलोकं च एतांस्त्रीन् ल्येकान् दाधार । किञ्च सुदंष्ट्राः सुकर्मा
शोभनकर्मा राज्ञिन्द्रः सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यमुपतममिहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुप-
काळं जजान उत्पादयामास ॥ इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुषीत्येतत्पदकदंबकमेवो द्वे
बभुवुमतीत्यस्मिन्ध्वे । ऋग्वे० ३. २. ३. पठितं गत्रापि तदेव पठ्यते । पद्-
काले मोक्षय्यत इति चेत् न । वाक्यमेवात् । तत्रेन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुषी-
त्येकं वाक्यं । अत्र तु कर्म सुकृतेत्येकं वाक्यं । पुरुषि मतानीत्यपरं । किञ्च तत्रलं
पद्कदंबकं प्रथमांतं अग्रत्यं द्वितीयांतं । अतो वाक्यमेवाद्विभक्तिनेष्टाच्च पदकाले
मोक्षय्यते । विनन्ति । मीष् हिंसायामित्यस्य लटि रूपं । निघातः । दाधार ।
भृन् धारण इत्यस्य लिटि रूपं । भुजादित्वादभ्यासस्य कीर्षः । विस्मरः । जजान ।
जन जनन इत्यस्यांतर्भावित्यप्यस्य लिटि रूपं । विस्मरः । सुदंष्ट्राः । शोभनसी द्रवु-
त्तरपद्माद्युदात्तत्वं ॥

अद्रोष सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्ज्ञातो अपिघो ॥
सोमं । न द्यावं इन्द्र त्वसस्त ओजो नाहा न मासाः शर-
दो वरंत ॥ ९ ॥

अद्रोष । सत्यं । तव । तत् । महित्वं । सद्यः । यत् । ज्ञातः ।
अपिघः । हु । सोमं ॥ न । द्यावं । इन्द्र । त्वसः । ते । ओजः ।
न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरंत ॥ ९ ॥

अद्रोष श्रेष्ठपरिहित हे इन्द्र ते तव तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं सत्यं यथार्थं ।
यद्यस्मान्जात उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेव सोममस्माभिर्दीयमानं सोमरश्मयिभ्यः । इ
प्रतिबद्धी । किञ्च तन्नतो बलवत्तस्ये तन्नोऽजः सामर्थ्यं यावो द्विपोपलक्षिताः सर्वे
लोकान् न परंत न पारयन्ति । किञ्च । अहा प्रतिपदासीन्यहानि न पारयन्ति ।
तथा नासाद्यैत्रायाः शरदः संवत्सराद्य तव सामर्थ्यं न वारयन्ति । किन्तु
तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्ति इति भावः ॥ अद्रोष । आमंत्रितस्य चेति
पाठिक्रमायुदात्तत्वं । अपिघः । यद्योगाद् निघातः । आसाः । मयी परिमाणे ।
मस्मत्वे परिमीयते निरुता द्विर्नेति मासः । कर्मणि घञ् । जित्वाश्वमुदातः ।
शरदः । शृ हिंसायामित्यस्यात् शूद्रगणोऽदितित्वधिकरणेऽदिप्रत्ययः । क्षीयतेऽस्यां
तृणगुल्मवनस्पतीनां वेज्यसीति शरत् । प्रत्ययस्मरः । वरंत । वृन् वरणे । अंत-
र्भावित्यप्योऽन्वतिवारणे वर्तते । मौवादिकः । अद्वेते लङि रूपं । निघातः ॥

त्वं सुद्यो अपिबो जात ईद्वं मदाय सोमं परमे व्योमन् ।
यद्वा यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः १०

त्वं । सुद्यः । अपिबः । जातः । ईद्वं । मदाय । सोमं । परमे ।
विऽओमन् ॥ यत् । इ । यावापृथिवी इति । आ । अविवेशीः । अर्थः ।
अमवः । पूर्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥

हे ईद्वं सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय हवींश्च
सोममपिब । यद्यदा एवं यावापृथिवी यावापृथिव्याविवेशीर्ह आ समंताद्भूतं प्रवि-
ष्टोऽसि तल्लु । अयानंतरे पूर्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां विधाताभवः यल्लु ॥
व्योमन् । अथ रक्षय्यत्वादित्यु । विपूर्वस्यावतेनामन्सामशिक्षादिना ममिन् ।
अथरत्नरेखादिना ऊह । विज्ञेयेणीम व्याप्तिर्वय्य तत् । मुपा मुलनिष्ठादिना मुपो
ल्लु । यद्वायाही पूर्वपदप्रकृतिसरः । आविवेशी । विश्वं प्रवेशन इत्यस्य यद्वायुकिं
सति सिपि यणे वेतीशानमः । इत्येति सिपि इकारलोपः । यद्योपादनिष्ठातः । का-
दधायाः । कारुः । करोतेः कृत्वापानजिमेखदिसाभ्यश्च उमित्युष्प्रकाय । गिरवा-
द्वि । दधातेवेहिहायाञ्चदसं दसील्लुत् । गिदिल्लनुष्टोत्ततो लुक् चिक्कतोरिति
गुणागमः । समाने गतिकारणेपपदाविति पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं चेति एतात्पूर्वपदप्र-
कृतिसरः ॥

अहृन्नाहिं परिश्रयानमर्णं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।
न ते महित्यमनु भूदध्वा र्ययद्वन्यया स्फिर्या इक्षामयस्याः ११

अहन् । अहिं । परिऽश्रयानं । अर्णः । ओजायमानं । तुविऽजात ।
तव्यान् ॥ न । ते । महिऽत्वं । अनु । भूत् । अर्थः । यौः । यत् ।
अन्यया । स्फिर्या । शौ । अर्वस्थाः ॥ ११ ॥

तुविजातं बहूनि जलानि पुमिव्यादीनि यस्यास्सोमं तुविजातः । हे तुवि-
जात ईद्वं तव्यान्तिज्ञयेन प्रवृद्धस्तवमर्णं परिश्रयानमुदकं परितः शयानमुदक-
मंतः कृत्वा परितो वर्तमानं अत एवौजाममानं यत्समाचरन्तमहिं । आ समंताद्भूत-
पहरत्पुदवमित्यहिर्मेघः तमिमं मेघमहन् उदकप्रेरणाय हतवानिति । अथ अथ
ते महित्वं महिमानं यौनांनुभूत् ननुभवति न जानाति । यद्यस्यात्पमन्यदैक-
तरया स्फिर्या इक्ष्या शौ भूमिसवस्थाः अवच्छाद्य विष्टति ॥ अहन् इत्येतेति
सिन्धोपे रूपं । अहिं । हन् हिंसामत्सो । आहि विहनिभ्यां हस्येति इणप्रत्ययः ।
सिपि पूर्वपदस्य हस्यथ । वृषादित्वाद्गुदात्तत्वं । ओजायमानं । ओजश्चात्तादा-

दृतं मदमिमुलं कुर्या । कीदृशस्त्वं । यः पूर्वमिः पुरातनैः सोमेभिः स्तोत्रैर्वर्धये ।
 तथा य इदो मध्यमेभिर्मध्ये यवैः स्तोत्रैस्तपि च नूतनेभिरस्माभिः क्रियमाणैरशु-
 नातनैः स्तोत्रैर्वर्धये ॥ यत्ने करोतेर्लिटि रूपं । नव्यये । नवशब्दादीयसुनि भसं-
 शायामकारलोप ईकारलोपश्चादसः । गिलादाद्युदात्तः । वट्ट्या । वृत्तु वर्तने । लिङि
 बहुलं छंदसीति शपः इत् । व्यत्ययेन परसौपदं । निपातः । वट्टये । श्रु वर्धन
 इत्यस्य लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । मध्यगेभिः । मध्यशब्दात् द्वैपिकार्थे मध्यन्म ।
 पा० ४. २. ८. । इति मप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य ज्ञान-
 प्रकाश प्रकाश्या वक्तव्या नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेप यन्मा धिपणां जजान स्तवै पुरा पार्यादिद्रुमहः ।
 अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यातंमुभये ह्यंते ॥ १४ ॥
 विवेप । यत् । मा । धिपणां । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् ।
 इंद्र । अहः ॥ अहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नुः । नावाऽईव ।
 यातं । मुभये । ह्यंते ॥ १४ ॥

यद्यदा धिपणं स्तवानीति मदीया जुद्धिनां विवेप व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं ज-
 जान करोमि । जुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं पार्यातारे भवादितिद्वयवर्तिनो विघ्न-
 कारिणोऽहं पुरा पूर्वं इंद्रं स्तवै स्तवानि । यत्र यस्या धिपणायामेव जातायां हला
 स इदो नोऽस्मानंहसः पापहृत्पादाभिर्यायका पीपरत् यथा पार नवेत् तथास्मद्गुहं
 यपार्थवर्तिधनार्थिनो जना हवते आह्वयंति । तत्र दृष्टातः । नावेव यातं । यथा
 नवादिषु नौकया यातं गच्छंतं पुरुषमुभय उभयकूलवर्तिनो जना हवते आह्व-
 यंति तादृक् ॥ विवेप । विपू व्याप्तामित्यस्य लिटि पलि रूपं कित्स्वरः । जनान् ।
 जन जनन इत्यस्य लिट्प्रुत्तमं णलि रूपं । वाक्यभेदादनिपातः । अहसः । अम
 गत्यादिषु । अमेर्हुक् च । उ० ४. २१२. । इत्यमुत्रप्रत्ययो वृष्णागगथ नित्स्वरः ।
 पीपरत् । ५ पालनपूरणयोरित्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेल्वीर्यगुणाः । यथायोगा-
 दनिपातः । कित्स्वरः । नावेव । नुद प्रेरण इत्यस्मादस्मानुदिभ्यां लौ । उ० २. ६४. ।
 इति यैप्रत्ययः । नुयत् इति नौ. प्रव. । सावेकान इति तृतीयाया उदात्तत्वं । इवेन
 नित्यसमासो विभक्त्यन्तरेण इत्यादि । उभये । उभयशब्दात्परस्य तयप उभादुदात्तो
 नित्यं । पा० ५. २. ४४ । इत्ययमादेशः । वचनसामर्थ्यादादेशदात्तत्वं । ह्यंते ।
 ह्यतेर्लेटि रूपं ।

आर्पूणो अस्य कुलशः स्वाहा सेतैव कोशं सिसिचे पि-
 वंध्यै । समु प्रिया आर्ववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिद्रुभि सोमासु
 इंद्रं ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेकाऽइव । कोश । सि-
सिचे । पिवध्वै ॥ सं । ऊर्ध्व । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय ।
प्रदक्षिणित् । अभि । सोमांसः । इन्द्र ॥ १५ ॥

हे इन्द्र अहं तव पानार्थं कलशो द्रोणस्तथाः सोमेनापूर्णः । स्वाहा स्वाहाकृतो
दत्तश्च सोमसहितः कलशः पिवध्वै तव पानार्थं सिचिने तं सोमं चोदिताधारे
विधामि । तत्र दष्टातः । कोशं सेकेव । यथा सेकोत्सेचको जलपूर्णरोशात् दतेः
राकाशाजलं पात्रांतरे सिचति तद्वत् । प्रियाः स्वादुतमा सोमासो दत्तासो सोमा
इन्द्रं त्वामभि अभिषेधेय मदाय तव हर्षार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिणेन समावृत्य ।
सम्यगावृत्य वर्ततां ॥ आपूर्णः । पू पाठनपूरणयोरित्यस्य वर्धमि निष्ठा । रदाभ्या-
मिति तस्य नतयं । पतिरन्तर इति वतित्तरः । स्वाहा । निपातत्वादगुदात्तः । सेकेव
कोशं । न लोकाव्ययेति पट्टीप्रतिषेधः । सिचिपे । पिच कृणु इत्यस्य लिटि रूपं ।
पिवध्वै । पा पान इत्यस्य तुमर्थे दाध्वैन्प्रत्ययः । चित्वात्पिबदेशः । नित्वावागु-
दात्तः । अववृत्रन् । वृत्त वर्तन इत्यस्य लटि घट् । बहुलं छंदसीति तस्य घट् । कु ।
व्यस्येन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति हे दृष्टागमः ॥

नत्वा गभीरः पुरुहूत सिधुनाद्रयः परि पंतो वरंत ।
इत्था सखिम्य इपितो यविन्द्रा दृज्जहं चिदरुजो गव्यमूर्ध्व १६

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिधुः । न । अद्रयः । परि । संतः ।
वरंत ॥ इत्था । सखिऽम्यः । इपितः । यत् । इन्द्र । आ । दृज्जहं ।
चिन् । अरुजः । गव्यं । ऊर्ध्व ॥ १६ ॥

हे पुरुहूतं गभीरो गभीरः सिधुः समुद्रत्वा त्वां न वारयति । सतः परि परितो
वर्तमानाः संतोऽद्रयः सेलास्तां न वरंत न वारयन्ति । किंतु त्वामनुद्धृत्य वर्तन्ते ।
नयस्तादिधेत्वामनेन प्रकरेण सखिम्यः सखिमिद्वैरिपितः प्रार्थितस्त्वं दृज्जं चिद-
विप्रमत्तमपि गव्यं गवि भवमवटे वर्तमानमूर्ध्वमूर्ध्वनित्यादयः सम्यगभासीः ॥
गभीरः । गाघृ प्रतिष्ठातिप्सयोर्ग्रथे च । अस्मादीरच् प्रत्ययः । धकारस्य भकार
आकारस्य ह्रस्वश्च । गभीरगंभीरी । स० ४. ३५. इत्यनेन निपातते । वित्तरः ।
सिधुः । संद प्रत्यये । सदैः संप्रसारणं धव्येत्युत्प्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य ध-
कारः । निदिब्यनुरत्तेरागुदात्तः । परिपंतः संतः । अरुतेः वारयि रूपं । उपसर्ग-
प्राहुर्भ्यामस्तिर्यैच्पर इति पलं । केचित्तरेः निभन्वयमिच्छन्ति । तदा यत्तमनुपपन्नं ।
परि । निपातस्तरः । संतः । प्रत्ययस्तरः । वरंत । वृन् वरणे । भौवादिकः लटि रूपं ।
निपातः । अरुजः । रुजो भंग इत्यस्य लङि रूपं । गव्यं । गोविंश्च इत्यर्थे गोपम-
चोपदिदि यत् । यतो नाव इत्यागुदात्तत्वं ॥

शुनं हुवेम मध्वानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसाती ।
शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु प्रतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥१७॥

शुनं । हुवेम । मध्वानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वा-
जसाती ॥ शृण्वन्तं । उग्रं । मृतये । समत्सु । प्रतं वृत्राणि ।
संजितं । धनानां ॥ १७ ॥

हे इन्द्र वाजसाती । वाजस्याजस्य सातिर्वामो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः । तस्मि-
न्भरे । विभ्रति अयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः सग्रामः । तस्मिन् सग्रामे शुनं
शृणुतुसादेन प्रहृष्टं । यद्वा शुनमिति सुखवाम । सुखकरं मध्वानं पनर्वन्तं अत ए-
वेन्द्रं निरतिशयैश्वर्यसम्पन्नं नृतमं सर्वस्य जगत्सोऽतिशयेन नेतारं त्वां हुमेव । वृत्रिका
वयं यज्ञार्थमाह्वयाम । तथा शृण्वन्तमस्माभिः कियमाणा मुक्तिं शृण्वन्तमुग्रं शत्रूणां
भयंकरं समत्सु सग्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वानि रक्षाधि प्रतं हिंसितं ध-
नानां शत्रुसंबन्धिनां संजितं सम्पन्नेतारं त्वामृतये रक्षणाय वयमाह्वयेम ॥ शुनं ।
इन्द्रोऽपि गतिवृद्धोदितस्य निष्ठाया यस्य विमापेतीदप्रतिषेधः । यज्ञादित्यात्संग्रामा-
रणं । यैषांभावरक्षादस्यः । प्रलयस्वरः । हुवेम । ह्वयतेर्बहुलं छन्दसीति संग्रामारणे
ब्रूते शपो छकि कृते च छिक्कि हर्षं । निष्ठातः । भरे । शत्रुं भरणे । घः । वृषा-
दित्वादाद्युदासः । वाजसाती । पणु दावे । भावे चिन् । जनसनेत्यादिनातुनासिक-
स्मात्त्वं । महुनीदौ पूर्वपदस्वरः । एभरसु । अद् भरणे । संपूर्णात् विद् । सनश्रवन्ति
योद्धूणामायूषीति समदः सग्रामाः । इहुत्तरपदस्वरः । प्रतं । हन हिंसागच्छोरि-
त्यस्य सतारं गमह्वयेत्यादिनोपपात्योः । हो हंतोरिति चत्वं । संजितं । चि
जये । चिद् ॥

(मं० ३ सू० ३३.)

१२.

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादर्थे इय विषिते हासमाने ।
गावेव शूभ्रे मातरां रिहाणे विपाद्वल्लुतुद्री पर्यसा जवेते ॥१॥

प्र । पर्वतानां । उशती इति । उपस्थात् । अर्थेऽनुवेत्यर्थेऽइव ।
विषिते इति विऽसिते । हासमाने इति ॥ गावाऽइव । शूभ्रे इति । मा-
तरां । रिहाणे इति । विऽपाद् । शूलुद्री । पर्यसा । जवेते इति ॥ १ ॥

पर्यतानां विग्रीणां शैलानामुपस्थानादुत्सर्गाभिर्गर्हीनार्तां समुद्रगमनं कामयमाने ।
गमने दृष्टांतः । अथे इव वदवे यथा विपिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यं जमेन
सार्धमाने । यद्वा हृष्यंत्वावधे इव वदवे इव सरया मच्छंत्यौ परस्परं हृष्यंत्यौ ।
तथा गावेषु शुभ्रे । यथा द्वे गावौ शोभमानौ वर्तते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । ऋक्
मातरा । यथा मातरौ धेनुं रिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो ऋहिः । वरसं जिहया लेदु-
मिच्छंत्यौ क्षीप्रं मच्छतस्तद्वत्समुद्रं गंतुं जवाद्रच्छंत्यौ पयसा संयुक्ते विपाद कृतपि-
पादनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपादः । हुतुदौ तु क्षिप्रं तु गुप्ता हुद्रेव इवति
मच्छतीति हुतुदौ । एतन्नामके नद्यौ प्रवहेते यमुदं प्रति क्षीप्रं मच्छतः । अत्र
निर्हन्तः । पर्यतानामुपस्थानादुपस्थानादुत्सर्गौ कामयमाने अथे इव विमुक्ते इति वा
विपण्णे इति वा हासमाने हासति, स्पर्धायां हर्षमाणं वा गावामिव शुभ्रे शोभने
मातरौ चरिहाणे विपादनुबुद्ध्यां पयसा प्रवहेते । नि० १. ३१. इति ॥ उदासी ।
यदा वाती । अस्य शत्रुर्द्विस्त्वाद्देव्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । विपिते । पिन्वंधन
द्वलस्य कर्मणि निष्ठा । संहिताया परिनिविभ्यः सेवसितसयमियुसहेत्यादिना । पा०
८. ३. ५०. । पत्वं । गतिरनंतर इति गते प्रवृत्तिस्वरः । हासमाने । हासति । स्पर्-
धाकर्म । हृष्टे हसने ॥ । शानच् । तस्य लघावेधातुद्वारे कृते धातुस्वरः । रिहाणे ।
छिद् आत्मादाने । स्मरितेरवाहुभयपरी । शानच् । अदग्दित्वाच्छपो लुक् । लका-
रस्य रेफच्छांदसः । रेफमपलंभ्य गत्वं । चित्त्वादांतोदात्तः । विपादः पठ गतौ पदा
वाधनस्पर्शनयोरेति वा व्यंतापेक्षौ विपूर्वा । शकारस्य नभ्यादिना पत्वं । हुतुदौ ।
छांदसी हपसिद्धिः । प्रवहेते । जुर् गतौ । भौवादिकः । द्वित्वादात्मनेपदं । आतो
प्ति इतीमादेशः । निपातः ॥

इद्रेपिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव यायः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामुन्यामप्येति शुभ्रे २

इद्रेपिते इतीद्रेऽइपिते । प्रऽसुत्रं । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रं
रथ्याऽइव । यायः ॥ समाराणे इति संऽआराणे । ऊर्मिभिः । पिन्व-
माने इति । अन्या । वां । अन्यां अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हे नद्यौ इद्रेपिते इद्रेण प्रेषिते प्रसवं तल्लेदस्तातुतां भिक्षमाणे प्राथयमाने युव
समुद्रमच्छाभिमुत्थेन यायः मच्छतः । तत्र दृष्टांतः । रथ्येवेति । यथा रथिनो लक्ष्ये
देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं युवंत्यौ । समाराणे परस्परं समच्छंत्याऊर्मिसरगोः पि-
न्वगाने परिसरप्रदेशं संतर्पयंत्यौ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं मच्छत इति पूर्वगा-
न्वयः । तथा वां युवयोर्मध्येऽन्यवान्यामपरां नदीमप्येति अपि मच्छति । परस्पर-
भैरवमापद्यत इत्यर्थः ॥ इद्रेपिते । इप गतावित्तस्य कर्मणि निष्ठायास्वीपपहेत्यादिना

इडायम् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । अथर्वं । पू प्रेरण इत्यस्या । यायादि-
स्वरः । भिक्षयाये । भिक्ष यात्रायां । आत्मनेपदी । शान्तो रसावेषातुकस्तरेण-
मुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्थेमी । तत्पेदमित्यर्थे रथाग्रदिति यद् प्रत्ययः ।
तित्स्वारेत् । इदेन विभक्त्यलोपः । यायः । यातेर्लटि ह्रस्वः । यमारणे । ऋ गता-
वित्स्य छिट् । संपूर्वस्यातः सभो गमीत्यादिनात्मनेपदत्वात्तस्य कानादेशः । ऋ-
च्छत्पूतामिति शुभः । पिन्वमाने । पिबि सेवने । भूमादिः । लसावेषातुकस्तरेण
ज्ञानचोऽमुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अच्छा सिंधुं मातृत्तमामयासं विपांशमुर्ध्वं सुभगोम-
गन्म । वत्समिय मातरां संरिहाणे संमानं योनिमनु संच-
रंती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिंधुं । मातृत्तमां । अयामं । विर्पांशं । उर्वी । सुभगां ।
अगन्म ॥ वत्संऽइव । मातरां । संरिहाणे इति संरिहाणे । संमानं ।
योनिं । अनुं । संचरंती इति संचरंती ॥ ३ ॥

हे नयी मातृत्तमामतिघायेन मातरं सिंधुं सर्ववीं शुतुद्रीं स्वामच्छामिनुत्येतावाचं
विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूयं । उर्वीं महीतीं सुभगां सीमायवनीं विपांशं स्वामगन्म
वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वन्तौ । मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्समिव संरिहाणे । अं-
तर्गोतसमर्थौ लिङ्गिः । विह्वया लेट्टुमिच्छन्तौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत् समान-
मेवं योनिं स्थानं समुद्रमनु अभिलक्ष्य संचरती सम्यक् चरन्तौ । युवामयासमिति
पूर्वेषान्वयः ॥ अयासे । या प्रायण इत्यस्य ह्रस्वः । इडभावरुदोदसः । अगन्म । ग-
मेर्लटि धनुलं छंदधीति धापो लुक् । म्वोमेति मकारस्य वकारः । निपातः । संच-
रंती । चरतिर्गलार्थः । तृतीयाभ्युक्तताभावाद्दत्तनेपदाभावः । अनुर्लसावेषातुकस्तरे-
णामुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः ।
न यत्तवे प्रसवः सर्गोत्कः किंयुर्विप्रो नृयो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयं । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनुं । योनिं । देवकृतं ।
चरंतीः ॥ न । यत्तवे । प्रसवः । सर्गोत्कः । किंयुः । विप्रः ।
नृयः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं सुते नयी विश्वामित्रं प्रत्युचतुः । एतेनेन पर्यसा पिन्वमानाः संतर्पयंत्यो
देवकृतं देवनेत्रेण कृतं चरिणं योनिं स्थानं समुद्रमनु लक्ष्मीं चरंतीर्गच्छन्तो व-

यमास्महे । इत्येवंहुवचनं पूजार्थं । तासांभस्माकं सर्गतकः सर्वे गमने प्रवृत्तः प्रसव उद्योगो न वर्तते विवर्तनाय न भवति । किंयुः किमिच्छन्तौ विप्रो प्रा-
ह्मणो नद्यो नदीरस्मान् ओहवीति श्रुशमाह्वयति ॥ एता । इदंशब्दस्य तृतीयाया
एनादेशः । गुणं सुलुगिति तृतीयाया आजादेशः । ऊडिदमिति निभकेदशात्तत्वं ।
पिन्वमानाः । पिबि सेचने । देवकृत्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्रः ।
नर्तने । इतु यर्तने । तुगर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । वित्स्वरः । सर्गतकः । के चेति पूर्वपद-
प्रकृतिस्रः । किंयुः । किमिच्छन् । ययचो मांस्तान्ययप्रतिषेध इति छांदसावाद्वा
प्रतिषेधो न भवतीति ययच् कयाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छांदसो
यणादेशः । ओहवीति । इत्यो यदलुप्रत्ययस्तस्य चेति संप्रसारणे कृते गुणो यश्-
छन्द्रेतिव्यासस्य गुणः । यजे वेतीडागमः । गुणः । निघातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः । प्र
सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरहे कुशिकस्य सुनुः ॥ ५ ॥

रमध्वं । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतावरीः । उप । मुहूर्त ।
एवैः ॥ प्र । सिंधु । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अहे ।
कुशिकस्य । सुनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रतिब्रूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकं । तद्वत्सो हे नद्यो दूयं
मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय उसीर्माहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिषे वचसे
तदर्थमेवैः । पंचम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यो मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुपरमध्वं । उप-
पूर्वो रमिरपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपस्ता भवत । सामान्येन नदी-
यूच्यमानासु रागीहितं मयोजनमकुर्वतीषु उपवेर्तन्ती शुतुद्री प्रति ब्रूते । कुशि-
कस्य राजर्षेः सुनुर्विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया सुलावस्युरा-
त्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिंधु शुतुद्री त्वामच्छामिमुख्येन प्राङ्गे प्ररूपेणाह-
यामि । अथ निरुक्तं । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्द्ध-
तवद्वा ऋतमित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनेर्वा । प्रामिह्वयामि
सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया सुला प्रक्षया वा वनाय कुशिकस्य
सुनुः कुशिको राजा बभूव । नि० १. २५. इति ॥ रमध्वं । १३ उपरमे । उप-
पूर्वादिमतेर्विभाषाकर्माकात् । पा० १. ३. ८५. इत्यात्मनेपदं । ऋतावरीः । ऋत-
शब्दान्मात्रार्थे छंदसीन्निपासिति वनिष् । वनो रवेति क्षीप् रेफश्चांतादेशः । वा
छंदसीति सवर्णदीर्घः । आरम्यितस्य पादादित्वात्प्राष्टिकमायुदात्तत्वं । एवैः । इण्
गर्वा । इण्सीदभ्यां वन् । आर्यधातुकलङ्गणो लुणः । वित्स्वरः । बृहती मनीषा ।
उपपन्न तृतीयायाः पूर्वतत्पण्यदीर्घः । अवस्युः । अतो रक्षणमिच्छन् । गुप आ-

त्मनः वदत् । नः क्व इति नकारांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वाद्वा नकारस्य
रतं भवति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अहे । ह्यतेर्लङि सिचि आत्मनेपदेऽन्य-
तरसां । पा ३. १. ५४. । इत्यदादेशः । गुणः निघातः ॥

इंद्रो अस्माँ अरद्वज्रवाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनां ।
देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इंद्रः । अस्मान् । अरद्वत् । यज्जवाहुः । अर्प । अहन् । वृत्रं ।
परिधिं । नदीनां ॥ देवः । अनयत् । सविता । सुपाणिः । तस्य ।
वयं । प्रसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नयः प्रप्लुत् । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः वज्रमुच्ये बाहुयस्यासौ वज्रबाहुः
तादृशो बलवानिंद्रो नदीरस्यानरद्वत् । रदतिः खनतिकर्मा । अयनत् । कथमख-
नत् । उच्यते । नदीनां ऋक्षारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः कृत्वा
परितो वर्तमानमिच्छते । तादृशं वृत्रं । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघ-
मपाहन् जघान । तस्मिन् हत आपः गतिताः । तामिर्गच्छंतीमिवैयं खाताः ।
एवं मेघहृननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वैस्त्र जगतः प्रेरक-
सुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्त्वितिकर्तृत्वात्तादृशो देवो द्योतमान इन्द्रोऽस्माननयत्
मेघमेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन क्षुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्येनितत्त्वेन्द्रस्य प्रमवे-
ऽभ्यनुज्ञायां वर्तमाना उर्वीरद्वैः प्रभूता वयं याम. यच्छामः । न तत्र वचना-
दुपरमामहे । उक्तार्थं यास्ती प्रवीति । इंदो अस्यानरद्वज्रवाहुः । रदतिः खनति-
कर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यानं । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः वज्रा-
शपासि । पामिः पणादर्थे पूजाकर्मण । प्रप्लुत् पाणी देवान्पूजयति । तस्य वयं
प्रसवे याम ऊर्जरव्यः । नि० ३. १६. । इति ॥ अरद्वत् । रवतेर्लङि रूपं । वज्र-
बाहुः । बहुमीद्री पूर्वपदस्वरः । अहन् । हंतेर्लङि रूपं । निघातः । परिधिं । दुषान्
धारणपोषणयोर्मिलनसाध्यमभ्युपगम्ये वोः किरिति निप्रत्ययः । आतो ज्येपः । कृदु-
त्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपं । सुपाणिः । पण व्यवहारे स्तुतो व ।
अग्निपणाद्यो यदग्न्यल्लोके च । उ० ४. १३४. । इतीप् । शायल्लुक् । बहुमीद्री
नयन्म्यामिति खरः । प्रसवे । पू प्रेरणे । क्रदोऽपिति भावेऽपप्रत्ययः । धायप-
ज्येत्पुत्तरपदातोदात्तत्वं । यामः । या प्रापण इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः ।
उरश्चन्द्राद्वोतो गुणवचनादिति दीप् । वा छंदसीति खगर्गदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शम्भवा वीर्यं तदिंद्रस्य कर्म यदाहं विवृश्वत् ।
वि यज्ञेण परिपदौ जघानायज्ञापोऽयं नमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रश्वाच्यं । शश्वचा । वीर्यं । तत् । ईदृशं । कर्म । यत् । अर्हि ।
विद्वद्भ्यः ॥ वि । वज्रेण । परिऽसदः । जपान् । आयन् । आपः ।
अयने । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिन्द्रोऽर्हि मेघं विद्वत् उदक्प्रेरयार्थं जपानेति यत्कर्म छेदनस्य तद्विदं
तत्स्येन्द्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वचा सर्वदा प्रवाच्यं । प्रक्षेपेण वचनीयं । तथा स ईदः
परिपदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबंधकारिणोऽयुरान् वज्रेण विजपान् । भवा-
यने स्थानमिच्छमाना इच्छन्त्य आप आयन् यासि ॥ प्रवाच्यं । वच परिभाषण
इत्यस्माद्विद्वदर्थेति ज्ञात् । भित्वादुपवाहद्विः । यचोऽस्यदसंज्ञायां । पा० ६. ३.
६७. । इति वृत्ताभावः । व्यत्ययेनापुदात्तत्वं । यद्ध । याचयतेरपो वत् । यतोऽन्नात्
इति स्वरः । शश्वचा । शश्वच्छब्दात्कार्थे घातप्रत्ययस्यकारलोपश्च दृश्यः । विद्वद्भ्यः ।
ओमश्चछेदने । तुवादिः । अजि मद्भिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । सद्यः सुपेत्वनं स-
हेति वीगविभागात्समाधः । समासस्वरः । परिपदः । क्रिप् । संहिताया सदिरप्रते-
रिति पत्यं । जपान् । इतेरिति षष्ठि रूपं । निपातः । आयन् । अय गताविशस्य
तदि रूपं । पादादिपादनिपातः । इच्छमाना । इप् इच्छामासित्याद्यत्ययेन शा-
नच् । तस्य लक्षणं भानुवक्षरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितुर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।
उक्थेयुः कारो प्रति नो जुपस्व मा नो नि कः पुरुषा न-
मस्ते ॥ ८ ॥

एतात् । वचः । जरितुः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते ।
घोषान् । उत्तरा । युगानि ॥ उक्थेयुः । कारो इति । प्रति । नः ।
जुपस्व । मा । नः । नि । करिति । कः । पुरुषा । नमः । ते ॥ ८ ॥

नयः प्रसंगादिद्व्योर्न कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्युचुः । जरितुः स्तोतृर्न विश्वामित्रं ते
स्वरीयं शस्त्रं वादाभक्तं वचस्य नोऽमीत्याघोषानुद्घोषवन्वर्त्तसे तद्वचो मापिमृष्टाः
मा पिसापी । विकारणं । उत्तरा युगान्युत्तरेषु वाशिकेषु युगेष्वहं सन्त्येषु कारो
घघ्राणा नतस्त्वं नोऽस्यानप्रति जुपस्व यवादात्मनेन तेन वाक्येन प्रतिष्ठेयम् ।
इदानीं नोऽस्मान् पुरुषा पुरुषेषु मा निकः । उक्थिष्वुक्तिरूपसनादवाक्याभ्यास-
नेन नितरं पुंवत् प्रागल्भ्यं भा कार्थं । ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्टाः । मृष्टा मृष्टावि-
शस्य लुप्ति व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लृङ् । मृष्टादेना पत्यं । निपातः ।
घोषान् । पुषिद् संशन्दन इत्यस्य घटति सर्वविधीना छंदसि निवर्त्तितत्वात्तो गुण
इति पररूपत्वाभावात् । सर्ववैरीयं । शत्रुर्त्तमाने भानुवक्षरे कृते भानुस्वरः । युगानि ।

आ । ते । कारो इति । शृण्वाम् । वचांसि । ययार्थ । दूरात् ।
अनस्ता । रथेत ॥ नि । ते । नसे । पीप्यान्ताऽइव । योषा । मर्याय-
ऽइव । कन्यो । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नच पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुत् । कारो लोत्रं
सुवर्णं हे विश्वामित्र ते तव वचांसीमानि वाक्यान्वाश्रयाम कात्स्न्येन श्रुतम् ।
तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अनस्ता शक्रटेन रथेत च सह यथाय यतो
दूरादापठोऽति । वयं च ते त्वदर्थं निनष्टै नीचेनमाम । प्रत्येकदिवश्यात्रैव-
चनं । रथेत गंतुं माधोदका मवामेल्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । पीप्यानेव गोपा ।
पीप्याना पुनं स्तनं पाययंती योषा माता यथा प्रद्वीभवति । दृष्टांतांतरं यथा कन्या
युपतिर्मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिप्वजनाय नम्रा भवति तद्वत्ते
त्वदर्थं प्रद्वीभवाम । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थः । घृतानृषं यास्क एवं व्याचष्टे । आश्र-
णयाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनस्ता च रथेत च निनमाम ते पाययमानेव
योषा पुनं मर्यायेव कन्या परिप्वजनाय निनमा इति वा । नि० २. २७. । इति ॥
कारो संयुद्धौ शाकस्वषेतौ । पा० १. १. १६. । इति प्रकृतप्रज्ञा । शृणवा-
म । शु श्रवण इत्यस्य लोव्याहुतमस्य पिबेत्याश्रयम् । पितृवाहुणः । निपातः ।
ययाय । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे छिटि यस्येकाय उपदेशेऽनुदात्तादित्तीन्द्रप्रति-
षेधः । लिट्स्वरः । अनस्ता । सहार्थे तृतीया । नसे णसु प्रद्वल इत्यस्य ऐट्युत्तमे
सिष्महुलमिति सिप् । वैतोऽन्यत्रेलौकारदेशः । निपातः । पीप्यानेव । पीप्याना
इत्यस्यान्तर्भावितृष्यर्थस्य छिटि नानचि रूपं । चित्स्वरः । योषा । वु मिश्रणे । दू-
षादिहनीत्यादिमा । उ० ३. ६२. । सप्रत्यय । यौतीति योषा । घृषादित्यावाप्त-
दातः । शश्वचै । प्वज परिप्वज इत्यास्मात्सपदादिद्विषणो भावे क्तिप् । घृषोदरादि-
स्वादिट्स्वरूपसिद्धिरतोदात्तश्च ॥

यदंग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्रामं इपित इंद्रजुतः ।

अर्षादहं प्रस्रवः सर्गतक्त आ वी वृणे सुमतिं यक्षिर्यानां ११

यत् । अंग । त्वा । भरताः । संतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः ।
इपितः । इंद्रजुतः ॥ अर्षात् । अहं । प्रस्रवः । सर्गतक्तः । आ ।
वृः । वृणे । सुमतिं । यक्षिर्यानां ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदी प्रत्युवाच । अग्रेसरमंग्रे । हे नवो ययस्तातुभ्यामितितीर्थो-
र्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरता भरतकुब्जा मरीयाः सर्वे त्वा परस्परमेकता-
मापन्तां नदी त्वा संतरेयु सम्ययुतीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गव्यं मा

उदकानि वरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाम्भुज्जात इन्द्रजतो युष्माकं प्रवर्तकेन्द्रेण च
 प्रेरितो ग्रामो भरतानां संघोऽर्थात् संचरेत् । यतः सर्वतप्ये गमनाय प्रवृत्तः
 प्रसवस्तेषामुद्योगोऽहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञिमानं यज्ञार्हाणां वो
 युष्माकं सुमतिं शोभनां स्तुतिमा इषे सर्वतः संभवे ॥ भरताः । भरतार-
 म्दावुत्पादित्वाद्व । तस्य यजनोद्येति लुह । अतश्च । प्रलयस्वरः । संतरेयुः
 तरेतेति चित् जुस्ति रूपं । शैलसर्वधातुस्वरः धातुस्वरः । तिष्ठि चोदात्तवतीति गतेर्नि-
 घातः । गव्यव । गा आत्मन इच्छन् । सुपः फ्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः ।
 प्रसवरेण च । उ० १-१४१, । इति मन्त्रस्य आकाशपदेऽथ नित्स्वरः । इन्द्रजुतः
 जु इति सौत्रो धातुर्वच्यर्थः । ध्युकः कित्तीति निष्ठायां मिदप्रतिषेधः । नृवीया कर्म-
 णीति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरः । अर्थात् । ऋषी यतामिलस्य छेदि तिपि सिन्धुलमिति
 सिप् । छेदोऽङ्गायमः । एकाच इतीदप्रतिषेधः । गुणः । प्रलयस्य पितृवाद्नुदा-
 त्तत्वे धातुस्वरः । वृषे । वृह् संभक्तामिलस्य छेदि रूपं । यज्ञिमानां । यज्ञिर्विद्यमन्ना
 धरणाविति धप्रत्ययः । प्रलयस्वरः ॥

अतारिपुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां ।
 प्र पिन्वध्वमिपयंतीः सुराधा आ वृक्षणाः पूणध्वं यात
 शीमं ॥ १२ ॥

अतारिपुः । भरताः । गव्यवः । सं । अयंक्त । विप्रः । सुसुमतिं ।
 नदीनां ॥ प्र । पिन्वध्वं । इपयंतीः । सुसुराधाः । आ । वृक्षणाः । पू-
 णध्वं । यात । शीमं ॥ १२ ॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छन्तो भरता भरतकुलजा सर्वेऽतारिपु तां नदीं सम-
 तरेत् । विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं समभक्त समभक्त ।
 पूयं तु यथापूर्वमिपयंतीः कुल्यादिद्वाराणं कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनधनो-
 पैता पूर्य वृक्षणाः इति मन्त्रितः कुल्याः प्र पिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत आपूणध्वं ।
 ताः सर्वतः पूरयत च । शीमं शीमं यात गच्छत ॥ अतारिपुः । नृ मयन्तर-
 मयोरिवस्य छेदि तिपि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । वडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः
 फ्यच् कयाच्छेदसीत्युप्रत्ययः । छस्य स्वरः । अभक्त । भन चेवतामिलस्य छेदि
 सिचो छलो छलीति छेपः । पादादित्वादनिघातः । पिन्वध्वं । पिपि तेचन इत्यस्य
 छेदि हपं । निघात इपयंती । इषं कुर्वन्तः । उत्करोतीति सिच् । नापिष्ठवत्प्रा-
 निपदिक्छेतीष्टवद्भावादिस्ति टिव्येषः । वा छेदसीति सवर्गदीर्घः । प्रलयसंज्ञः ।
 पूणध्वं । पूण ग्रीणने । छेदि हपं । व्यस्येनात्मनेपदं । वाचश्चेदेव निघातः । यात
 वा प्रापण इत्यस्य छेदि हपं । अत्रापि न निघातः । शीमं । शीमृ वरधने । व्याप्य-
 तेज्जेन तद्गमिति वरणे घञ् । नित्स्वरः ॥

उद्ध ऊर्मिः शम्यां हुंत्वापो योक्ताणि मुंचत । मादुष्कृतौ
व्येनसाह्यौ शूनमारतां ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हुंत्वा । आपः । योक्ताणि । मुंचत ॥
मा । अदुःस्कृतौ । विऽनसा । अह्यौ । शूनं । आ । अरतां ॥ १३ ॥

पूर्वसृष्टितीर्णविश्वामित्रो नदीकृतत्वाधुनोत्तितीर्थः पुनराह । हे मद्यो यो दुष्पाक-
मूर्मिस्तरंगः शम्या युगधीला युग्यकृपाधार्दितस्तत्रा रज्जव ददुष्वं यथा भवंति
तथा हुंत्वा गच्छतु ॥ तत्रंगो रज्ज्नामधो गच्छत्वमिन्द्रियः । तथा हे आपो मयं
योक्ताणि ता रज्जुमुंचत । यथा न स्पृशंति तथा यांति त्वमिन्द्रियः । व्येनसा विगतपापेन
अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अह्यावहये न केनापि तिरस्करणीयौ विपाद-
शुभयो रयानौ शूनं समुद्रिमारतां आगच्छता । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्या
तामिरज्ज्नातोऽतरति ॥ ऊर्मिः । नदी । अतोरुचेति मिश्रलयः ऊरिलवमादेशो
धतोः । गच्छतीत्यूर्मिः । प्रलयस्तरः । शम्याः । समु उपशमे । पोरदुषधादिति
यत्प्रलयः । यतोऽनाव इत्यापुदात्तत्वं । हुंत्वा । हन हिंसाम्लोरिवाम्य लोटि कर्त्तुं ।
निपातः । योक्ताणि । युजिर् योगे परणे दात्रीशमयुजुलेत्यादिना धृप्रत्ययः । नि-
स्तरः । मुंचत । मुच्ये भोक्षणे । निपातः । अदुष्कृतौ । इमुषोः सामर्थ्यं इति विसर्ज-
नीयस्य पत्वं । व्येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्तरः । सुपो उदेशः । अह्यौ । हन हिंसा-
गलोरिलस्य नन्पूर्वसाह्यादयधेति निपातनायकः । कृत्वादुषभालोपः । हो हुंतेरिति
यत्वं । सर्वविधीना छंदसि विकल्पितत्वादधीः श्रीभाष्यमात्रः । एवादेशस्तरः ।
शूनं । ध्रुवतेनपुंसके भावे क इति कः । यजदित्वात्प्रसारणं । हल इति वीर्यत्वं ।
ओषितधेति निष्ठानत्यं । निष्ठा च यजनादित्यापुदात्तः । अरता । नृ गतादिलस्य
लुटि चलेः सतिशास्वतिभ्यश्चेलजदेशः । नृदशोऽङि गुणः । न मादयोग इत्यङ-
भावः । निपातः ॥

(मं० ३ सू० ४२.)

१३.

उर्ष नः सुतर्मा गंहि सोममिंद्र गवाशिरं । हरिभ्यां
यस्तै अस्मयुः ॥ १ ॥

उर्ष । नः । सुतर्मा । गंहि । सोमं । इंद्र । गोऽर्वाशिरं ॥
हरिभ्यां । यः । स्ते । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मदीयं सुतममिषुतं गवाशिरं षवसा मिश्रितं सोमं प्रति उपागहि
समीप आगच्छ । यतो हरिभ्यामन्वाभ्यां युक्तत्वं रघोऽस्ययुरस्यान्कामयमानो वर्तते ॥
गवाशिरं । आहपूर्वस्य शीणातेः क्रिष्यपस्पृधेयामानुजुरित्वादिनाशिर इत्यादेशः । बहु-
मीहो पूर्वपदस्वरः ॥

तमिन्द्र मदमा गहि वह्निःषां ग्रावभिः सुतं । कुविन्वस्य
तृष्णयः ॥ २ ॥

तं । इन्द्र । मदं । आ । गृहि । वह्निःऽस्यां । ग्रावभिः । सुतं ॥
कुविन् । तु । अस्पृ । तृष्णयः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ग्रावभिः सुतममिषुतं वह्निःषां वह्निषि स्थितं मदं । मयतेऽनेनेति मदः
सोमः । तमिमं सोममागहि आपच्छ । कुपितप्रभृतं यया भवति तपास्य सोमस्य
पाने नु क्षिप्रं तृष्णयः तृप्तो भव ॥ मदं । मदी हयं । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः ।
तस्य पितृवादनुदात्ताये धातुस्वरः । वह्निःषां । षा गतिनिवृत्तौ । क्रिप् । संहितायां
पूर्वपदसकारसादेशप्रत्यययोरिति पत्वं ध्रुवं । कृदुत्तरपदस्वरः । तृष्णयः । तृष
प्रीणन इत्यस्य छेदप्रमाणमः । कुविरोधादभिधातः । कुभादिषु सुमनतग्रीवीति
पठितं । तपापि सर्वविधीनां छंदसि मिश्रस्वित्वावयव गत्वप्रतिषेधो न भवति ।
प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्रमित्था गिरो ममाच्छांगुरिपिता इतः । आवृते सोमं
पीतये ॥ ३ ॥

इन्द्र । इत्या । गिरः । मर्म । अच्छ । अगुः । इपिताः । इतः ॥
आऽश्रुते । सोमंऽपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इषितास्तवर्धं प्रेक्षिता इत्येत्यमनेन प्रकारेणोप्यमाना मम गिरः स्तुतिलक्षणा
वाच इन्द्र त्वामितोऽस्मादेषयजनदेशादच्छागुः आमिसुरूपेन गच्छांतु । किमर्थं ।
सोमपीतये सोमपानार्थमाश्रुते त्वामावर्तयितुं इत्या । इदंशब्दात्वा हेतौ च छंदसीति
अल्ययेन याप्रत्ययः । इदम एवेतौ रघोर्मितीदित्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । अच्छ । अच्छ
गत्वर्थवदेभिषि गतिषंज्ञा । अगुः । इप् गताविलस्य छुवि रूपं । निपातः ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुवि-
द्वागमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रं । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे ॥ उक्थेभिः ।
कुविन् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

सोमैस्त्रितुल्यं च दद्यादिसोमयाच्यैः सोमैरुक्थयेमिरुक्थयैः शस्त्रैर्वेह कर्मणि सोमस्य
पीतये सोमपानार्थमिदं दद्यामहे चयगाहयामः । कुविद्वहुवारमाहूतः स इद्र आगमव
यज्ञं प्रत्यागच्छतु । आप्यमत । गयेल्लेख्यडाप्यमः । आगमाथनुदात्ता इत्यतोऽनुदात्तला-
द्यानुस्वरः । सिक्वि चोदात्तवर्तीति गयेर्निघातः । कुमिशोषादनिघातः ॥

इंद्र सोमोः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो । जुठरे वा-
जिनीयसो ॥ ५ ॥

इंद्र । सोमोः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो ॥ जुठरे । वाजिनीयसो इति वाजिनीयसो ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो इंद्र इमे सोमाः सुताः यावमिस्त्वदयंमभिपुताः । हे वाजिनीयसो
अश्वपन । यज्ञा वाजोऽश्वमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां वासक
हे इंद्र तान्सोमरत्नां जुठरे दधिष्व धारय ॥ वाजिनीयसो । वाजराध्यागमत्वर्थेऽत
इतिठनामितीतिप्रत्ययः । ऋमेभ्यो ऋषिति ऋर् । तासां वयो । संतुष्टो चेति गुणः ।
आमंत्रितधादाश्रमिकमनुदात्तत्वं ॥

विद्या हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधूपं कवे । अर्धं ते सु-
मर्मीमहे ॥ ६ ॥

विद्य । हि । त्वा । धनंजयं । वाजेषु । दधूपं । कवे ॥ अर्धं । ते ।
सुमं । इमहे ॥ ६ ॥

हे कवे कावदधिभिद्र वाजेषु युद्धेषु दधूपं शत्रूणां यभिभवितारं वत एव धनंजय ।
धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं त्वा त्वा विद्य हि ज्ञातीमः खलु । अथानंतरं ते
तव सुमं धनमीमहे यावामहे ॥ विद्य । विदेर्लटि विदो लटो वेति मसो नादेशः ।
पादादिवादिघातः । धनंजयं । जि जय इत्यस्याद्धन उपपदे धंतायां घृत्तृजि-
भारिसहितपिदम इति सप्तप्रत्ययः । अरुद्रिपदगतस्य सुमिति पूर्वपदस्य सुमागमः ।
चित्त्वादंतोदात्तः । दधूपं । निष्ठा प्रामत्त्य इत्यस्य यदुक्त्यध्यासस्य रीगागमाभाव-
इष्टां दधः । तदंतात्पचायचि यणेऽचि चेति यलो लृक् लघूपधगुणे प्राप्ते न धातुलोप
इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

इमामिन्द्र गवांशिरं यवांशिरं च नः पिव । आगत्या वृ-
षभिः सुतं ॥ ७ ॥

इमं । इंद्र । गोऽर्वाशिरं । यवऽर्वाशिरं । च । नः । पिव ॥
आऽगत्या । वृषऽभिः । सुतं ॥ ७ ॥

हे ईद गवाशिरं न्यमिधगोपेतं सोमं तथा गवाशिरं यवमिधगोपेतं उपमिमा-
वमिः सुतमभिपुतं चोऽलसीयमिमं सोमं देवयजनमागल्य पिब ॥ गवाशिरं गवाशिर-
मिलग्र आहपूर्वस्य धीणातेः क्विप्पस्वृषेयामानृचुरित्वादिनामिद् इत्यादेशः । यदुनीदो
पूर्वपदप्रकृतिसाः ॥

तुभ्येदिदं स्व ओक्येऽसोमं चोदामि पीतये । एष ररंतु
ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इन्द्र । से । ओक्ये । सोमं । चोदामि । पीतये ॥
एषः । ररंतु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे ईद तुभ्येतुभ्यमेव पीतये पानार्थं से स्वरीय ओक्ये स्थाने जठरेऽभिपुतमिमं
सोमं चोदामि प्रेरयामि । एष पीतः सोमसे तव हृदि हृदये ररंतु अलर्थं र-
मता ॥ तुभ्यं । तुप्पच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमद्यामिति तुभ्यादेशः । मुपा सुत-
मिति मुपो लृङ् । एमि चेत्यामुपात्तः । ओक्ये । ब्रह्मादित्वात्सप्रपेक्षो यप्प्रत्ययः ।
तिस्वरितः । चोदामि । उद प्रेरणे । ष्वन्तस्य लटि रूपं । बहुलमन्यनापीति येऽहं ।
निपातः । ररंतु । ररु क्रीडायामित्यस्य यटुकि लोटि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पित-
त्वादनाभ्यासस्य नुमभावः । संहितायामन्येयामपीलभ्यासस्य शीर्षः । निपातः ।
हृदि । हृदयशब्दस्य षडभोमात् हृदित्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्त्यदात्तत्वं ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रलमिद्र हवामहे । कुशिकासो अद-
स्यवः ॥ ९ ॥

त्वां । सुतस्य । पीतये । प्रलं । इन्द्र । हवामहे ॥ कुशिकासः ।
अदस्यवः ॥ ९ ॥

हे ईद अवस्यवस्तपो रक्षणमिच्छतः कुशिकासः कुशिक्षोऽतोत्पन्ना द्रवं सु-
तस्य प्रावमिरभिपुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रलं पुरस्तत्वं त्वां हवामहे सुति-
रज्ञानामिर्गाभिराह्वयामः ॥ पीतये । स्थाणापापचो गाव इति किर । हिष्ठवत्तरति-
शर्पातानां । कि० १. ७. । इलंतोदात्तत्वं । हवामहे । ह्यतेलेति बहुलं छंदसीति
संप्रसारणे रूपं । अवस्यवः । अव इच्छंतीत्यर्थे मुपः क्यच् । कयाच्छंदसीत्युपप्रत्ययः ।
कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायामन्यादन्यादिना । पा० ६. १. ११६. ।
एकः प्रकृतिभावः ॥

(मं० ४ सू० ३०.)

१४.

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायां अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा
यथा त्वं ॥ १ ॥

नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्तरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्र-
हन् ॥ नकिः । एव । यया । त्वं ॥ १ ॥

हे इन्द्र इन्द्र इन्द्रस्य नाशकं । लोक एभ्योऽपीति शेषः । स्वत्वत् उत्तर उत्कृ-
ष्टतरो नकिरस्ति न भवति । त्वत्तो ज्यायान् प्रवृत्ततर एकोऽपि नास्ति । हे इन्द्र
त्व लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेवास्ति नैव भवति ।
कविद्विपि लोक इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

सुत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेय वावृतुः । सुत्रा महां
अस्ति श्रुतः ॥ २ ॥

सुत्रा । ते । अनु । कृष्टयः । विश्वा । चक्राईव । ववृतुः ॥ सुत्रा ।
महान् । अस्ति । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इन्द्र कृष्टयः प्रजास्ये त्वामनुलक्ष्य कृष्टयः सत्यमेव ववृतुः वर्तते । तान् कृ-
ष्टयः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेय चक्रणीय । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तते
तद्वत् हे इन्द्र महारत्नं समा सत्यमेव श्रुतो विश्रुतोऽसि शुभः प्रख्यातो भवति ॥

विश्वे चनेदुना त्वा देवास इन्द्र युयुधुः । यदह्ना नक्त-
मातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासः । इन्द्र । युयुधुः ॥
यत् । अह्ना । नक्तै । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वे चनेत्सर्व एव देवासोऽमुष्मिन्विजिगीषन्तो देवो अना प्राणरूपेण यत्नेन
त्वा त्वां सदायं लब्ध्वा युयुधुः अग्नौः सह युद्धं चक्रुः । यद्यस्मात्प्रारणादह्ना अहः-
सु नक्तं रात्रिषु चानिरः वा समंतात् सन्नूनवर्षीः अतः प्रारणाद्युयुधुरिति पूर्वेषु संवत्सः ॥

यत्रोत वाधितैर्भ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुपाय इन्द्र
सूर्य ॥ ४ ॥

यत्र । उत् । बाधितेभ्यः । चक्रं । कुत्साय । युध्यते ॥ मुपायः ।
इह । सूर्य ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्पुदे उतापि च हे इह त्व बाधितेभ्यः कुत्सहायेभ्यो युध्यते युद्ध
कुर्वते कुत्साय च सूर्य सूर्यसंबधि चक्र मुपाय अमुष्णा । अपहृतवानसीत्यर्थ । त-
स्मिन्पुदे प्राव शचीभिरेतयमिति परेण संबध ॥

यत्र देवाँ ऋधायतो विश्वाँ अयुध्य एक इत् । त्वमिन्द्र
युनूँरहन् ॥ ५ ॥

यत्र । हेवान् । ऋधायतः । विश्वान् । अयुध्यः । एकः । इत् ॥
त्वं । इह । युनून् । अहन् ॥ ५ ॥

हे इह त्वमेक इदसहाय एव यत्र यस्मिन् सप्रामे देवानिद्रादीनृषागतो बाधमा
नान्विश्वान् सर्वाणाक्षसादीनयुष्य युद्धमकरो । तस्मा युनून् हिंसकानहन् अवधी ॥

यत्रोत मर्त्याय कमरिणा इन्द्र सूर्य । प्रावः शचीभिरे-
तशे ॥ ६ ॥

यत्र । उत् । मर्त्याय । कं । अरिणाः । इन्द्र । सूर्य ॥ प्र । आवः ।
शचीभिः । एतशे ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन् सप्रामे उतापि च हे इह त्व मर्त्याय मनुष्यायैतशास्त्राय ऋषये स-
र्धमरिणा अहिंसी । कमिति पूरण । तदानीं शचीभिर्बुद्धरूपेभिरेतशमेतरसङ्गमृदि
प्राव प्रवर्धेनारक्ष ॥

किमादुतासि वृत्रहुन्मर्धवन्मन्युमर्त्तमः । अत्राह दानु-
मातिरः ॥ ७ ॥

किं । आत् । उत् । अस्ति । वृत्रऽहन् । मर्धऽवन् । मन्युमर्त्तमः ॥
अत्र । अह । दानु । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हे इमहन् वृत्राणामावरकणा तमसा हतमर्धवन्धनवन्निद्र त्वयादनतरमेव उतापि
च । किमिति प्रश्ने । मन्युमर्त्तमोऽसि ज्वलत्त योषवान् भवसि । अत्रास्मिन्नतरिणे-
ऽदेव दानु दनो पुत्र वृत्रमातिर । आ समतादहिंसी ॥

एतदेदुत वीर्यं मिन्द्र धकर्थ पौंस्यं । स्त्रियं यदुहर्णायुवं
वधीर्दुहितरं दिवः ॥ ८ ॥

एतत् । घृ । इत् । उत । वीर्यं । इंद्रं । चक्रयं । पौर्ण्यं ॥ छिर्यं ।
यत् । दुःश्रुता । युर्वं । वर्षीः । दुहितरं । दिवः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र उतापि च यवस्त्वमेतदुपलक्षितं पौर्ण्यं बलं वीर्यं सामर्थ्यमेतत् चक्रयं इत-
यानसि पेदिति पूरणौ । स्मिन् दुर्हणानुवं दुष्टं हननमिच्छतीं दिवो दुहितरं पुलो-
कसंराज्ञादुत्पन्ना स्त्रियमुपसं वधी अवधी ॥

दिवश्चिद्धा दुहितरं महान्महीयमानां । उपासमिद्वं सं
पिणक् ॥ ९ ॥

दिवः । चित् । घृ । दुहितरं । महान् । महीयमाना । ॥ उपसं ।
इद्वं । सं । पिणक् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र महारत्नं दिवो दुहितरं पुलोक्तस्य पुत्रीं महीयमानां पूज्यमानामुपसमुपो
देवीं सपिणक् विद्वं सपिष्टयानसि यत् ॥

अपोषा अनसः सरस्संपिष्टादहं विभ्युषीं । नि यत्सीं
शिभ्रयद्वृषां ॥ १० ॥

अपं । उपाः । अनसः । सरत् । सऽपिष्टात् । अहं । विभ्युषीं ॥
नि । यत् । सीं । शिभ्रयत् । वृषां ॥ १० ॥

व्या कामाना वपित्वेनो यवदा सीमेतदुप सवन्धि शकटे निमिश्रयत् न्यवधीत्
तदोषा उपादेवता विभ्युषीदसफासाद्रीता सती सपिष्टादिदेव सचूर्णितादनस शकटा-
दपसरत् अपजगाम । अहेति पूरण ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपादया । ससारं सीं
परावतः ॥ ११ ॥

एतत् । अस्याः । अनः । शये । सुसंपिष्टं । विपादयि । आ ॥
ससारं । सीं । परावतः ॥ ११ ॥

सुसंपिष्टमिद्रेण सुष्ठु संचूर्णितमस्या उपस सन्ध्येतदन शकटे विपादयि विपा-
दास्या नदी तस्या तत्तीर भागशये आ समताच्छेते जयेत । श्रीमियमुरोदेवता
शकटे भग्नो सति परावतो दूरदेशात्ससार अपससार ॥

उत सिंधुं वित्राल्यं वितस्थानामधि क्षभिं । परं घा इंद्र
मायया ॥ १२ ॥

उत । सिधु । विज्वात्यै । विज्वात्यानां । अर्थि । क्षमि ॥ परि ।
स्थाः । इन्द्र । मायया ॥ १२ ॥

हे इन्द्र उतापि च विवात्यं निगतवात्वावस्थां संपूर्णजलां वितरधानां विदिष्टमानां
धिष्ठुं नदीमयित्वसि क्षमाया मायया प्रज्ञया परिष्ठाः पर्यस्थाः सर्वतः स्थापनं कृत-
वानसि ।

उत शुष्णस्य धृष्णया प्र मृक्षो अभि वेदनं । पुरो यदेस्य
संपिणक् ॥ १३ ॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णया । प्र । मृक्षः । अभि । वेदनं ॥ पुरः ।
यत् । अस्य । संपिणक् ॥ १३ ॥

उतापि च हे इन्द्र धृष्णया यदेकस्त्वं शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽमुरस्य संवंधि वेदनं
वितममि भसितः सर्वतः प्र मृक्षः प्रकर्षेणावाययाः । यच्चवास्य शुष्णस्य पुरः पुराणि
क्षराणि संपिणक् संपिष्ट्यावसि तदा प्र मृक्ष इति संवंधः ॥

उत दासं कौलितरं बृहत्तः पर्येतादधि । अवाहन्निद्र शं-
घेरं ॥ १४ ॥

उत । दासं । कौलितरं । बृहत्तः । पर्येतान् । अधि ॥ अवं ।
अहन् । इन्द्र । शंघेरं ॥ १४ ॥

उतापि च हे इन्द्र दासमुपश्रुपयितारं कौलितरं कुलितरनाम्नोऽयत्वं गोपरमसुरं
बृहत्तो महत्तः पर्येतादरेषुपरि अव अवाचीनं कृत्वाहन् हतवानसि ॥

उत दासस्य वचिनः सहस्राणि शतार्थधीः । अधि पंच
प्रधीरिव ॥ १५ ॥

उत । दासस्य । वचिनः । सहस्राणि । शता । अर्वाधीः ॥ अधि ।
पंच । प्रधीन् इव ॥ १५ ॥

उतापि च हे इन्द्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितःस्थितान् संकुनिव द्विसकान्पंच शता
पंचशतानि पंचशतसंख्यामन् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान्दासस्य लोकानामुपश्रुपयि-
त्पर्येतिनो वचिनामकस्याशुरस्य संवंधिनोऽनुवरान्पुश्रवान्पथधिकप्रचधीः हतवानसि ॥

उत त्वं पुत्रमंश्रुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेय्विद्र आ-
भजत् ॥ १६ ॥

उत् । त्वं । पुत्रं । अमुर्वः । पर्यञ्चकं । इतश्चतुः ॥ अन्धेषु ।
इंद्रः । अभजत् ॥ १६ ॥

उतापि च अतश्चतुर्विंशत्त्वं तं प्रसिद्धममुन एतच्चाध्याः पुनं परावृत्तमेतन्नामक-
मुन्धेषु स्तोत्रेष्वाभजत् भागिनि वृत्तवान् । अयमर्थो वप्रीभिः पुनममुनः । ऋग्वे०
४. ११. ९. । इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत् त्वा तुर्यशायवू अस्मातारा सचीपतिः । इंद्रो विद्वाँ
अपारयत् ॥ १७ ॥

उत् । त्वा । तुर्यशायवू इति । अस्मातारा । सचीपतिः ॥ इंद्रः ।
विद्वान् । अपारयत् ॥ १७ ॥

उतापि च अस्मातारास्मातारौ यवातिशयानमिषिज्यौ स्या स्यौ तौ प्रसिद्धौ तुर्यः
शायवू तुर्यशानामानं यदुनामकं च राजानो सचीपतिः वर्जया पालकः । यद्वा सची-
इत्य भावो तस्याः पतिभेदो विद्वान् सकलमपि जानतित्रोऽपारयत् अभिषेका-
होवकरोत् ॥

उत् त्वा सद्य आर्यां सरयोरिंद्र पारतः । अर्णीं चित्रर-
थावधीः ॥ १८ ॥

उत् । त्वा । सद्यः । आर्यां । सरयोः । इंद्र । पारतः ॥ अर्णी ।
चित्ररथा । अवधीः ॥ १८ ॥

उतापि च सद्यः सपदि हे इंद्र त्वं त्वा सौ तावर्मायांवार्यत्वाभिमानिनौ संतावयि ।
इंद्रमिषयमक्षिप्रद्वारहितामित्यर्थः । सरयोः सरय्या नद्याः पारतः पारे तीरे वसता-
वर्णा चित्ररथा अर्णनामकं चित्ररथनामकं च राजानाववधी गृहणी ॥

अनु द्वा जहिता नयोंऽधं श्रोणं च वृत्रहन् । न तत्ते
सुभ्रमर्षवे ॥ १९ ॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अधं । श्रोणं । च । वृत्रहन् ॥
न । तत् । ते । सुभ्रं । अर्षवे ॥ १९ ॥

हे वृत्रहन् इत्यस्य हिंसकं त्वं जहिता जहितौ सर्वैर्गुमित्वाकावधं चछुर्हीनमेकं
श्रोणं च पंगुमपरं च द्वौ एतौ द्वाभ्यनुनवः अपरंगुत्पारिद्वारेभानुनीतवानिति । हे इंद्र
ते त्वपा दत्तं तत्सुभ्रं सुप्रमर्षवे व्याहृं योऽपि न प्रभवतीति शेषः ॥

शतमस्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय द्वा-
शुपे ॥ २० ॥

शतं । अस्मन्मयीनां । पुरां । इन्द्रः । वि । आस्यत् ॥ दिवःऽदा-
साय । द्वाशुपे ॥ २० ॥

इन्द्रोऽस्मन्मयीनां पापार्थनिर्मितानां पुरा शंकरस्य सवयिना नगराणां शतं शतसं-
ख्याक दिवोदासायैतच्चालकाय द्वाशुपे हविर्दत्तवत्ते यजमानाय व्यास्यत् व्यक्षिपत् ॥

अस्वापयद्भीतये सहस्रां त्रिंशतं हयैः । दासानामिन्द्रो
मायया ॥ २१ ॥

अस्वापयत् । द्भीतये । सहस्रां । त्रिंशतं । हयैः ॥ दासानां । इन्द्रः ।
मायया ॥ २१ ॥

इन्द्रो मायया स्वकीयया शक्त्या दासानां लोकानामुपशययितृणां राक्षसादीनां
त्रिंशतं त्रिंशत्संख्याकानि सहस्रां सहस्राणि दमीयते दमीतिनामकस्यार्पाय हयैर्दमन-
साधनैरायुधैरस्वापयत् अभपीत् ॥

स पेदुतासिं वृत्रहन्त्समान ईदु गोपतिः । यस्तौ विश्वानि
चिच्युपे ॥ २२ ॥

सः । प्र । इत् । ज्व । असि । वृत्रहृन् । समानः । ईदु । गोऽ-
पतिः ॥ यः । ता । विश्वानि । चिच्युपे ॥ २२ ॥

उतापि च हे दक्ष यस्तौ ता तानि विश्वा विश्वानि समस्तान् शत्रून् पिच्युपे प्रा-
च्यावय । हे इन्द्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिसर्वेन्द्रो गोपतिर्गया पातक स त्व समान
सर्वेषां यजमानाणां सम सन् प्रख्यातोऽस्ति । चेदिति पूरणी ॥

उत नूनं यदिद्वियं करिष्या ईदु पौंस्यं । अद्या नक्लिष्टदा-
मिनत् ॥ २३ ॥

उत । नूनं । यत् । इद्वियं । करिष्याः । ईदु । पौंस्यं ॥ अद्य ।
नक्तिः । अत् । आ । मिनत् ॥ २३ ॥

उतापि च हे इन्द्र यत्पौंस्यं स्वकीयं बलमिद्वियं सामर्थ्योपेतं नूनं करिष्या हृतवा-
नति खलु । अद्याद्यतनं कथितद्वलं नक्लिष्टमिनत् न हिस्यात् ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा वामं
मर्गो वामं देवः करुळती ॥ २४ ॥

वामंऽवामं । ते । आऽदुरे । देवः । ददातु । अर्यमा ॥ वामं । पूषा ।
वामं । मर्गः । वामं । देवः । करुळती ॥ २४ ॥

हे आदुरे शत्रूणां दारयितव्यं ते तव वामं वामं यथाहवनीयं संभजनीयं धनमस्ति
लोके तद्वामं वसवर्षमासीनां निक्षमयितैतन्नामस्यो देवो ददातु प्रवच्छतु । तथा करु-
ळती कृतदंतः पूषा पोषको देवो वामं धनं ददातु । मर्गोऽपि धनं ददातु । अत्र
करुळतीत्येतत्संहितित्वाद्भय इत्यनेन संवंपनीयं । अथवर्षमासीनां प्रयागामपि वि-
शेषणत्वेन भाष्यं । कथं पूष्णो विशेषणं स्यादिति सार्कधरशब्दः न । सानिष्याकांक्षयोः
सद्भावेऽपि योऽवतारमंतरेणान्वयामोमात् । तस्मात्पूषा प्रविष्टमागोऽर्धतको हीलादि-
श्रुतिषु पूष्ण एवावतारत्वेन प्रविष्टेभ्यंवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तं । वामं
यजनीयं भगतीत्यादि निरुक्तं । ६. ३१. । अत्र द्रष्टव्यं ॥

(मं० ५ सू० १)

१५.

अवोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुर्मिवायतीमुपासं ।
यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानर्यः सिंस्रते नाकमच्छ १
अवोधि । अग्निः । संऽइधा । जनानां । प्रति । धेनुंऽइव । आऽ-
यती । उपसं । यद्वाऽइव । प्र । वयां । उज्जिहानाः । प्र । भानर्यः ।
सिंस्रते । नाकं । अच्छ ॥ १ ॥

अयमभिर्जनानामप्यर्प्यादीनां समिधा समिद्धिरगोपि प्रनुसोऽभूत् धेनुमिव ।
अभिहोत्रार्पणेन प्रति वयां प्राप्तुं ध्वजे तद्वायतीमागच्छतीमुपसं प्रति । उपःकाल
इत्यर्थः । अयं प्रनुदस्यामेर्मानवो ज्वाला यद्वा महंतो वयां शाखा श्रेजिहानाः
प्रेक्ष्यमवतो वया इव श्रेजिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तो नाकमंतरिक्षमप्यामिमुख्येन
प्रसिरते प्रसरंति ॥

अवोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातर-
स्यात् । समिद्धस्य रुतददर्शि पाजो महान् देवस्तमसो नि-
रमोचि ॥ २ ॥

अवोधि । होता । यजयाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः ।
प्रातः । अस्थात् ॥ संऽद्दस्य । कशत् । अदर्शि । पार्जः । महान् ।
देवः । तमेसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

अथ होता होमनिष्ठादग्नेऽग्निर्देवान्यहव्यान्यजयाय गृहमनोषि नुष्यते । सोऽ-
ग्निं प्रातः काले सुमना होमनमनस्थो यजमानासुप्रदुद्धि सन् ऊर्ध्वोऽस्थात् उति-
ष्ठति । तन्निदस्तास्य कशश्चेन्नमान पात्रो वक्तुं ज्वालात्क्षणमदर्शि दृश्यते । अथ
तथाभूतो महान्देवस्तमसोऽप्यकाराभिरनोषि निमुञ्चोऽभूत् ॥

यदी गृणस्य रशनामर्जीगः शुचिरेके शुचिमिर्गोभिर्गुग्निः ।
आदक्षिणा युज्यते वाजयंत्युत्तानामूर्ध्वो अंधयज्जुह्वमिः ॥ ३ ॥

यत् । ई । गृणस्य । रशनां । अर्जीगरिति । शुचिः । अंके । शु-
चिऽभिः । गोभिः । अग्निः ॥ वात् । दक्षिणा । युज्यते । वाजयंती ।
उत्तानां । ऊर्ध्वः । अथवात् । जुह्वमिः ॥ ३ ॥

यद्यदा ईमेनमभिर्गणस्य संपात्मकस्य भग्नो रक्षना रक्षुरिव व्यापारप्रतिबंधं
तमोऽनीगर्गिरति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा शुचिर्दोहोऽग्निं शुचिमि-
र्गोभिर्वाति रश्मिभिरेके व्यपक्तिं विधुं जगत् । आदन्तारणेव दक्षिणा प्रददा
राजयल्लभमिच्छाज्ञापयधारा युज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रददाज्यधारा
युज्यते । वां च धारासुत्तानामूर्ध्वतानामुपरि निस्तृतामूर्ध्वं उच्चैः सत् जुह्वमिरपमद
पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनीसि चक्षुषीव सूर्ये सं चरति ।
यदी सुपाते उपसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्ने अह्नां ४

अग्निं । अच्छ । देवऽयतां । मनीसि । चक्षुषिऽश्व । सूर्ये । सं ।
चरति ॥ यत् । ई । सुवति । इति । उपसा । विरूपे इति विऽरूपे ।
श्वेतः । वाजी । जायते । अग्ने । अह्नां ॥ ४ ॥

शग्निं देवमच्छमिमुख्येन देवयता देवमात्मन इच्छता यजमानानां मनासि संब-
रति । देवा यष्टव्यस्तदर्थं ऋदावर्षिष्यतीति व्यापतीत्यर्थः । चक्षुषीव सर्वेषां
अग्निना यथा सूर्ये संचरति तद्वत् । यद्यदा ईमेनमग्निमुपसासद विरूपे दद्यात्पृथिव्यौ
सुवते जनमत उदानीं श्वेतं प्रकृष्टवर्णपित्तं वाचीं येनवनानधिरहाय उदयभ्रजे
आपते । प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

जनिष्ट हि जेन्यो अग्ने अह्नी हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।
 दमेदमे सुप्त रक्षा दधानोऽग्निर्होता नि फसादा यजीयान् ५
 जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्ने । अह्नी । हितः । हितेषु । अरूपः ।
 वनेषु ॥ दमेऽदमे । सुप्त । रक्षा । दधानः । धूमिः । होता । नि ।
 फसादः । यजीयान् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्जेन्य उत्पादनीयोऽह्नामप्र तदवकाशेऽजनिष्ट प्रादुरभूत् । पश्चात् हि-
 तेषु वनेषु वनोत्पेषु काष्ठेष्ववप आशोचमानः सन् दिवः स्थापितः । पश्चाद्दमे दमे
 तत्तयागपदे पस रक्षा रमणीयाः सप्तज्वाला दधानो धारयमानः । अथवा यजमानैर्भ्यः
 सप्तविधानि रसानि दधानोऽग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान्यष्टव्यः सन् निप-
 साद निपण्णो भवति ॥

अग्निर्होता न्यसीदुयजीयानुपस्थे मातुः सुरमा वं लोके ।
 युवा कृविः पुरुनिष्ठ क्रुताया धृता कृष्टीनामृत मर्ध इक्षः ६
 धूमिः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपस्थे । मातुः ।
 सुरमा । वं इति । लोके ॥ युवा । कृविः । पुरुनिःस्थः । क्रुतया ।
 धृता । कृष्टीनां । मृत । मर्धे । इक्षः ॥ ६ ॥

अयमग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् यजीवान्यष्टव्यश्च सन् न्यसीदत् निपसाद ।
 कुजेति तदुप्यते । मातुः सर्वस्य निर्मातृभूम्या उपस्थ उत्तरे तत्रापि सुरमावाज्या-
 दिघोरभ्युक्ते धोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदितव्ये । अतःपि न युवा विस्यतरुणः सर्वज्ञ
 मिथितो वा कविर्मेधावी पुरुनिष्ठो बहुस्यान् क्रुताया यज्ञवान्धृता सर्वस्य धारक
 एवंभूतः सन् कृष्टीनामृतित्यजमानानां मर्ध इक्षः सन् सर्वेभ्य इति शेषः ॥

म शु त्वं विप्रमाध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।
 आ यस्ततान् रोदसी क्रुतेन नित्यं मृजंति घ्राजिनं घृतेन ७

म । शु । त्वं । विप्रं । अध्वरेषु । साधुं । अग्निं । होतारं । ईळते ।
 नमःऽभिः ॥ आ । यः । ततान् । रोदसी इति । मृत्वेन । नित्यं ।
 मृजंति । घ्राजिनं । घृतेन ॥ ७ ॥

त्वं तमग्निं नमोभिः स्तुतिभिर्न क्षिप्रमीळते क्षुवंति । क्षीरत्वं त्वं । विप्रं मेधा-
 विनमप्यरेषु साधुं फलसायकं होतारं होमनिष्पादकं । यो देवो रोदसी धावाष्टयि-

व्यावृत्तेनोदकेनाततान विस्मरितवान् । अग्नौ प्रास्तादुत्तेरादित्यद्वारा वृष्टधुत्पादक-
स्तात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिव तथाभूतेन वृष्ट्यादिकलेन भुव चाततान् ।
वाजिनमन्नवत् देव यजमाना नित्य वृत्तेनोदकेनाग्नयेन वा मृचति परिवर्तते ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दर्मूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः
शिवो नः । सहस्रशृंगो वृषभस्तदोज्ञा विष्वा अग्ने सहस्रा
प्राप्त्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दर्मूनाः । कविप्रशस्तः । अतिथिः ।
शिवः । नः ॥ सहस्रशृंगः । वृषभः । तत्तदोज्ञाः । विष्वा । अग्ने ।
सहस्रा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्य समार्जनीयोऽयमभिर्मुज्यते परिचर्यते स्वे स्वर्ग्ये स्थाने । कीदृशोऽय ।
दर्मूना दानमना दत्तमना वा कविप्रशस्त कविभिर्मैधानिभि प्रशस्त प्ररपेण सुखो
नोऽस्ताकमतिविमरपूज्य शिव सुखकरय । सहस्रशृंगोऽष्टमित्रज्वालो वृषभो
वर्षिता फलाना तदोज्ञा यत्प्रसिद्ध बल तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादरा ।
सर्वबलसहस्र इत्यर्थः । अथ प्रत्यशवाद । हे अग्ने विश्वानन्यान् सत्यतिरिक्ताव,
सर्वान सहस्रा वलेन प्राप्ति । प्रेति परेत्यर्थः । परामवधि म्यान् वा प्रभवति ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येप्यन्यान्नाविर्यस्यै चारुतमो वृभूर्य ।
ईलेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणां ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एपि । अन्यान् । आविः । यस्यै ।
चारुतमः । वृभूर्य ॥ ईलेन्यः । वपुष्यः । विभावा । प्रियः । विशा ।
अतिथिः । मानुषीणा ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्व यज्ञमस्ताव सद्यस्तदानीमेवान्यान् स्वसमानानलेपि अतिक्रामति ।
यस्यै चारुतम सद्यप्रियमूय । किंच स्वमीलेन्य सुखो वपुष्यो वपुष्यरो वीतिवरो
वा विभावा विशिष्टदीप्तिमान्, प्रिय प्रियमूतो विशा सर्वेषा प्राणिना तथातिथि-
पूज्यो मानुषीणां प्रजानां भवति ॥

तुन्यं भरति क्षित्यो यविष्ठ वलिमग्ने अतित ओत दू-
रात् । आ भर्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि
शर्म भद्रं ॥ १० ॥

तुभ्यं । भरति । क्षितयः । यविष्ठ । वलिं । अग्ने । अर्तितः । आ ।
उत । दुरात् ॥ आ । भर्दिष्ठस्य । सुऽमतिं । चिकिद्दि । बृहत् । वे ।
अग्ने । महि । शर्म । अद्रं ॥ १० ॥

हे यविष्ठ युवतमग्ने तुभ्यं क्षितयो मनुष्या भरति संपादयन्ति । किं । वलिं पूजां
हविर्लक्षणांमतिर्दोऽतिष्ठादुतापि च दुरात् । आ इति चार्थे । किंच भर्दिष्ठस्याति-
शयेन सोढुः शुभतिं शुक्तिमापि किदि आजानीहि । हे अग्ने ते तव शर्म सुख-
मस्मभ्यं दातव्यं बृहन्महद्द्रष्टुं शुभं च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमंतुमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समंतं ।
विद्वान्पथीनामुर्वं तरिश्मेह देवान्हविरघाय यक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथं । भानुऽमः । भानुऽमंतं । अग्ने । तिष्ठ । यजते-
भिः । संऽअंतं ॥ विद्वान् । पथीनां । उरु । अंतरिश्मं । आ । इह ।
देवान् । हविःऽअघाय । यक्षि ॥ ११ ॥

हे भानुमो क्षितिमग्ने अयास्मिन्यागदिने भानुमंतं क्षितिमंतं समंतं सभीचीनप्रा-
तोपेतं रथं यजतेभिर्गृह्यैर्देवैः सहातिष्ठ आरोह । विद्वान्यष्टभ्यदेवपरिज्ञानवांस्रवं
पथीनां देवपथमगमामन्प्रति । द्वितीयां पथी । उर्वंतरिश्मं प्रपूतंऽतरिक्ते देवान्यष्ट-
भ्यान्हविरघाय हविर्भक्षणमेहामक्षि आबहसि ॥

अयोचाम कवये मेध्याय वचो वंदारु वृषभाय वृष्णे ।
गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्रां दिवीं व रुक्ममुरुव्यं चमश्रे-
त् ॥ १२ ॥

अयोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वंदारु । वृषभाय । वृष्णे ॥
गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमं । अग्नौ । दिविऽईव । रुक्मं । उरुऽव्यं चै ।
अध्रेत् ॥ १२ ॥

ययमात्रेयाः कवये मेधाग्ने मेध्याय मेधाहोय वृषभाय वर्षकाय फलानां वृष्णे
सोमे यूने वंदारु वदनशीलं वचः स्तोत्रमयोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव वि-
दिष्य ह्युतिमुपसंहरति गविष्ठिरोऽवगृहिर्नमसा नमस्कारेण हविषा वा युष्य स्तोमं
स्तोत्रमभावध्रेत् भगतिः । दिवि रुक्मं रोचमानमुरुव्यंचमुह्यगमनादिलमिव ॥

(मं० ५ सू० ६६.)

१६.

अतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्यो-
मनि । यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते
द्विषः ॥ १ ॥

अतस्य । गोपौ । अर्थः । तिष्ठथः । रथं । सत्यधर्माणा । परमे ।
विद्योमनि ॥ यं । अत्र । मित्रावरुणा । अर्थः । युवं । तस्मै ।
वृष्टिः । मधुमत् । पिन्वते । द्विषः ॥ १ ॥

हे ऋतस्योदकस्य गोपौ रक्षितारौ सत्यधर्माणा सत्यधर्माणौ युवां रथमपितिष्ठ-
थ आरोहयोऽस्मद्युगमागमनार्थं । कुत्र । परमे व्योमनि निरतिशय आकाशे । हे
मित्रावरुणौ युवं युवामत्रास्मिन्पदे यं यमनात्मनयो रथम् तस्मै यममानाय
वृष्टिः पर्जन्यो मधुमदुदकं दिवो धुमेकात्पिन्वते सिञ्चति धर्षयति ॥

सुभ्राजायुस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदधे स्व-
दृशा । वृष्टिं वां राधो अमृतत्यमीमहे द्यावापृथिवी वि-
चरन्ति तुन्यवः ॥ २ ॥

सुभ्राजौ । अथ । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदधे ।
स्वऽदृशा ॥ वृष्टिं । वां । राधो । अमृतत्वं । ईमहे । द्यावापृथिवी
वर्ति । वि । चरन्ति । तुन्यवः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ सुभ्राजौ तन्मयाज्जमावौ युवामस्य भुवनस्य राजथः ईशाने ।
स्वदृशा स्वयंस्य दृशारौ युवां विदधेऽस्मद्यहे सुभ्राजाविति संबन्धः । वां युवां वृष्टिं
राधो धनं वृष्ट्याप्य भनममृतत्वं सत्यं वेमहे प्रार्थयामहे । युवयोस्तन्यवो वि-
स्तृता रथयो द्यावापृथिवी वि चरन्ति विविधं प्राप्नुवन्ति । अथवा वृष्टिं धनम्-
तत्त्वं वेमहे ॥

सुभ्राजौ सुभ्रा वृषभा दिवस्पतीं पृथिव्या मित्रावरुणा
विचर्षणी । चित्रेभिरक्षैरुप तिष्ठथो रवं वां वर्षयथो अमु-
रस्य मायया ॥ ३ ॥

संऽराजौ । उषा । वृषभा । दिवः । पृती इति । पृथिव्याः ।
मित्रावरुणा । विचर्वणी इति विऽचर्वणी ॥ चित्रेभिः । अग्नेः । सूर्य ।
तिष्ठयः । रथै । यां । चर्षययः । असुरस्य । मान्यया ॥ ३ ॥

सम्राजौ सम्प्रप्राजमानसुषोदूर्णवन्तौ वृषभा वर्धितारौ दिवो सुळीकस्य पृती
हामिनी पृथिव्याश्च पृती विचर्वणी सर्वस्य इष्टारौ मित्रावरुणौ । एव महातुभावी
चित्रेभिर्वापनीपैरभिमेषै सह एव सोममुपतिष्ठय । पश्चाद् या च चर्षयपोऽसु-
रस्योदकनिरविष्टु चर्जन्यस्य मान्यया प्रहया सामर्थ्येन ॥

माया वा मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति
चित्रमायुधं । तसृभ्रेण वृष्ट्या गृह्यो दिवि पर्जन्य द्रुप्ता
मधुमंत ईरते ॥ ४ ॥

माया । वा । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः ।
चरति । चित्र । आयुध ॥ तं । अग्नेर्षे । वृष्ट्या । गृह्य । दिवि ।
पर्जन्य । द्रुप्ताः । मधुमंतः । ईरते ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणा वा युवयोर्मया दिवि धिता धाधिता । कैषा युवयोर्मयो-
च्यते । सूर्य सर्वस्य प्रेरको ज्योतिर्दीप्यमानश्चित्र थावनीयमायुधमुक्तप्रशयायुध-
रूपश्चरति परिभ्रमस्तारादिषु । अश्रुमारकत्वादायुषमुच्यते । त सूर्यमग्नेन मेघेन
वृष्ट्या दिवि गृह्य शोषामय । हे पर्जन्य देव त्वया मित्रावरुणान्वा प्रेरितेन
मधुमतो द्रुप्या आप ईरते ईर्यते । त्वत्सुष्टा वा गच्छति ॥

रथं युंजते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रा यरुणा गवि-
ष्टिषु । रजोसि चित्रा वि चरन्ति तन्व्यजो दिवः संवाजा
पयसा न उक्षतं ॥ ५ ॥

रथं । युंजते । मरुतः । शुभे । सुखं । शूरो । न । मित्रावरुणा ।
गोऽर्जिष्टिषु । रजोसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्व्यजः । दिवः ।
संवाजा । पयसा । नः । उक्षतं ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोस्तुप्रहाव मरुत- शुभ उदकार्यं सुखं शोभनासद्गारं रथं
युजते अश्वयोजयति । शूरो न शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युजति तद्वत् ।
गविष्टिषु गवामुदकानामेकेषु निमित्तेषु चित्रा आसनीयानि रजोसि लोचन

तन्यवस्ततास्ते मरुतो वि चरति विविध चरति । तस्मात्ते सहितो हे सधारा
युवा दिवो धुनोऽस्त्यवसोदकेन नोऽस्यानुसृत चिन्त ॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्वि-
पीमती । अन्ना वसत मरुतः सुमायया द्यां वर्पयतमरुणा-
मरेपसं ॥ ६ ॥

वाचं । सु । मित्रावरुणौ । इरावतीं । पर्जन्यः । चित्रां । वदति ।
त्विषीमती ॥ अन्ना । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्या । वर्पयत ।
अरुणा । अरेपसं ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् पर्जन्यो मेघ सु सुष्ठिरावतीमभवतीमसदा
यिका चित्रा मायनीया त्विषीमती यौमिमती वाच पर्जन्यशब्द वदति शब्दयति
वृक्षार्थं । महतधात्राऽन्नाणि मेघान् सु ॥ वसत आच्छादयति मायया क्षप्रज्ञया ।
युवा च पर्जन्येन मरुद्भिश्च सहायणामरुपवर्णामरेपसमपाया वृष्टाविधातिनीं या
वर्षयत ॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मा-
यया । ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजयः सूर्यमाधरथो दिवि
चित्र्यं रथं ॥ ७ ॥

धर्मणा । मित्रावरुणा । विपश्चिता । व्रता । रक्षेथे इति । असु-
रस्य । मायया ॥ ऋतेन । विश्वं । भुवनं । वि । राजयः । सूर्यं ।
आ । धृत्य । दिवि । चित्र्यं । रथं ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणा विपश्चिता आशौ युवां धर्मणा जगद्धारकेण वृष्टादिकल्पेन
धर्मणा व्रता यज्ञादिकर्माणि रक्षेथे पालयथ । असुरस्य मेघानां निरस्मिन् पर्जन्यस्य
मायया प्रज्ञया च ऋतेनोदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं वि
राजय । विदीपयथ इत्यर्थः । सूर्यमा सूर्यं च । चित्र्यं पूज्य रूपं रूढयस्त्वभाव इति
धुनोके धृत्य धारयथो जगदुपकारार्थं ॥

(मं० ५ सू० ७३.)

१७.

यदुद्य स्थः परावति यद्वर्वाचत्यश्विना । यद्वा पुरु पुरु-
भुजा यदंतरिक्ष आ गतं ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना ॥
यत् । ना । पुरु । पुरुऽभुजा । यत् । अंतरिक्षे । आ । गतं ॥ १ ॥

हे पुरुभुजा बहुषु यज्ञेषु भोकारावधिकं रक्षितारौ वा हे अश्विना यदद्याद्यास्मिन्
काले परावत्यस्यं वरवेक्षे ध्रुवके स्थो भवथः । यद्वा अर्वावत्यरणवति गतं वाक्ये
प्रदेशोऽतिके स्थः । यदादि वा अथवा पुरु बहुप्रदेशेषु स्थः । यद्यदि अंतरिक्षे स्थः
तस्मात्सर्वस्यादयागतं आगच्छतं ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांसि विभ्रता । वरस्या यु-
म्यधिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । विभ्रता । वरस्या ।
यामि । अधिगू इत्यधिगू । हुवे । तुविऽष्टमा । भुजे ॥ २ ॥

इहास्मिन्महे त्या तौ पुरुभूतमा पुरुणा बहूनां यजमानानां भावमितृतमौ पुरु
पुरुणि दंसांसि कर्माणि विभ्रता भारयती वरस्या वरणीयावधिगू अन्यैरधृतमभव-
कर्माणीं यामि उपागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूततमौ भुजे भोगाय पालनाय वा
हुवे आह्वयामि ॥

ईर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमधुः । पर्यस्या नाहुषा
युगा म्हा रजौसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मां । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रं । रथस्य । येमधुः ॥ परि ।
अन्या । नाहुषा । युगा । म्हा । रजौसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ तुवां रथस्य गुष्मदीयस्यान्यचक्रमीर्मा । अतैरीमेति रूपं गंत-
मीदित्ये वपुषे तस्य शोभायै वपुर्वपुष्यत् तेजोवत् चक्रं येमधुः नियमितवन्तौ
स्थः । अन्यान्येन चक्रेण सह्यं सहत्वेन स्वसायध्वेन नाहुषा युगा । नाहुषा गनु-
ष्याः तेषां युगा गुणोपलक्षितान् फालान् प्रातरादिमवनान् अदोरानादिका-

जान्या रजोसि स्रोक्तंथ गरिरीययः परिगच्छयः । न्यग्रस मूर्धनि नक्तं
रयस्य येमयुः । ऋक्वे० १. ३०. १९. । इत्युक्तं ॥

तद् पु वामेना कृतं विश्वा यद्वामनु पर्वे । नाना जाता-
वरेपसा समस्मे बंधुमेययुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊ इति । सु । वां । पुना । कृतं । विश्वा । यत् । वां ।
अनु । स्तवे ॥ नाना । जातौ । अवरेपसा । सं । अस्मे इति । बंधु ।
आ । ईपयुः ॥ ४ ॥

हे विश्वा व्याप्तौ यत् येन स्तोत्रेण वां युषामनुपये अनुसुवे तद् । उ इति
पूरणः । एतानेन पौरेण सु सुपु वां युषाम्यां कृतं संपादितं भवतु । नाना पृथ-
गेव जातौ समृद्धावरेपसाऽऽपावस्ये अस्मभ्यं बंधुमयं धवं वा अनेययुः सम्यक्
गमययः । सम्यक् प्रवन्दतमित्यर्थः ॥

आ यद्वां सूर्या रथं तिष्ठद्रघुप्यदुं सदा । परि यामरूपा
वयो घृणा वरंत आतपः ॥ ५ ॥

आ । यत् । वां । सूर्या । रथं । तिष्ठत् । रघुऽस्यदे । सदा ॥ परि ।
वां । अरूपाः । वयः । घृणा । वरंते । आतपः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः सदा सवेदा रघुप्यदे वीघ्र्यां रथं सूर्या युवयोः पत्नी
यद् यदातिष्ठद् आश्विनयती तदा वां परिवरंते परितो वृषंति । के । अथवा
अरोपमाना घृणा वीता आतप आतापनाः शत्रूणां वयोऽश्वाः । अथवा तप इति
विशेष्यं । वयोर्गतार उच्छलक्षणा आतपः सर्वतस्तापमिष्यो वीक्षयः परिवरंते ॥

युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुमेन चेतसा । धर्म यद्वाम-
रेपसं नासत्यास्ता भूरण्यति ॥ ६ ॥

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुमेन । चेतसा ॥ धर्म ।
यत् । वां । अवरेपसं । नासत्या । आस्ता । भूरण्यति ॥ ६ ॥

हे नए नेताश्विनौ युवोर्युवयोः । युवामित्यर्थः । अत्रिरस्मतिता ऋषिः
सुमेन सुमेनामिदाहोपसामरूपेण हेतुना चेतसादरघुत्वेन मन्त्रा विकेतति
आनाति । स्तुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमुच्यते । दुःखस्य कः प्रसंग इत्यत
भाद । यदस्माद् हे नासत्यौ वां युवयोराज्ञासेन तन्निष्पन्नेन स्तोत्रेण धर्मं वीतं
ददंतममिममुरैः सदाहाव अक्षिप्तमरोपसामपां सुखकरं भूरण्यति प्राप्तवात् ॥

सुरप्यतिगतिर्कर्म । अनेरभेः सकाशाद्रक्षणे हिमेनाग्निं ग्रंथं । ऋग्वे० १. ११६.
८ । युवधृषीसमुत्त वसमजये । ऋग्वे० १०. ३९. ९. । इत्यादिभिः स्पष्टं
प्रदर्शितं ॥

उग्रो वाँ ककुहो ययिः शृण्वे यामेपु संतनिः । यद्वाँ दं-
सोभिरश्विनानिर्नरावर्तति ॥ ७ ॥

उग्रः । वाँ । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेपु । संतनिः ॥ यत् ।
याँ । दंसःऽभिः । अश्विना । अग्निः । नरा । आवर्तति ॥ ७ ॥

उग्र उग्रपैबलो वाँ युवयोः ककुह उच्छिद्रो महाद् यमिर्मता संतनिः सततं
गच्छन् रघो यामेपु यमनेपु यज्ञेषु वा गृण्वे श्रूयते । हे अश्विना हे नरा यद्य-
स्माद्वाँ युवा दंसोभिः कर्मेभिरनिरस्तस्मिन्तावर्तति आवर्तयति ॥

मध्वं कृ पु मधूयुवा रुद्रा सिपकि पिप्युपी । यत्समुद्रा-
ति पर्यथः पृक्काः पृक्षो भरंत धाँ ॥ ८ ॥

मध्वः । कं इति । सु । मधूयुवा । रुद्रा । सिपकि । पिप्युपी ॥
यत् । समुद्रा । अति । पर्यथः । पृक्काः । पृक्षः । भरंत । धाँ ॥ ८ ॥

हे मधूयुवा मधुरस सोमार्गेर्मप्रमितारौ हे रुद्रा । इत् स्तुतिः तया द्रव-
णीयो ह्यपुत्री वा वाँ मणो मधुरस्तेन सु पिप्युपी सुपु प्याययंती स्तुतिरस-
रुता सिपकि सेवते । यद्यदा समुद्रा समुद्रवपसाधनान्यंतरिक्षाव्यतिपर्यथः
अतिपारयथः । यत्तं प्राप्नुय इत्यर्थः । पृक्का पृक्षोऽन्तारीवि इषिर्कशगानि धाँ
भरंत त्रियते यन्मानैः ॥

सत्यमिद्वा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा । ता याम-
न्यामहृतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यं । इत् । वै । कं इति । अश्विना । युवाँ । आहुः । मयःऽमुयाँ ॥
ता । यामन् । यामऽहृतमा । यामन् । आ । मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

हे अश्विना युवा सत्यमित् सत्यमेव । वा इति पदपूरणः । मयोयुवा युवस्य
भावयितारावाहुः पुराविदः । ता ताँ युस्करत्वेन प्रसिद्धौ युवाँ यामन्यजे याम-
हृतमागमनार्थं मृशमाहृतान्यौ भवतमिति शेषः । यामान्यस्य हेऽस्यदर्शगमने
आ मृळयत्तमा चातिशयेन सुखयितारौ भवतं ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धेनाश्विभ्यां संतु शंतमा । या तक्षाम
रथीं ह्यावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा । ब्रह्माणि । वर्धेना । अश्विभ्यां । संतु । शंतमा ॥ या ।
तक्षाम । रथीन् । अवा । अचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

अथ स्तुतिं निगमयति । इमेमानीदानीं कृतानि वृद्धानि परिश्रुतानि स्तोत्राण्य-
श्विभ्यां वर्धेना वर्धेनानि समर्चयन्ति शंतमा सुखतमानि संतु । या यानि तक्षाम
संपादयाम रथानि च क्षिप्त्वा तद्वत्तक्षाम यानि संतु । ययं बृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं
नमो नमस्कारोक्तिमवाचाम ॥

(मं० ५ सू० ८०.)

१८.

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरूणसु विभ्राती ।
वेवीमुपसं स्वरावहतीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरते ॥ १ ॥

द्युतद्द्यामानं । बृहती । मृतेन । ऋतावरी । अरूणसु । वि-
भ्राती ॥ वेवी । उपसं । स्वी । आऽवहती । प्रति । विप्रासः । मति-
भिः । जरते ॥ १ ॥

द्युतद्यामानं दीप्तरेषां बृहती महीमृतेन सखेन यज्ञेन वर्तावरीमृतवरीमरूणसु-
मरणकरां विभ्रातीं व्युच्छंतीं देवीं द्योतमानामुपसं स्वरावहतीं स्वीं गच्छतीं । एवं
महाबुभावास्तुपसं विप्रासो मेघाम्निव ऋत्विजो मतिभिः स्तुतिभिः प्रतिवर्तते स्तुवंति ॥

एषा जनं दर्शता बोधयती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे ।
बृहद्वा बृहती विश्वमिन्वोपा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अहो ॥ २ ॥

एषा । जनं । दर्शता । बोधयती । सुगान् । पथः । कृण्वती ।
याति । अग्रे ॥ बृहत् । उपा । बृहती । विश्वं । उन्वा । उपाः । ज्योतिः ॥
यच्छति । अग्रे । अहो ॥ २ ॥

दर्शता दर्शनीयैषोपा बोधयती । कं जनं । प्रसूतमित्यर्थः । पथः सुगान् दु-
र्गमनान् कृण्वत्यग्रे सूर्यस्य पुरस्तादातिं गच्छति । वीदश्रुपाः । बृहदया प्रभूत-

स्या बृहती महती विश्वमिन्वा विर्यं व्याप्नुवाना विश्वतर्पणा वा । इदं सुषा अह्ना-
मग्रे ज्योतिस्तेजो यन्लति ॥

एषा गोभैररुणेभिर्युजानास्तेष्वती रयिमप्रायु चक्रे ।
पथो रदती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥३॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्तेष्वती । रयिं । अप्र-
आयु । चक्रे ॥ पथः । रदती । सुविताय । देवी । पुरुष्टुता । विश्व-
वारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

एषोपा अरुणेभिररणवर्णैर्गोभिर्वतीरदं रथं युजाना योजयंस्तेष्वतीं यजुष्यं-
शीणा । किं । रयिं धनमप्राप्त्यप्रगंतुं जयिष्यति चक्रे करोति । किं कुर्याती ।
पथो मार्गान् रदती प्रकाशयती । किमर्थं । सुविताय मुहु गमनाय देवी योतमाना
पुष्टता बहुभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वेदणीया विभाति प्रकाशं करोति ॥

एषा ज्येनी भवति द्विर्वही आविष्कृष्वाना तन्वं पुर-
स्तात् । ऋतस्य पंधामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो
मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । विज्येनी । भवति । द्विर्वहीः । आविःऽकृष्वाना । तन्वं ।
पुरस्तात् ॥ ऋतस्य । पंधी । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव ।
न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

एषोपा ज्येनी भवति विशेषेण श्वेता भवति द्विर्वही द्वयोः प्रथममप्यमयोः परि-
बृढोपाः पश्चात्तन्वं खोर्वा तन्माविष्कृष्वाना प्रगटीकुर्याती । कुत्र । पुरस्तात् पूर्व-
स्यां दिशि । किं ऋतस्यादिसास पथा पंधवं साधु सम्पगन्वेति । किं प्रजान-
तीव विश्वं प्रकाशयतीव । इवेति संप्रत्यये । न दिशो मिनाति न हिनस्ति । प्रत्युत
दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीवसुगंतव्यमिति प्रकर्षेणावगच्छती चक्षेस्य
पंधामन्वेति ॥

एषा शुद्धा न तन्वो विद्वानोर्ध्वं स्नाती दृश्ये नो अ-
स्थात् । अप ह्येषो बाधमाना तमांस्पृषा दिवो बुद्धिता ज्यो-
तिपागात् ॥ ५ ॥

ए॒षा । शु॒भ्रा । न । त॒न्वः । वि॒द॒ना । ऊ॒र्ध्वाऽह॑ । स॒न्नाती ।
 दृ॒शये॑ । नृ॒ । अ॒स्त्रात् ॥ अ॒र्प । द्वे॒र्ष । वा॒र्ध॒माना । त॒र्मासि॑ । उ॒षाः ।
 दि॒व । दु॒हिता । ज्योति॑षा । आ । अ॒गात् ॥ ५ ॥

एषोषा शुभ्रा न शुभ्रवर्णा निर्मला खलुकृता योषिदिव तन्योऽग्नानि विदना
 ग्रहापयती स्नाती स्नात कुर्वाणोर्ध्वोषतेषु ज्ञानादुत्तिष्ठतीव नोऽस्त्रहर्षमस्माक पु-
 रतो वा दृशये सर्वेषा दर्शनमोदस्वात् पूर्वस्या दिग्दुतिष्ठति । किं नृवंती ।
 द्वेषो द्वेष्याणि समाख्यवाधमाना दिवो दुहितोषा ज्योतिषा तेषा सहपाद
 आगच्छति ॥

ए॒षा प्र॒तीची॑ दु॒हिता दि॒वो नृ॒न्योर्पे॑व भ॒द्रा निरि॑णीते
 अ॒र्प्सः । व्यू॒र्ध्व॒ती दा॒शुपे॑ वा॒र्याणि॑ पुन॒ज्योति॑र्यु॒वतिः॑ पू॒र्व-
 था॒कः ॥ ६ ॥

ए॒षा । प्र॒तीची॑ । दु॒हिता । दि॒वः । नृ॒न् । यो॒षाऽह॑व । भ॒द्रा ।
 नि । रि॒णीते॑ । अ॒र्प्सः ॥ वि॒ऽऊ॒र्ध्व॒ती । दा॒शुपे॑ । वा॒र्याणि॑ । पुनः॑ ।
 ज्योति॑रिः । यु॒वतिः॑ । पू॒र्व॒था॒ । अ॒फरि॑त्सकः ॥ ६ ॥

एषोषा प्रतीच्यमिमुखा सती दिवो दुहिता नृन् सर्वान् प्राप्तिन प्रति भद्रा
 योषेव कल्याणवेषा योषिदिवाप्तो रूप निमिणीते श्रेयसि । किम् । दाशुपे हविर्दाने
 यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि व्यूर्ध्वती प्रपच्छती युवतिर्निस्सवौरना स
 र्वेन मिथ्रमती वा पुनरद्यापि पूर्वथा पूर्वमेव ज्योतिस्त्रयोऽक करोति ॥ ५

(मं० ७ सू० ६१.)

११.

उ॒द्गा च॒र्षुर्वरु॑ण सु॒प्रती॑कं दे॒वयो॑रिति॒ सूर्ये॑स्त॒न्यान् ।
 अ॒भि यो वि॒श्या मु॒र्वना॑नि च॒ष्टे स म॒न्युं म॒र्त्येष्वा चि॑केत् १
 उ॒त् । वा । च॒र्षु । व॒रुण॑ । सु॒ऽप्रती॑क । दे॒वयोः॑ । ए॒ति । सूर्ये॑ ।
 त॒न्यान् ॥ अ॒भि । यः । वि॒श्या । मु॒र्वना॑नि । च॒ष्टे । सः । म॒न्यु ।
 म॒र्त्येषु॑ । आ । चि॒केत् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुण मित्रावरुणौ देवयोर्द्यौतमानयोर्वा सुवयोश्चक्षु प्रकाशक तेव

सुप्रतीक शोभनरूपमेवंस्य सूर्यस्ततन्वान् तेजो विस्तारयन्तु सूर्योच्छति । अ
योदितो यो देवो विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतग्रस्तान्यमिच्छे अग्निं स देवो
मर्त्येषु प्ररुत मनु स्रोत्रे कर्म वा विक्रेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो गन्मानि दीपयन्ति
यतिं । यस्य वद्वाणि सुकृतु अर्वाथ आ यत्कत्वा न शरदः
पूणैथे ॥ २ ॥

प्र । वां । सः । मित्रावरुणौ । सुतज्वा । विप्रः । गन्मानि ।
दीपयन्ति । इत्यति ॥ यस्य । वद्वाणि । सुकृतु इति सुकृतु । अर्वाथः ।
आ । यत् । कत्वा । न । शरदः । पूणैथे इति ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ का युवयोर्मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि स प्रविष्टो विप्रो नेधा-
वृतावा यज्ञान् दीपयन्तं चिरकालं धोता एवमुक्तलक्षणो वृषिष्ठ इति प्रेर-
यति । यस्य ऋषेर्ब्रह्मणि परितृप्तानि स्तोत्राणि हे सुकृतु शोभनकर्मापाववापो रक्षय ।
मत्कर्म शरदो बहून् संवत्सरानापूणैथे आपूरयेथे स उदियति ॥

‘म्रोरोर्मित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव क्रुष्याद्भुतः सु-
वान् । स्पर्शो दधाथे ओषधीषु विश्वधर्म्यतो अनिमिपं रक्ष-
माणा ॥ ३ ॥

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । क्रुष्यात् ।
सुवान् । सुवान् इति सुदान् ॥ स्पर्शः । दधाथे इति । ओषधीषु ।
विश्व । नर्धक् । यतः । अनिमिपं । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवामुरोर्विस्तीर्णया पृथिव्या अपि प्र प्ररिति-
षाथे । अस्तेदेव प्ररितिषे । ऋग्वे० १. ६१. ९ । इत्यादिषु प्रसन्दस्य तिरिच
इत्यनेन सह सम्प्रदर्शनादत्राप्युचितविवाच्याहारेण तिरिच इति बोध्यम् । तथा क्रु-
ष्याद्भुतमहतो बृहत् स्वरूपतोऽतिमहतो दिवो ध्रुवोकादपि प्ररितिषाथे हे सुदान्
शोभनदानौ । किञ्चौषधीषु विश्व प्रजाम् निमित्तमूताम् प्रजाषु चेति वा स्पर्शो स्म
दधाथे धारयेथे । किं कुर्वते । ऋषयः सत्येन यतो विवेकात् सत्येन गच्छतो
जनाननिमिपमव्यवधानेन सर्वदा रक्षमाणा पातयन्तौ ॥

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी वद्वाथे म-
हित्वा । अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजर्न
तिराते ॥ ४ ॥

शंस । मित्रस्य । वर्हगस्य । घामे । शुष्मः । रोदसी इति । वदूधे ।
महिष्वा ॥ अयन् । मासाः । अयव्वनां । अवीराः । प्र । यज्ञमन्मा ।
वृजनं । तिरुते ॥ ४ ॥

हे ऋषे मित्रस्य वर्हगस्य न घाम तेज स्थानं संस सुहि । ययोर्देवयोः शुष्मो
बलं रोदसी वावायुयिव्यौ सह वर्तमाने महित्वा खमहत्त्वेन वदूधे वधाति पृषक्त्वा-
पयति इयं पृथिवीय यौरिति पृथक्त्वेति । वावायुयिवी सहास्यमिति श्रुते । अय-
व्वनामननुष्ठातृणा मासाः कालावयवा अवीरा अपुना एवायन् यंहु गच्छंहु ।
तद्विपरीतो यज्ञमन्मा यज्ञार्थं मतिमान्यज्वा वृजनं बलं प्रतिरस्ते प्रवर्धयन् । प्र-
वर्धयति विवर्धयति ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासुं चित्रं ददृशे न
यज्ञं । ब्रुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निष्याम्युचिते
अभूयन् ॥ ५ ॥

अमूरा । विश्वा । वृषणौ । ब्रुहाः । वां । न । यासुं । चित्रं ।
ददृशे । न । यज्ञं ॥ ब्रुहः । सचन्ते । अनृता । जनानां । न । वां ।
निष्यामि । अचिते । अभूयन् ॥ ५ ॥

हे अनूरा अमूरा हे विश्वा व्याप्तौ हे वृषणौ वर्धितारौ वां युवाभ्यामिमेनानि
स्तुतिवचांसि कियते । यासुं सुहिषु चित्रमाध्वर्यं न दृशे न दृश्यते न यज्ञं न पूजा
दृश्यते । युवाभ्यां महिन्नोऽपि महत्त्वान् प्रबलेन कियमाणमपि स्तोत्रं न क्षम-
स्कोटीत्यर्थः । जनानामनृता स्तुतिविषयाणि स्तोत्राणि ब्रुहे क्षेमधारः सचन्ते ।
सेवते न महात् ॥ वां युवाभ्यां कियमाणानि निष्याम्यंतिर्हिताति रहस्यान्यपि
स्तोत्राण्यचितेऽज्ञानात् नाभूवन् ॥ भवन्ति ॥

समु वां यज्ञं महयं नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सवाधः ।
प्र वां सन्मान्यचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुपश्निमानि ॥ ६ ॥

सं । ऊं इति । वां । यज्ञं । महयं । नमः । ऽभिः । हुवे । वां ।
मित्रावरुणा । सऽवार्धः ॥ प्र । वां । सन्मानि । नृचसे । नवानि ।
कृतानि । ब्रह्म । जुजुष्व । इत्यनि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्बलं नमोभिर्मस्कारैः स्तुतिभिः समु महयं संपूज-
याम्यहं । तदर्थं हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां सवाधो वाषायुजोऽहं हुवे आह-

यामि बाभापरिहाराय । वां युवायुवसे सेवितुं नवानि नूतनानि सुत्नानि वा म-
न्मानि स्त्रोत्राणि प्र भवेत्तिलच्छादहारः । कृतानि गवा समूहीकृतानीयानीदानीं कि-
यमाणानि ब्रह्म परिब्रूयामि स्त्रोत्राणि युवां जुजुयन् प्रीणयंतु ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां युज्ञेष्टु मित्रावरुणावकारि ।
विश्वानि दुर्गा पिष्टुतं तिरो नो युयं पात स्वस्तिभिः सदा
नः ॥ ७ ॥

इयं । देव । पुरः ऽदितिः । युवऽभ्यां । युज्ञेष्टु । मित्रावरुणौ ।
अकारि ॥ विश्वानि । दुःऽग्ना । पिष्टुतं । तिरः । नः । युयं । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

अनया स्तुतिमुत्संहरति । हे देवा देवौ मित्रावरुणौ युवभ्यां युवाभ्यां पशेचिर्यं
पुरोहितिः पुरारिकमा पूजा स्तुतिउक्षणावार्ति इत्यामूत् । ता सेविता मिश्वानि
सर्वाणि दुर्गा तु तेन गंतव्यान्यापदस्त्रिस्त्रिस्तुहत् । तथा कृत्वा नोऽस्यान्विष्टं
पारयते । मिश्वो गतः ॥

(मं० ७ सू० ७१.)

२०.

अप स्वसुंरुपसो नग्निहीते रिणक्ति कृष्णीरुपाय पंध्या ।
अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्योतं ॥ १ ॥

अप । स्वसुं । उपसः । नक् । जिहीते । रिणक्ति । कृष्णीः ।
अरुपाय । पंध्या ॥ अश्वऽमघा । गोऽमघा । वां । हुवेम । दिवा ।
नक्तं । शरुं । अस्मत् । युयोतं ॥ १ ॥

सङ्गः स्वस्यस्यानीयाया उपसः सखायाश्च नक् नक्तं शत्रिरपजिहीते अपम-
श्नति । तस्या अवकाशं दत्त्वा स्वमपयतेत्यर्थः । सखा स्वसे ज्वायस्यै योनिमारुक् ।
श्रुवे० १, १२४. ८. । इत्युक्तं । कृष्णीः कृष्णवर्णा एत्रिरक्षापारोचमानायादि
भूर्याय वा पंधा पंधानं भार्गं रिणक्ति रचयति । यस्यादेवं तस्यापुनयोरगमन-
समयत्वात् हे अश्वामघाऽमघनौ हे गोमघा गोपनौ । उभयोः प्रदाता एवित्यर्थः ।

इहसौ वा युवा हुवेम सुम- आइयामः । दिवानक चर्वदा शर्वं हितकमसद-
स्ततो युयोत पृथहुस्त ॥

उपायातं दाशुपे मर्त्याय रथेन वाममश्विना बर्हता । यु-
युतमस्मदनिराममीषां देवा नक्तं माध्वी त्रासीयां नः ॥२॥

उप० उपायातं । दाशुपे । मर्त्याय । रथेन । वामं । अश्विना ।
बर्हता ॥ युयुतं । अस्मद् । अनिरा । अमीषां । विषां । नक्तं । माध्वी
इति । त्रासीयां । नः ॥ २ ॥

हे अधिनौ युवामुपायात उपालच्छतमसदाङ्गान प्रति । किमर्थं । दाशुपे हविषा
दात्रे मर्त्याय वज्रमानाय तदर्थं रथेन वाम वननीय घग बर्हता बह्वौ । अस्मदस्ततो
युयुत पृथहुस्त । किं । अनिरा । इरानं तद्रहितं दारिद्र्यमित्यर्थं । अमीषा रोगं
च । हे माध्वी मधुमतौ युवा नोऽस्मान् दिवा नक्तं चर्वदा त्रासीयां रक्षतं ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुभ्रायवो घृपणो वर्तयंतु ।
स्यूमगमस्तिमृतयुग्मिरश्वैराश्विना वसुमंतं बहेथां ॥ ३ ॥

आ । वां । रथं । अवमस्यां । वि० उष्टौ । सुभ्रायवः । घृपणः ।
वर्तयंतु ॥ स्यूम० अगमस्ति । ऋतयुक्० अश्वैः । आ । अश्विना ।
वसु० अमंतं । प० उष्टौ ॥ ३ ॥

अवमस्यामासन्नाया व्युष्टौ व्युच्छन तपति वा पुत्रयो रथं सुभ्रायव सुखेन यो-
जयतोऽश्वा घृपणो वर्तका युवामा वर्तयंतु । स्यूमगमस्ति मुखरदिन स्यूतरदिन व-
सुमतं प्रदेयपयुक्त रथ हे अधिनाश्विनाऽतयुग्मिरश्वैरश्वैरदक्रदैर-
धैरावहेथां ॥

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवंधुरो वसुमां उ-
च्यारामा । आ न एना नासृत्योपयातमभि यद्वा विश्वप्स्यो
जिगाति ॥ ४ ॥

यः । वां । रथः । नृपती इति नृ० पती । अस्ति । वोळ्हा । त्रि०
बंधुरः । वसु० अमान् । उच्यारामा ॥ आ । नः । एना । नासृत्या ।
चर्प । शतं । अभि । यत् । वां । विश्व० प्स्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां यजमानानां षाळकारिणो वां युवयोरो रथो योद्धा गुरयो-
वाहकोऽस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽष्टौ । त्रिवधुरः सारथ्यधिष्ठानस्था-
ननरोपेतो वसुमान् धनवानुसयामोसं दिवसं प्रति गता एनेनेन रथेन हे नासत्या-
धिनी सोऽस्मादुपश्रुतं । यद्रथो यथ रथो वां विश्वप्स्यो व्यासरूपोऽमिजिगाति
अमिगच्छति । अथ वा । यद्यस्माद्विश्वप्स्यो वरिष्ठो वां जिगाति स्तौति अत
उपायातं ॥

युवं च्यवानं जुरसोऽमुमुक्तं नि पेदवं ऊहधुराक्षुमश्वं ।
निरहंसस्तर्मसः स्पर्तमत्रिं नि जाहुपं शिथिरे धातमंतः ॥५॥

युवं । च्यवानं । जुरसः । अमुमुक्तं । नि । पेदवं । ऊहधुः ।
आहुं । अश्वं ॥ निः । अहंस । तर्मसः । स्पर्त । अत्रिं । नि । जाहुपं ।
शिथिरे । धातं । अंतर्ति ॥ ५ ॥

हे अधिना युवं युवां च्यवानं जरतो जीर्णाद्रूपावसुगुक्तं अमुं नतं । युवं च्य-
वानमधिना जरतं पुनर्युवानं । ऋग्वे० १. ११७. १३. इति तान्न्यन । तथा
पेदवं एतन्नामकाय राह आहुं श्रीप्रणामिनमथ निरुहयुः न्यवहतं युदे । युवं धेतं
पेदवे । ऋग्वे० १. ११८. ९. इति निगमः । तथानि सहस्रिभंहस कपीसादमे सका-
शातमसध गुहातः स्थिताय सकाशाभिषर्त न्यधारयते । युववृषीसमुत रासमनम
ओमन्तं वरुधुः । ऋग्वे० १०. ३९. ९. इति निगमः । तथा जाहुपं विपिरे
विपिरे भ्रष्टे साराष्ट्रेऽतम्ये पुनर्निधातं न्यधातं । परिविष्टं जाहुपं विश्वतः सी ।
ऋग्वे० १. ११६. २०. इति हुक्तं ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृत्किं वृषणा जुपेधां ।
इमा ब्रह्माणि युवयून्यरमन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

इयं । मनीषा । इयं । अश्विना । गीः । इमां । सुवृत्किं । वृषणा ।
जुपेधां ॥ इमा । ब्रह्माणि । युवयूनि । अग्न्य । युवं । पात । स्व-
स्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे अधिनाधिनाविं मनीषा स्तुतिर्युपयोः कृतेति शेषः । तदेवादरार्थं पुनरु-
च्यते । इयं गीः स्तुतिः कृता । हे वृषणा कामना वर्षकामिमामसाकृता मुशक्ति
शोभना स्तुतिं जुपेधा सेवेया । इमेवानि ब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरूपानि युवयूनि
युवां कामयमानानि संलभन् गच्छन्तु । युवां युवं पातेति सिद्धं ॥

(मं० ७ सू० ७७.)

२१.

उपो रुरुचे युवतिर्न योपा विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरायै ।
अभूदग्निः समिधे मानुषाणामकृज्योतिर्विधामाना तमोसि १

उपो. इति । रुरुचे । युवतिः । न । योपा । विश्वं । जीवं । प्रसु-
वन्ती । चरायै ॥ अभूत् । अग्निः । सुंज्ये । मानुषाणां । अकृः ।
ज्योतिः । विधामाना । तमोसि ॥ १ ॥

इदमुपा उपो समीप एव सर्वस्य रुरुचे दीप्यते । युवतिर्दीवनौपेता योपा न
योपिदिष । सा यथा वस्त्राभरणादिना पर्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् । किं कुर्वती ।
विश्वं सर्वं जीवं जीवतंसं अग्नौ संचाराय प्रसुवन्ती प्रेरयन्ती । किंचामिर्मानुषाणां
मानुष्याणामर्पणं समिधेऽग्नौ समिपनीयोऽभवत् । कृतार्थे केन । समिधः सन्
तमोसंधकारान्वाधमाना वाधमानं वाधकं ज्योतिस्तमःसंधमकः अकारोत् । अथ-
वायसं ज्योतिस्तमोसि वाधमाना वाप्यमानान्यकः अकरोत् ॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्याद्गुह्यदासो विभ्रती शुक्रम-
श्वैत् । हिरण्यवर्णा सुदृशीकसंदृग्वा माता नेत्र्यहामरोचि २

विश्वं । प्रतीची । सप्रथाः । वत् । अस्यात् । कश्चत् । वासः ।
विभ्रती । शुक्रं । अश्वैत् ॥ हिरण्यवर्णा । सुदृशीकसंदृक् । गवां ।
माता । नेत्री । अहो । अरोचिः ॥ २ ॥

विश्वं कृत्स्नं जगत्प्रति प्रतीच्यमिमुखी सप्रथाः सर्वतः प्रयुतोदस्यात् उदग-
च्छत् । उदिता च कश्चिर्लक्षं शुक्रं तेजोमयं वासो वसनीयं तेजःसमूहं विभ्रती
धारयत्यथैव वर्धते । हिरण्यवर्णा हिरण्यणीयवर्णोपेता सुदृशीकसंदृक् । सं-
दृश्यतीति संदृक् तेजः । सुदृदर्शनीयं संदृक् तेजो यस्याः सा सादृशी । गवां गार्वा
गवामेव वा माता निर्मात्री । उपश्चाटे हि पश्चिमनुष्पादीनां वाचो निर्गच्छन्ति ।
गवामपि तस्मिन्काळे संचारात्तन्निर्मातृत्वं । अथवा रश्मिनां निर्माथ्यरोचि रोचते-
ऽद्वा नेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वंद्यती श्वेतं नयती सुदृशीकमश्वं ।
उपा अदृशि रश्मिभिर्व्यंका चित्रार्मघा विश्वमनु प्रभृता ॥३॥

देवानां । चक्षुः । सुऽभगा । चर्हती । श्वेतं । नयती । सुऽहशीकं ।
अश्वं ॥ उपाः । अदशि । रश्मिऽभिः । विऽअच्छ । चित्रऽमेघा ।
विश्वं । अनु । प्रऽभूता ॥ ३ ॥

देवानां चक्षुष्यस्त्यानीयं तेजो चर्हती चारयंती-सुभगा शोभनधना सुहशीकं
सुदर्शनमश्वं चर्यदा गन्तारणादित्यं नयती प्रापयंती । किं । श्वेतं यत्तवणोपेतं सूर्यं ।
प्रकाशयुक्तं क्षयतीत्यर्थः । कीदृशुपा । रश्मिमि. स्वर्गैर्व्यञ्ज्यदृशि रश्मते च ।
चित्रामेघा विचित्रधना विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य प्रभूता प्रष्टुः सर्वजगत्प्रहा-
रायैत्यर्थः ॥

अंतिवामा दूरे अमित्रमुच्छोर्वी गव्यूतिमभयं कृधी नः ।
पावय द्वेप आ मर वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ४

अंतिवामा । दूरे । अमित्रं । उच्छु । उर्वी । गव्यूति । अभयं ।
कृधि । नः ॥ पावय । द्वेपः । आ । मर । वसूनि । चोदय । राधः ।
गृणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषोऽतिवामा अस्मत्पदतिके नामं वयसीय धनं वस्या सातिवामा त्व-
ममित्रमस्मच्छनुं दूरेऽस्मात्तो मिप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा शुचि विभाहि । यथा
मित्रो दूरे भवति तया व्युच्छेद्यं । तथोर्वी गव्यूति भूमिमभयं नोऽस्माकं कृधि
कुरु । किं च द्वेपोऽस्मदेष्टुमभयं अस्मात् पृथङ्कुरु । वसूनि सत्रूणां धनान्याभर
आहर । राधो धनं चोदय प्रेरय । गृणते सुखे मघ दे मघोनि धनयति ॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्विभ्राह्मणो देवि प्रतिरंती न आयुः ।
इयं च नो दधती विश्ववारे गोमदम्बावद्रथवच्च राधः ॥५॥

अस्मे इति । श्रेष्ठेभिः । भानुभिः । वि । आहि । सर्पः । देवि ।
प्रऽतिरंती । नः । आयुः ॥ इयं । च । नः । दधती । विश्वऽवारे ।
गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । च । राधः ॥ ५ ॥

हे उषो देवि अस्मे अस्मभ्यं श्रेष्ठेभिः प्ररात्यैर्भानुनी रश्मिभिः प्रकाशैर्विभाहि
प्रकाशय । किं पुचंती । नोऽस्मात्मापुण्यस्य प्रतिरंती वर्धयंती । हे विश्ववारे विधेः
समजनीये देवि नोऽस्मभ्यमियं च गोमद्गोमिर्बहुमिस्तेषाम्बावद्रथवच्चोपेतं रथवद्रथ-
रपेतं राधो धनं च दधती विभाहीति ॥

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयंत्युपः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।
सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहत्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ६

यां । त्वा । दिवः । दुहितः । वर्धयति । उपः । सुजाते । मति-
भिः । वसिष्ठाः ॥ सा । अस्मासु । धाः । रयि । ऋष्वं । बृहत्तं ।
यूयं । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितर्य सुजाते शोभनजनने यां सा त्वा मतिभिः स्तोत्रैर्वसिष्ठा
वर्धयन्ति सा त्वमस्मासु वसिष्ठेषु ऋष्वं प्रसीतं बृहत्तं महातं रयि यन् धा वेदि ॥

(मं० ७ सू० ८६.)

२२.

धीरा त्वस्य महिना जनृपि वि यस्तस्मै रोदसी चिदुर्वी ।
प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहत्तं द्विता नक्षत्रं प्रप्रथञ्च भूम ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनृपि । वि । यः । तस्मै ।
रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ॥ प्र । नाक । ऋष्वं । नुनुदे ।
बृहत्तं । द्विता । नक्षत्रं । प्रप्रथत् । च । भूम ॥ १ ॥

अस्य वरुणस्य जनृपि जन्मानि महिना महिना तु सिधं धीरा धीराणि धैर्यनति
भवन्ति यो वरुण उर्वी वित्तीर्णे रोदसी चित् वाकाशुषिन्वावपि वितर्लम विविधे
स्थाने स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यच्च बृहत् महातं नाकमादित्य नक्षत्रं च
ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैषं प्रनुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि त्वयं दर्शनीयं प्रेरयति
रामो नक्षत्रं तथेति द्विप्रकार । भूम भूमि च वा प्रप्रथत् अप्रथयत् वित्कारितवात्
तस्मात् वरुणस्येत्यन्वयः ॥

उत्त स्वयां तन्वाइ सं वदे तत्कदा न्वैतर्वरुणे भुवानि ।
किं मे हव्यमर्हणानो जुपेत कदा मृत्लीकं सुमना अभि ख्यं ॥ २ ॥

उत्त । स्वयां । तन्वा । सं । वदे । तत् । कदा । नु । अंतः ।
वरुणे । भुवानि ॥ किं । मे । हव्यं । अर्हणानः । जुपेत । कदा ।
मृत्लीकं । सुमनाः । अभि । ख्यं ॥ २ ॥

वरुणं शीघ्रं दिदक्षमाणं ऋषिरनया वितर्कयति । उवेति विधिकृत्स्नाया । उत किं खया तन्ना खीयेनाहमीयेन शरीरेण संवदे सहजदमं करोमि । आहोस्ति ए तत्तेन वरुणेन सह संवदे । कदा तु कदा सद्य वरुणे देवेऽस्तमुनामि भंतर्भूतो भवानि । वरुणस्य निते संलभो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वाहणानोऽकुप्यन् वरुणः किं केन हेतुना जुषेत सेवेत । सुमनाः शोभनमनस्वः सप्तर्हं कदा कस्मिन्काले गृह्णीष्वं मुखयितारं वरुणमभिरूप्यं अभिपश्येयं ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदक्षूपौ एमि चिकितुषौ विपृच्छे ।
समानमिन्मे कुर्यश्चिदाहुर्यं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदक्षुः । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विपृच्छे ॥ समानं । इत् । मे । कुर्यः । चित् । आहुः । अयं । ह । तुभ्यं । वरुणः । हृणीते ॥ ३ ॥

॥ वरुण तदेनः पार्ष पृच्छे ह्या पृच्छामि । दिदक्षुः । छांदसः सुकोपः । इदु-
मिच्छन्नर्हं । येन पापेन हेतुना त्वदीयेः पार्श्वदोऽस्मि पृष्टः सन् वत्सार्थं कथय ।
अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकितुषो विदुषो जनानुषो एमि उपायाः । ते कवय-
चित् नातर्दशिको जनाश्च मे मह्यं समानमित् समानमेवेकलपमेवाहुः अकथयन् ।
यदाहुस्तदाह । हे स्तोतुभ्यमयं हायमेव वरुणो हृणीते । कुप्यतीति । अतः
• कोपं परिलज्जामान्पाशैभ्यो योजय ॥

किमान् आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायं ।
प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वभावोऽयं त्वानेना नमसा तुर इयां ४

किं । आर्गः । आस । वरुण । ज्येष्ठं । यत् । स्तोतारं । जिघांससि ।
सखायं ॥ प्र । तत् । मे । वोचः । दूःश्रुभ । स्वभाऽयः । अयं ।
त्या । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयां ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठमधिकं किमान् आस कोऽपेक्षो मया कृतो बभूव । यद्येना-
मसा सखायं मित्रभूतं प्रेतं स्तोतारं जिघांससि इदुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दम अ-
न्यैर्वाहितुमशक्य स्वभावस्तोनस्तिन् हे वरुण तदानीं मे मह्यं प्रबोधः प्रबूहि । एवं
सति तस्य प्रायश्चित्तं कृतवानेना अपापः सप्रहं तुरस्तरमाणः शीघ्रो नमसा नमस्कार-
रेण हविषा सा त्वामवेयां उपगच्छेयं ॥

अव द्रुग्धानि पित्र्यां सृजा नोऽव या वयं चक्रमा तु-
नूभिः । अव राजन्पशुवृषं न त्रायं सृजा वृत्सं न दात्रो व-
सिष्ठं ॥ ५ ॥

अव । द्रुग्धानि । पित्र्यां । सृज् । नुः । अव । या । वयं । चक्रम् ।
तुनूभिः ॥ अव । राजन् । पशुवृषं । न । त्रायं । सृज् । वृत्सं । न ।
दात्रो । वसिष्ठं ॥ ५ ॥

हे ब्रह्म पित्र्या पितृत प्राप्तानि नोऽस्मदीयानि द्रुग्धानि शोहान् वधनहेतुभू-
तानवसृज विमुच्य अस्मतो विक्षेपय । वयं च या यानि शोहयतामि तनूनि
शरीरैश्चक्रेन हतवन्त स्म तानि चावसृज । हे राजन् राजमान ब्रह्म पशुवृष न
तावु स्तेन्यप्रापयित कृत्वावसाने घातादिभि पशूनां तर्पयितार स्तेनमिव दात्रो
रमोर्वात्स न दात्रमिव न वसिष्ठ मां वधकापापादवमृच विमुच्य ॥

न स स्वो दक्षो परुण धृतिः सा सुरा मन्युर्विभीर्दक्षो
अर्बुतिः । अस्ति ज्यायान्कर्नीयस उपारे स्वप्नश्चनेदन्तस्य
प्रयोता ॥ ६ ॥

न । सः । स्वः । दक्षः । परुणः । धृतिः । सा । सुरा । मन्युः ।
विऽभीर्दक्षः । अर्बुतिः ॥ अस्ति । ज्यायान् । कर्नीयसः । उपऽपारे ।
स्वप्नः । चनः । इह । अन्तस्य । प्रऽयोता ॥ ६ ॥

हे ब्रह्म स सो दक्ष पुरुषस्य सम्भूत तद्वत् पापप्रवृत्तौ धारणं न भवति । किं
तर्हि धृति स्थितोत्पत्तिजनय एव निर्मिता देववृत्ति कारण ॥ पतित्वैर्धरोरिति
धातु ॥ सा च धृतिर्वैद्यमाणक्या सुरा प्रमादकारिणी मन्यु श्लोघश्च सुर्वदिविषय
सन् अनर्हहेतु । विगीदक्षो घृतसाधनोऽह्म । स च द्यूतेषु पुरुष प्रेरयजनयहेतु
भवति । अपित्तिरज्ञानमविनेककारण । अत ईदृशी देववृत्तिरेव पुरुषस्य पापप्र-
वृत्तौ कारण । अपि च बनीयसोऽल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तावुपार उपायते
समीपे नियन्त्रितेन स्थितो ज्यायान्वधिक ईश्वरोऽस्ति । स एव स पापे प्रवर्तयति ।
तथा चास्मात् । एष बोवासापु कर्म कारयति च वमधो निनीयत इति । एव च
सति स्वप्नयन स्वप्नोऽवन्तस्य पापस्य प्रयोता प्रकषेय मिथयिता भवति । इदिति
पूरक । स्वप्ने वृत्तेरपि नर्ममिर्बहूनि पापानि जायते किमु वक्ष्यम् आप्रदि कृते
कर्मणि पापान्युत्पद्यत इति हे ब्रह्म त्वया संतप्य इति भाव ॥

अरं दासो न मीळ्हुपे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।
अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्स राये क्वितरौ जुनाति ॥७॥

अरं । दासः । न । मीळ्हुपे । कराणि । अहं । देवाय । भूर्णये ।
अनागाः ॥ अचेतयन् । अचितः । देवः । अर्यः । गृत्स । राये ।
क्वितरः । जुनाति ॥ ७ ॥

मीळ्हुपे श्रेष्ठे वामानां वरिणे भूर्णये अघतो भर्ते देवाय दानादिगुणदुक्ताय
वरुणायानायास्तत्प्रसादादपापः सप्तहमरमर्षं पर्याप्तं कराणि । परिचरणं करवाणि ।
दासो न । यथा वृत्तः स्नाग्निं रात्र्यहं परिचरति तद्वत् अर्यः खागी च न
देवोऽचितोऽजानतोऽस्मान्चेतयत् चेतयतु प्रज्ञपयतु । गृत्स स्रोतारश्च क्वितरः
प्राकृतरो देवो राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति प्रेरयतु ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिद-
स्तु । शं नः क्षेमं शम्भु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः
सदा नः ॥ ८ ॥

अयं । सु । तुभ्यं । वरुण । स्वधाऽयं । हृदि । स्तोमः । उप-
श्रितः । चित् । अस्तु ॥ शं । नः । क्षेमं । शं । कुं इति । योगे । नः ।
अस्तु । यूयं । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे स्वधावोऽजगन्वरुण तुभ्यं त्वदर्थं कियमाणोऽयमेतत्सूक्तात्मकः स्तोमः स्तोत्रं
हृदि त्वदीये हृदये सु मुष्पश्रित उपगत समवेतोस्तु । चिदिति पूरकः । अपातस्य
प्रापनं योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । नोऽस्मदीये क्षेमे रक्षणे समुपद्रवाणां क्षमन-
मस्तु । योगे च नोऽस्मदीये प्रापणे शम्भु क्षमनमेवास्तुषद्रवाणां हे वरुणादयो देवाः
यूयं नोऽस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिरभिनादैः पात रक्षत ॥

(मं० ७ सू० ९५.)

२३.

प्र क्षोदसा धारयसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमायसी
पूः । प्रवारधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिंधु-
रन्याः ॥ १ ॥

प्र । क्षोदसा । धारयसा । सस्रे । एषा । सरस्वती । धरुणै । आयसी ।
पूः ॥ प्रवारधाना । रथ्याऽऽव । याति । विश्वाः । अपः । महिना ।
सिंधुः । अन्याः ॥ १ ॥

सरस्वत्या एषा नदीवज्रिगमा एषा दृश्यमाना नदीरूपा सरस्वती आयस्यवसा
निर्मिता पू पुरीष धरुण । लिखन्त्यव । धरुणा धारविनी धारसा धारकेण क्षोद-
सोदकेन प्रसरे प्रधावति धीम्र गच्छति । सिंधु सदनसीत्वा नदीरूपा सान्या विश्वाः
सर्वा अप आपणा महिना महिना प्रवारधाना मुरा वाघमाना रथ्येव प्रतोलीव
विस्तीर्णा सती याति गच्छति । यद्वा रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गसं तद-
शुल्माविष्ठ शूर्गोष्ठ्य गच्छति तद्वत् स्त्रीयेन वेगेन एवं सविपती गच्छतीत्यर्थः ॥

एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समु-
द्रात् । रायश्चेतती भुवनस्य भूरैर्धृतं पयो दुदुहे नाहुपाय २

एषा । अचेतत् । सरस्वती । नदीनां । शुचिः । यती । गिरिभ्यः ।
आ । समुद्रात् ॥ रायः । चेतती । भुवनस्य । भूरैः । धृतं । पयः ।
दुदुहे । नाहुपाय ॥ २ ॥

सहस्रसरसरेण कतुवा यश्यमाणो नाहुपो नाम राया सरस्वती नदी प्रार्यमाना
सा च तस्मै सहस्रसत्सरपयोष पबो धृतं च प्रददौ । अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते ।
नदीनामन्यासां मध्ये शुचि शुद्धा गिरिभ्यः सकाशात्समुद्रात्समुद्रपर्यंतं यती
गच्छत्येता सरस्वती नदीचेतत् नाहुपस्य प्रार्यनामवासीत् । तथा भुवनस्य भूतजा-
तस्य भूरैर्बहुलस्य रायो यनानि चेतती प्रतापवती प्रगच्छती नाहुपाय राहे धृतं
पयस सहस्रसत्सरजतो पर्याप्त दुदुहे दुग्धवती दधती ॥

स चावृधे नयो योषणास्तु वृषा दिशुर्वृषभो यशियासु ।
स वाजिनं मध्वञ्चो दधाति वि सातये तन्वं मामृजीत ३

सः । युधुधे । नर्यैः । चोर्षणासु । वृषा । शिशुः । वृषभः । यक्षि-
यासु ॥ सः । वाजिनै । भृषवत्ऽभ्यः । दधाति । वि । सावये । तन्वं ।
ममृजीत ॥ ३ ॥

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान् । नवो नृभ्यो हितो कृषा सेवनसमयः शिशुरत्यः
प्रादुर्भावसमयेऽप्यतया दृश्यमानो वृषभो भविष्यति । एवंभूतः स सरस्वान् यक्षियासु
यज्ञार्हासु चोपणासु भोषितस्त्रासनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्त्रासु मध्ये धृषे
धर्षते । स तादृशः सरस्वान् मध्यस्थो हविष्यस्यो यजमानेभ्यो वाजिनं गलितं
पुनं दधाति ददाति । तथा सावये कामार्थं तन्वं तेषां शरीरं विमानृजीत विमांष्टि ।
कामार्थं सस्फुरोतीत्यर्थः । यद्यप्येषा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं
तत्त्वमनमिति छादोमिकं सारस्वते वृचेऽस्या उक्तो विनियोगो न विदुष्यते ॥

उत स्या नः सरस्वती जुपाणोर्प श्रवत्सुभगा युज्ञे अ-
स्मिन् । मितर्जुभिर्नमस्त्वरियाणां राया युजा चिदुत्तरा स-
खिभ्यः ॥ ४ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुपाणा । उर्प । श्रवत् । सुऽभगा ।
युज्ञे । अस्मिन् ॥ मितर्जुभिः । नमस्त्वं । रियाणां । राया । युजा ।
चित् । उत्तरा । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उतापि च जुपाणा प्रीयमाणा सुभगा शोभनधना स्या सा सरस्वती नोऽस्माक-
मल्लिख्यता उपश्रयत् अस्मदीया । स्तुतीरूपशृणोतु । कीदृशी सा । मितर्जुभिः
प्रह्वैर्जातुमिर्नमस्त्वरैर्देवैरियानोपगम्यमाना । चिदुत्तरायां । युजा नित्ययुक्तेन
राया धनेन च संगता सखिभ्य उत्तरोत्कृष्टतरा । ईदृशस्मदीया स्तुतीरूपशृणो-
तिस्त्वन्वयः ॥

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति
जुपस्व । तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उर्पं स्वेयाम शरणं न
वृक्षं ॥ ५ ॥

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमःऽभिः । प्रति । स्तोमं ।
सरस्वति । जुपस्व ॥ तव । शर्मन् । प्रियतमे । दधानाः । उर्पं ।
स्वेयाम । शरणं । न । वृक्षं ॥ ५ ॥

हे सरस्वति इमेमान्यस्मदीयानि इवीषि जुह्वानास्तुभ्यं जुह्वतो वयं नमोमि-
स्त्वदिपयैर्नमस्करोत्युष्मत्सकाशादा । उपसर्गश्रुतेर्गोमवक्रियाप्याहाः । आदवीमहि
धनानीति शेषः । स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं प्रतिजुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं च
प्रियतमेऽतिशयेन प्रिये तव तदीये शर्मन् शर्मणि मुखे दधाना निधीयमानाः संतः
शरणं न वृक्षमाश्रयभूतं वृक्षमिवोपस्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम । सम्च्छेमहि ॥

अयमुं ते सरस्वति वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यायः ।
वर्धं शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा
नः ॥ ६ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । वृतस्य ।
सुभगे । वि । आवरित्यायः ॥ वर्धं । शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् ।
युयं । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सुभगे शोभनधने सरस्वति अयं वसिष्ठस्ते त्वां यन्तुर्ऋतस्य वृक्षस्य संबंधिन्यौ
द्वारौ पूर्वापरे व्यावः पिङ्गोति । उ इति पूरकः । हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि वर्धं वर्धस्व ।
तथा स्तुवते स्तोत्रं जुह्वते वसिष्ठाय वाजान् प्राप्तिं रासि प्रदेहि । अन्यद्गतं ॥

(मं० ८ सू० २९.)

२४.

वभुरेको विपुणः सूनरो युवाङ्ग्यंके हिरण्ययं ॥ १ ॥

वभुः । एकः । विपुणः । सूनरः । युवा । अंजि । अंके । हि-
रण्ययं ॥ १ ॥

अत्र दधानामृतां किंनिलदलितालवृक्षदेवतं । अत्र प्रथमायां वभुरित्यनेन
शोभोऽभिधीयते । सोम्यं वभृमालभेतेत्यादिषु दृष्टत्वात् । वभुर्वभुवर्णः सवेलतादिषु
परिपक्वः । यद्वा दुग्धं धारणपोषणयोः । कुर्मयः । उ० १. २२. । इति कुप्र-
त्ययः । सर्वस्य सुधामयः किरणैस्तत्तद्वद्वे चंदमसि दु सोपशमयानि पुथानि खलु ।
वाटसो विपुणो निष्पगवकः सूनरः ॥ रात्रौ नेता । रात्रयधंदनेतृकाः खलु ।
एतादृशो युवा प्रतिदिशसमामिर्भूतस्वात्तएव एको देवः सोमो हिरण्ययं हिरण्य-
मंजि । अमिन्वज्यते प्रव्यज्यतेऽनेनेत्यंभारणं । अमिन्वज्यतिपापं जुंङ्गलमुकुटा-
दिषु खरादीरुमंके अमिन्वज्यति ॥

योनिमेक आ संसाद् द्योतनोऽतर्देवेषु मेधिरः ॥ २ ॥

योनिं । एकः । आ । संसाद् । द्योतनः । अतः । देवेषु । मेधिरः २

अत्र योनिमिति लिगादग्निरुच्यते । अग्नये दृष्टपत्य इत्यादिषु दृष्टत्वात् । देवेषु देवानामतर्गभ्ये द्योतन स्वतेजसा दीप्यमानो मेधिर मेधावी । अथवा मेधाका-
क्षिणा स्तोतृणा मेधादातृत्वेन मेधायुक्त । एवमिष एकोऽग्निर्वीनि स्थानभूतमाह-
यनीयादिकमासखाद् हवि स्वीकरणार्धमासीदति ॥

वाशीमेको विभर्ति हस्त आयसीमंतर्देवेषु निधुविः ॥ ३ ॥

वाशी । एकः । विभर्ति । हस्ते । आयसी । अतः । देवेषु । निऽ-
धुविः ॥ ३ ॥

देवेष्वतर्देवाना मध्ये द्योतमानो निधुविर्नियुक्ते स्थाने वर्तमान । यद्वा नितरां
गमनमस्यासीति निधुवि सर्वदा गच्छन् । अथवा सपामेषु शत्रूणा पुरतोऽतिशयेन
स्थैरवान् । एतादृश एकस्त्वष्ट्रनामधो देव आयसीमयोरमवधारा वाशी । वाश-
शब्दे । शब्दमत्याह्वयति शत्रून्मयेति वासी तद्वत्प्रसाधन कुठार । त स्वकीये
हस्ते विभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको विभर्ति हस्त आर्हितं तेन वृत्राणि जिघ्रते ॥ ४ ॥

वज्र । एकः । विभर्ति । हस्ते । आर्हितं । तेन । वृत्राणि । जि-
घ्रते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिगादिशो देवता । एक इद्र आर्हित स्वकीवहस्ते निहितं वज्रमेतन्नाम-
धमायुध विभर्ति धत्ते । स एवेद्रस्तेन विहितेन वज्रेण वृत्राण्यावरकाणि रक्षासि
प्रापति वा जिघ्रते गृह इति ॥

तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलापभे-
पजः ॥ ५ ॥

तिग्मं । एकः । विभर्ति । हस्ते । आयुधं । शुचिः । उग्रः । जला-
पऽभेपजः ॥ ५ ॥

अत्र जलापभेषज इत्यनेन स्तोऽभिधीयते । शुचि । शुच्य रीति । सर्वत
स्वतेजसा दीप्यमान । यद्वा शुच्य शोके । शत्रूणा शोचयिता दुःखयिता अत एवोग्र
उद्गर्णयतो जलापभेषजो रोषापनयनेन मुखरभेषज्यवान् । यद्वा स्तोतृणा दुःख-

पसंस्तोच्छेदेन मुखनामिषण्यः । 'प्रथमो देवो मिप'गिलादिश्रुतिभिरस्य मिपस्त्वं श्रूयते । तादृश एवो रक्षित्वं तीक्ष्णधारमसुधं । आयुध्यति संप्रहरति शत्रून्मेने-
स्वायुधं पिनाकः तं खरीये हस्तो विगर्ति ॥

पथ एकः पीपाय तस्करो यथा एष वेद निधीनां ॥ ६ ॥

पथः । एकः । पीपाय । तस्करः । यथा । एषः । वेद । निऽधीनां ६

पथ इति लिगेन पूषा नियमते । सं पूषन्नयनस्तिर । ऋवे० १. ४२. १. । इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एकः पूषनामको देवः पथो मार्गान् पीपाय । व्यावृत्तिवैर्धनक-
मोष्यत्र रक्षणार्थः । वेऽमिहोनादि कर्म कुर्वति तेषां खर्गभार्यं वे हु दृत्वं कर्म
कुर्वति तेषां यातनामार्गं च रक्षति । उमयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा
पालयतीत्यर्थः । एष सोऽयं पूषा निधीनां पृथिव्या निहितानि धनानि वेद वेति ।
ज्ञात्वा स्रोतृणां तानि ददातीत्यर्थः । तत्र दृष्टं । तत्करो यथा । यथा चोरः पयि
गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा
तदाह्वयं तस्य सहायेभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत् ॥

त्रीण्येकं उरुगायो वि चक्रमे यत्र देवासो मर्दति ॥ ७ ॥

धीर्णि । एकः । उरुऽगामः । वि । चक्रमे । यत्र । देवासः । म-
र्दति ॥ ७ ॥

उरुगायो विचक्रमे इति पदलिङ्गादिष्णुच्यते । उरुगाय उरुमिर्बहुमिर्गतव्यः ।
यद्वा बहुषु देशेषु गता बहुप्रीतिर्वा । सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्सार्वदय-
सीति उरुगायः । एतादृश एकोऽयस्रहायो मिष्णुस्त्रीणि पदानि भुवनानि विचक्रमे साधु-
पादेन विक्रातवान् ॥ वे. पादविहरणे । पा० १. ३. ४१. । इति क्रमतेरात्मनेपदं ।
यन येषु लोकेषु देवास ईदादयो देवा मर्दति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्मांसैर्नि तानि विच-
क्राम हलन्त्ययः ॥

विमिर्द्वा चरत एकया सह प्र प्रवासेय वसतः ॥ ८ ॥

विऽभिः । द्व । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासाऽय ।
वसतः ॥ ८ ॥

एकया सहेति लिङ्गादयिष्यमिषीयते । द्वा द्वौ द्वित्वसंख्योपेतावधिनौ विभिः ।
वी गलादिषु । किप् । छांदसो हस्यः । यमनसाधनैरन्यैश्चरतः संचरेते । किंचेमान-
विनावेक्या सूर्याख्यया ताम्बां खर्यं श्रुतया धिया सह प्रवसतः प्रवासं सवेत्रं गमनं

कुरुतः । प्रवाते दृष्टांतः । प्रवातेय । यथा प्रवासिनौ द्वौ पुत्र्यावेकवा स्त्रिया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सदो द्वा चक्राते उपमा द्विवि सञ्जाज्ञा सर्पिरासुती ॥९॥

सदः । द्वा । चक्राते शर्वि । उपमा । द्विवि । सञ्जाज्ञा । सर्पि-
रासुती इति सर्पिःऽज्ञासुती ॥ ९ ॥

सञ्जाज्ञादिति लिङ्गेन मित्रावरुणावभिधीयेते उषमोपमौ परस्परं स्वकांलोपमा-
नभूतौ । यदोपमीयत आभ्यां सर्वमित्युपमा । सर्वस्य एतावेव सञ्जाज्ञा सञ्जाज्ञौ
सम्पत्तौप्यगतां सर्पिरासुती सर्पिर्द्वैतमाभ्यामाख्यत इति सर्पिरासुती । पृतहविष्मै
द्वा द्वौ मित्रावरुणौ द्विवि तुल्येके सदः सौदंल्यनेति सदः स्थानं तद्वन्नाते अगार्ह्यं ॥

अर्चत एके महि सार्व मन्वत तेन सूर्यमरोचयन् ॥१०॥

अर्चतः । एके । महि । सार्व । मन्वत । तेन । सूर्य । अरोचयन् १०

एकेऽपमौ महि महत्साम निरुत्पन्दसादि मन्वत । तदेवाचतः पूजयंत एतादृशा
अनवलोकोक्तं सञ्जा सूर्यमरोचयन् अक्षयन् । त एवान् देवता ॥

(मं० १० सू० ७२.)

२५.

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया । उक्थेषु
शस्त्रमानेषु यः पश्यावुत्तरे युगे ॥ १ ॥

देवानां । नु । वयं । जानां । प्र । वोचाम । विपन्यया ॥ उक्थेषु ।
शस्त्रमानेषु । यः । पश्यात् । उत्तरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाशयज्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यान्जनयत्तद्वीति । बृहस्पत्यपिपक्षे स
ऋषिरदितेः सहायादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवाभ्यामादित्यान् जाना जन्मानि
प्रपोषाम प्रकथयाम । विपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति योचामेति चोमयत्र
पूजार्थं बहुवचनं । अथैकवदाह । यो देवानां यन् । पूर्वं युग उत्तमोऽयुग्मयेषु शस्त्र-
मानेषु भागे दोक्षेप्यनुष्टीयमानेषुत्तरे युगे वर्तमानं सुवर्तं स्रोतारं पश्यात् पश्यति ।
अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो वर्तेत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरिता सं कर्मारं इवाधमत् । देवानां पूर्वे यु-
गेऽसंतः । सदैजायत ॥ २ ॥

मर्त्येणः । पतिः । एता । सं । कर्मारंः । ऽइव । अधमत् ॥ देवानां ।
पूर्वे । युगे । असंतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणोऽजस्य पतिरितिविरेतैतानि देवानां जन्मानि कर्मारं इव स यथा भक्षयामि-
मुपधमति प्रज्वलन्तार्यमेवं समधमत् । उदपादयदित्यर्थः । देवानां पूर्वे युगे आदि-
सृष्टावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणादसतो नामरूपवर्जितरवेनात्ममानाद्ब्रह्मणः सदा-
शास्त्रात्मरूपविशिष्टं देवादिभूतजातय प्रादुरभूत् ॥ अथवा इदमत्र आसीत्ततो
वै सदैजायतेति द्वि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं
छंदोगैः कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कारणत्वमाक्षिप्य सदैव सौन्दर्यदमत्र आसीदित्य-
वधारितत्वात् । छां० उ० १, २, । तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादवचन्यानां वा गतिरिति
चेत् तेषामव्याकृतत्वमिमांशात् 'तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुतेः । यदेवं तर्ह्य-
दितेः सदाशास्त्रं देवायुत्पत्तिः । मायोरग्निरिषादिवद् अधिष्ठानसंकाशादुत्पत्तेः ।
यद्वा देवानां कारणभूतं सदैकतो ब्रह्मणः संकाशादुत्पन्नमिति बोजनानुक्तन्यायोऽसि-
न्यक्षेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसंतः सदैजायत । तदाशा अन्यजा-
यंत तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानां । युगे । प्रथमे । असंतः । सत् । अजायत ॥ तत् ।
आशाः । अर्तु । अजायंत । तत् । उत्तानपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धमुक्तं । तदन्वाशा विशोऽगम्यत । तत्परि तदन्वित्यर्थः । उत्तानपदः उत्ता-
नमूर्ध्वतानं पर्यंत इत्युत्तानपदो वृक्षाः । तेऽगम्यंत प्रादुरभवत् ॥

भूर्जीज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायंत । अदितेर्दक्षो
अजायत दक्षाददितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । ज्ञो । उत्तानपदः । भुवः । आशाः । अजायंत ॥ अदितेः ।
दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊं इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

भूरुत्तानपदो एवाज्ज्ञो । तथा भुवः सकृन्वाहदा अजायंत । तथादितेर्दक्षोऽज-
यत उत्पन्नः । दक्षाद् दक्षादप्यदितिः पर्यजायत । न स्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्वैव कारण-
मपि भवतीति विप्रतिपिद्धमिति वाच्यं । वात्स्याचार्य इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरो-

धर्माशङ्क्य पर्यपहरत् । तथा हि अदितेर्दशो अजायत दक्षादितिः परीति च तत्क-
थमुपपद्येत । समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरैरजन्मानौ स्यातामितरे-
तरप्रकृतिः । नि० ११. २२. । इति ॥

अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता त्वं । तां देवा अन्व-
जायंत भद्रा अमृतबंधवः ॥ ५ ॥

अदितिः । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । त्वं ॥ तां ।
देवाः । अनु । अजायंत । भद्राः । अमृतऽबंधवः ॥ ५ ॥

हे दक्ष त्वं वा दुहिताभूत्सादितिरजनिष्ट हि पुत्रानादित्यान् । तदेवाह । तां देवा
अन्वजायंत भद्राः सुखा भजनीया अमृतबंधवोऽमरणबंधनाः ॥

यद्देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत । अत्रा वो
नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत ॥ ६ ॥

यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुऽसंरब्धाः । अतिष्ठत ॥ अत्र ।
वः । नृत्यतांऽश्च । तीव्रः । रेणुः । अप । आयत ॥ ६ ॥

अनयोत्तरेण आदित्याः स्तूयन्ते । यद्यदा हे देवा अवोऽमुष्मिन्सलिले यूयं सु-
संरब्धाः सुपु लब्धात्मानोऽतिष्ठत स्थितवंतः । आपो वा इदं सर्वमप एव ससर्जा-
दिति धृतिरुच्यते । अनास्मिन्सलिले नृत्यतामिव वो सुष्माकं संबंधी तीव्रो दुःसहो
रेणुरसभूत एकोऽपायत अपागच्छत् । दियं प्रति गत इति सूर्याग्निप्रापं । परा
गार्ताडमास्यति वक्ष्यति ॥

यद्देवा यतयो यथा भुवन्नान्यपिन्यत । अत्रा समुद्र आ
गूळहमा सूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवन्नानि । अपिन्यत ॥ अत्र ।
समुद्रे । आ । गूळहं । आ । सूर्यं । अजभर्तन ॥ ७ ॥

यद्यदा हे देवाः यतयो यथा । वृक्षा नियमयंतीति वा वर्षणेन यातयंतीति वा
यतयो मेधाः । ते ययोर्दकंभुवनानि लोकं पूरयंति तद्वत्स्वतेजोभिरपिन्यत परितवतो-
ऽत्र समुद्रेऽप्ला गूळं निगूळं सूर्यं प्रातस्त्रयायाजभर्तन आहृतवंतः ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेयै जातास्तन्वः स्पर्शि । देवाँ उप प्रे-
त्सुष्टभिः परा मार्ताडमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । ज्ञाताः । त्वर्च्यः । परैः ॥ देवान् ।
 र्षः । प्र । ऐत् । सुप्तभिः । परा । मार्ताण्डं । आस्यन् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रास पुत्रा मित्रादयोऽदितेर्भवन्ति । येऽदितेस्तन्व परि शरीराज्जाता
 सप्तमा । अदितेरष्टौ पुत्रा अप्सर्युवाङ्मणे परिगणिता । तथा हि । ताननुमिष्यामि
 मित्रस्य वरुणस्य धाता चार्मस्य चांसस्य भवस्य विवस्वतादित्यवेति । तथा तत्रैव
 प्रदेसात्तरेऽदिति प्रसूत्याप्राप्य । तस्या उच्छेद्यमदधुस्तप्राप्रात् सा रेतोऽपत्त तस्यै
 चत्वार आदित्या अजायत सा द्वितीयमपचदित्यष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्निर्णिता ।
 तै० सू० ६ ५ ६ १ । सादिति सप्तमि पुनर्देवानुपप्रेत उपायच्छत् । अष्टम
 पुन मार्ताण्डं सूर्यं परास्वत् उपरि प्राक्षिपदित्यप ॥

सुप्तभिः पुत्रैरादितिरुप प्रैत्पुर्व्यं युगं । प्रजायै मृत्यवे
 त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सुप्तभिः । पुत्रैः । अदितिः । र्षः । प्र । ऐत् । पुर्व्यः । युगं ॥
 प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डं । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

पूर्वगतोक्त एवार्थं पुनरुच्यते यामिमार्ताण्डव्यतिरेकमिन्द्रादिभिरिति पूर्वं
 पुराण युगमुपप्रेत उपायता । अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे वेदा मरणाय
 मार्ताण्डं । गृतामृदादवाज्जात मार्ताण्डनामान सूर्यं पुनराभरत् आहरत् चुलोकेऽ
 धारयत् । प्राणिमरणजननादीना सूर्योदनास्तमयावृत्ता स्पृष्टा । तस्यै व्युदसाऽम-
 जायतेत्यादि प्राज्ञान् । तै० य० ६० ५ ६ १ ॥

(मं० १० सू० १०८.)

२६.

किमिच्छन्तीं सरमा प्रेदमान्डं दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।।
 कास्मेर्हितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसायां अतरः पर्यासि १

कि । इच्छन्तीं । सरमा । प्र । इदं । आनद् । दूरे । हि । अप्चा ।
 जगुरिः । पराचैः ॥ का । अस्मेऽर्हितिः । का । परि । अतक्म्या । आ-
 सीत् । कथं । रसायाः । अतरः । पर्यासि ॥ १ ॥

अनयागच्छन्तीं सरमां दृष्ट्वा पणयो वदन्ति । सरमा सरणशीलेनप्राप्तिना देवशुनी
किमिच्छन्ती किं श्रायैयमाना सतीश्मस्मदीयं स्थानं प्राप्नुवति । आहपूर्वो नशि-
व्यासिक्तर्गो । तस्य मुदि भेदे पसेत्यादिना छेलेरुहः । छंदस्यपि दृश्यत इत्याजगमः ।
पराचैः पराणि पराश्रुसान्ध्यावृत्तिवर्जितानि यानि यमनानि तेजगुरिरुद्धर्गः । महता
प्रयत्नेनापि गंतुं न शक्यत इत्यर्थः । गृ निपरणे । आहयमहनेत्यादिना क्रिप्रत्ययः ।
बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०३. । इत्युत्वं । तादृशोऽमप्या दूरे हि विप्रकृतः
शत । यद्वा । पराचैः पराननैर्जगुरिरत्यर्थं गंतो पार्णिभागमनाद्योकमाना सतीदं
स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमप्या यदच्छया गंतुं न शक्यते । अतो वयमेता दृष्ट्यामः ।
हे सरमे का कीदृशस्येदितिः । कोऽस्मात्त्वयं दितिः । कोऽस्मात्त्व लदपेक्षितार्थो
निहितः । यद्वा । अस्मात् कोऽर्थो गतः । द्वातेर्हि नोवेर्वा किमि रूपं । आगच्छ-
त्याख्य का कीदृशी परितनम्या रात्रीरासीत् । यद्वा त्वद्विर्गल्यर्थः । परितकनं परितो
गमन भ्रमार्थं वा कीदृशमासीत् । क्वं च रसाया शब्दायमानाया अतिरिक्तनद्या
योजनशतमिलीर्णाया पयस्युदकान्यतरः क्षीर्णवत्यपि एवम् । अत्र किमिच्छन्ती
सरमेदं प्राप्नुवित्वादिक् निवृत्तं दृष्टव्यं ॥

इंद्रस्य दूतीरिपिता चरामि मह इच्छन्तीं पणयो निधी-
न्यः । अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तर्था रसाया अतरं प-
यांसि ॥ २ ॥

इंद्रस्य । दूतीः । इपिता । चरामि । महः । इच्छन्तीं । पणयः ।
निधीन् । वः ॥ अतिष्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् ।
तर्था । रसायाः । अतरं । पर्यांसि ॥ २ ॥

अवया तान्तरमा प्रयुक्ता । हे पणय एतन्नामका अमुता इंदस्य दूती । वृषां
मुलनिति प्रथमैकवचनस्य गुरुदत्तः । अहमिपिता तेनैव प्रेषिता सती चरामि
गुप्पदीर्गं स्थानमागच्छामि । किमर्थं । वो गुप्पदीर्गान्युपलौये पर्वतेऽधिष्ठापितान्महो
महतो निधीन्वृद्धस्त्वैर्गोनिपीलित्यच्छन्ती कामवमाना सती चरामि । किं । अति-
ष्कदः । स्कंदिर्गतिशोषणयोः । भावे किप् । अतिष्कंदनादतिक्रमणाभावेन भियसा
भयेन तन्नदीजलं न । पूजाया बहुवचनं । मा मावत् अरक्षत् । तथा तेन प्रकारेण
रसामा यद्वा पयस्युदकान्यतरं क्षीर्णवत्यपि ॥

कीदृङ्किंद्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः परा-
कात् । आ च गच्छान्मित्रमेता दधामाथा गवां गोपतिर्नो
भवाति ॥ ३ ॥

कीदृक् । इंद्रेः । सरमे । का । दूतीका । यस्य । इदं । दूतीः ।
असरः । पराकात् ॥ आ । च । गच्छात् । मित्रं । एन । दधाम् ।
अथ । गवा । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्य । हे सरमे तव स्वामींश्च कीदृक् कियत्पराक्रमवान् । वा दूतीका
तस्य कीदृशी दृष्टिः । दृष्टिरूपा सेना नियती । यस्य दूतीदूती त्वमेवमस्मरीय स्थान
पराकादतिदूरादसर आसम । इति ताम्रवत्वेदानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा
गच्छाच्च आगच्छतु च । गमेतेत्यादायम । स्वामी भवाति भवतु । न होक्स्या
गो किंतु बहुला गवा स्वामी भवतु । इत्ययस्मिन्ना स्वामित्व बाहुल्य च विषयते ॥

नाहं तं वेदुं दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।
न तं गूहंति स्रवतो गभीरा हुता इंद्रेण पणयः शयध्वे ॥४॥

न । अहं । स । वेदुं । दभ्यं । दभत् । सः । यस्य । इदं । दूतीः ।
असर । पराकात् ॥ न । स । गूहति । स्रवतः । गभीराः । हुताः ।
इंद्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणय तमिदं दभ्य इत्यस्मिन् न वेद न जानामि । दभे-
रचोयत् । अथ । स इदो दभत् सर्वाज्जनान्दभति हिवस्थेय । दभेर्गति रूप ।
वाक्यभेदादनिपात । यस्य दूतीदूतहमिदं युष्मदीय स्थान पराकादतिदूरादे-
शादसरं प्राप्तभूव । इदो हिंसितव्यो न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । स्रवत
स्रवण स्रव तमाचरति । आचारार्थे विष् । तुगायम । जति रूप । द्रवणशीला
गभीरा गभीरा नयस्वमिदं न गूहंति न घट्टयति बाष्पादयति । किं
स्वायिष्णुर्वति । वय यस्य महिम्ना समुद्र प्रतिसराम । तस्मादहिंस्य इत्येन प्रकटी
कुर्वंति । गृह संदरणे । भौवादिक । तस्मादे पणयो युष्मदिष्टे तादृशपराक्रमेण
हुता सत शयध्वे । शीद स्वप्ने । बहुल उदसीति जपो लुप्तभाव ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अंतान्सुभगे
पतंती । कस्त एना अयं सृजादयुध्युत्तास्माकमायुधा संति
तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छ । परि । दिवः । अंतान् ।
सुऽपग्रे । पतंती ॥ कः । वे । एनाः । अयं । सृजात् । अयुध्यु ।
एत । अस्माकं । आयुधा । संति । तिग्मा ॥ ५ ॥

कुदा-पणय प्रच्यूचु । हे सुमये शोभनसौभाग्यवन्नि हे सरमे रिती युशोक-
स्वातान्पयंतान्परि पतती इत गावस्त्रिपतीति परितो गच्छन्ती त्वमिमा परितस्त्वमाना
या गाव । सुव्यस्यस्य । या ऐन्ध फलमयस्ये ता पुन गावस्ते लक्ष्य कोऽप्यु-
द्भानघनात् अस्मात्पयतादवस्यनेत् विनिर्गमयेत् । सृजेतेति ह्यं । अयुध्वी युधे
पत्वाप्रत्यये स्त्रात्वाद्यधेति निपातित । ननुत्तमासत्वात्पयशदेशाभावात् । नन प्रक-
तिसरत्य । उतापि च । अस्माक विष्मा विष्णान्वायुवायुवानि सति तस्मादस्मा-
मियुद्धमहत्वा को नाम गा आहरति ॥

असेन्या धः पणयो वचास्वनिपव्यास्तुनः संतु पापीः ।
अधृष्टो व एतवा अस्तु पथा बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिपव्याः । तुनः । संतु ।
पापीः ॥ अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पथाः । बृहस्पतिः । वः ।
उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तान्निराह । हे पणयो वो युष्माक वचांसि पूर्वोक्तानि यपमान्यसेन्दाऽसेन्यानि
सेनार्हानि न भवति । सेनाशब्दात्तदहंतीत्यर्थे छदसि चेति यत्प्रत्यय । नना समात् ।
अयतोधातुदर्थे इत्युत्तरपदातोदात्तात् । तथा तुन्वो युष्मदीयानि शरीराण्यनिपव्या
इवर्हानि न खनु परानमराहित्येन । पूर्ववत्प्रत्यय । ओर्गुण इति युज । स्वरथ
तादृश । यत् पापी पापयुक्तानि खनु । छरीयनिपासिताप्रत्यय । जत्त श ।
किंच । वो युष्मदीव पथा मार्ग एतवै ननुमधृष्टोऽममर्थोऽस्तु । इह गताविष्यत्य
तुमर्थे तनैप्रत्यय तवै चातथ गुणपदिति पातो प्रत्ययातसा च युगपदुदात्तत्वात् ।
तन हेतुगाह । वो युष्मदीयानुमयोगवनिपात्पूर्वोक्तास्तवो देहान्बृहस्पतिरिद्रेति ॥
मृळात् न सुखयत्तु किंतु बाधेत । मृड मुराने । हेत्यज्ञापनम् ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिषुध्नो गोभिरश्वैर्भिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।
रक्षति तं पणयो ये सुगोपा रेकु पदमलंकमा जगंध ॥ ७ ॥

अयं । निधिः । सरमे । अद्रिषुध्नः । गोभिः । अश्वैर्भिः । वसु-
भिः । निऽन्यृष्टः ॥ रक्षति । तं । पणयः । ये । सुगोपाः । रेकु ।
पदं । अलंकं । आ । जगय ॥ ७ ॥

हे पुनराहु । हे सरमे अयं निधिरस्मदीय गोमोऽद्रिषुध्न । अयं यंयने । अश्वैर्-
भिर्गोभिः चेति नप्रत्यय । युप इत्यादेश । अद्रिर्वचको वस्य तादृश । तथा ह्येतैर्गो-
भिरश्वैर्भिर्न्यृष्टं वसुभिर्गोभिर्वैश्व न्यृष्टो नितरा प्राप्नो भवति । कपी यतो । अत्र

खये दीदितो निष्ठावमितीदप्रतिपेय । गतिरनंतर इति गतेः प्रतिस्वरत्वं । सुगोपाः
शुभू रक्षणे आयप्रत्ययांतात्किंवातोन्नेपयव्येषां । सुष्टु गोपायिताये ये पणमलेऽनु-
राखं निभि रक्षंति पालयंति । रेकु । रेकु शब्दायां । औषादिक उपप्रलयः । शंभितं
शोभि. शब्दायमानं पदमस्माभिः पालितं स्थानमलकं व्यर्थमिवाज्जमय आगतवत्यसि ।
गमेलिटि रूपं ॥

एह गमन्तृपयः सोमशिता अयास्यो अंगिरसो नयग्वाः ।
त एतमूर्यं वि भजंत गोनामधैतद्वचः पुण्यो वमन्निह ॥८॥

आ । इह । गमन् । ऋपयः । सोमशिताः । अयास्यः । अंगि-
रसः । नयग्वाः ॥ ते । एतं । वचं । वि । भजंत । गोनां । अर्थ ।
एतत् । वचः । पुण्यः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच । हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमदानेन
गताः । शिन् विज्ञाने । कर्मणि कप्रत्ययः । सूवीया कर्मणीति पूर्वपदप्रहृतिस्वरत्वं ।
साहसा नवग्वा नवगतवः । यद्वा । अंगिरसां सप्तमासीनां मध्ये केचन नवसु गाः
स्वप्यतिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दत्ताना अप्युपलक्ष्यंते । उभयविधास्तैर्अंगिरस ऋ-
पयः । तेषां प्रपमोऽयास एतत्तामा च । त एत इह शुष्मधीये स्थान आ गमन्
आगच्छेयुः । गमेरुदन्ति दुहल्लडिट इति सार्वकालिको लुट् । छदिरवाच्छेरद् ।
आगता च ते गोनां । गोः पादात् इति रुदन्ति जुहायमः । गवामूर्वं सं समूर्वं वि-
भजंत विभागे युर्युं । यत्रापि पूर्ववत्सार्वकालिको लुट् । अथावंतरं पणयो वयमेत-
द्वचः पूर्वं दमप्यमागतासीति यद्वावयमयोचत यद्वाक्यं तदा वमन्निह संतः परित्यजंत
एव नयध । यमु उद्दिग्धे । शतरि गुणं मुलमिति जसो दुह् । गुमागमः । संयोगा-
स्य लोपः । यद्वा लटि रूपं स्वरशब्दादयः ॥

पूवा च त्वं सरम आजगंथ प्रवाधिता सहसा दैव्येन ।
स्वसारं त्वा कृण्वे मा पुनर्गा अपर् ते गर्वा सुभगे भजाम ९

पूव । च । त्वं । सरमे । आऽजगंथं । प्रऽवाधिता । सहसा ।
दैव्येन ॥ स्वसारं । त्वा । कृण्वे । मा । पुनः । गाः । अपर् । ते ।
गर्वा । मूऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तर्कशुक्ले सति पणयः प्रणयवयवमाहुः । हे सरमे त्वं दैव्येन वेत्तसंबंधिता एहसा
चटेन प्रवाधिता यथा तया वस्तुर्न प्राप्य तत्र स्थिता या दृष्टा पुनरामच्छेति तेन

प्रपीडिता स्वमेवं चेदज्ञगंशापतवत्यसि ॥ चक्षुर्दक्षेदये । निपातैर्व्यदिहतेति तिष्ठो
निपाताभावः । गमेर्दिष्टि यञि रूपं । सद् सुपेत्तन् सहेति योगविभागतत्मासः । तिष्ठि
नोदात्तवतीति गतेर्निघातः । छित्तरः ॥ तर्हि ता ता स्वप्नार भगिनीं कृण्वे
करवे । समूहापेक्षैकवचनं । त्वं तु पुनर्मा गाः इदानीन्मायच्छ । अपि तर्हि हे
सुभगे सरमे ते त्वदीयानां गवां समूहं पर्वतादपगमय्य नजाम । त्व च वयं च विभ-
जाम । विभागं चरवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरंगिरसश्च घोराः ।
गो कामा मे अञ्छदयन् यदायमपार्त इत पणयो वरीयः १०

न । अहं । वेद । भ्रातृत्वं । नो इति । स्वसृत्वं । इन्द्रः । विदुः ।
अगिरसः । च । घोराः ॥ गोऽक्रामाः । मे । अञ्छदयन् । यत् ।
आर्यं । अपर् । अर्तः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा तान्प्रत्याचष्टे । हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद न जानामि । तथा स्वसृत्वं
न नो वेद नैव जानामि । के जानन्ति तानाह । इन्द्रो घोराः शत्रूणां भयंकरा
अगिरसश्च विदुः जानन्ति । किं च । अस्मात्स्नातावह वक्ष्यामि श्रायीन्प्राप्त्रं ।
अयं पय गवौ । लटि रूपं । तदा मे मदीयां गोकामां युष्माभिरपहृता गा वाम-
यमाना इदं दयन् अञ्छदयन् युष्मदीयं स्थानमाञ्छादयति । छद अपवारणे ।
अत आरणाद्धे पणयो वरीय उद्धर गवा इदं परित्यज्यापेत अन्वत्पानं प्रति
गच्छत । यद्वा वरीयः प्रभूतमतिदूरं दत्तं गच्छत इत । इष्टं गवौ । लोटि रूपं ।
वरीयः । उदसद्वादीयसुनि प्रियस्थिरेत्वादिना वरादेशः ॥

दूरमित पणयो वरीय उद्धारवो यंतु मिनतीर्क्षितेन । बृह-
स्पतिर्या अर्विद्वन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ११

बुरं । इत । पणयः । वरीयः । इत । गार्तः । यंतु । मिनतीः ।
क्षितेन ॥ बृहस्पतिः । याः । अर्विद्वत् । निगूळ्हाः । सोमः । ग्रावा-
णः । ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

हे पणयः ययं वरीय उद्धर दूर दूरदेशमित गच्छत । युष्माभिरपहृता गाव
ऋतेन सद्येन मिनतीर्मिनत्यो द्वारस्य विधायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयन्त्य उदयतु
तस्मादुद्गच्छन्तु । यदा मिनतीः । व्यस्ययेन कर्मणि शतृ । गीयमाना युष्माभिर्वा-
प्यमानास्ता गवः । सुख्यस्वयः । गा ऋतेन क्षुतिर्मित्येन्येन्येन राहायेन बृहत्

त्यादय उचंते पर्वतादुद्गमयंतु । निगूढा नितरां स्थापिता या या बृहस्पतिर्वि-
दत् तस्यते । तथा धोमस्तदमिपव्यारिणो आवाप्यथ सिप्रा मेधाविन ऋषयोऽ-
गिरस्तथ तस्यते । विदुल जागे । तौदाहिकः । तस्याच्छंदति हृदलङ्घित इति
भविष्यदर्थे लङ् । अत्र मुचादीनामिति जुगागमः ॥

(मं० १० सू० १३९.)

२७.

सूर्यरश्मिहरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रं ।
तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्संपश्यन्विश्व्वा भुवनानि
गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः । हरिकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उद् ।
अयान् । अजस्रं । तस्य । पूषा । प्रसवे । याति । विद्वान् । संप-
श्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः । उपस. प्रादुर्भावानंतरं सूर्यस्योदयात्पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्या-
भिमानो देवः सपितोऽयुच्यते । सूर्यरश्मिः । सूर्यस्य रश्म्यस्य प्रेरकस्यादिस्यस्य रश्मि-
रैवं रश्मिर्यस्य ॥ तयोक्तः । हरिकेशः । हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः
केशस्थानीयाः प्रकाशमाना या दौमयो बसेदराः सविता सूर्यस्य प्रेरको देवः पुर-
स्तात्पूर्वतः विद्वज्जलमनवरतं ज्योतिस्तुल्यं उदयान् उवाचि उद्गमयति । दाते-
रताभिविषयार्थाच्छादसो लङ् । व्यसयेन बहुवचनं । संक्षिप्तया दीर्घादष्टि समा-
नपाद इति नकारस्य रत्व । आलोऽष्टि विलमिति साधुनास्तिक आकारः । तस्य
सहितं प्रसवे प्रेरणेऽनुतायां सत्या विद्वान्मानन्धोपायिता रक्षिता पूषा पोषको
देव आदिसो याति नभसि गच्छति । किं पुर्वेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुव-
नानि भूतजातानि संपश्यन् सम्यक् प्रज्ञासयन् ॥

नृचक्षा एप दिवो मर्घ्य आस्त आपप्रिवाज्रोदसी अंत-
रिक्षं । स विश्वाचीरभि चीटे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च
केतुं ॥ २ ॥

नृऽचक्षाः । एषः । दिवः । भर्ष्ये । आस्ते । आपुत्रिऽमान् । रो-
धेसी इति । अतरिक्ष ॥ सः । विश्वाचीः । अग्नि । चष्टे । घृताचीः ।
अतरा । पूर्व । अपर । च । केतु ॥ २ ॥

वृषभा नृ मनुष्यापश्यन् यद्वा अग्निर्नेतृमी रश्मिमि प्रसङ्गमान एव सविता
दिवो सुयोक्तव्य मय्य आसो निवीदति । किं कुर्वन् । रोधेसी द्यावापृथिव्याव-
तरिक्ष चापग्रिवान् स्वतेजतापूरयन् । प्रा पूरणे । अस्माच्छ्रदसो लिङ् । अस्तुवेति
तस्य क्रमुरादेश । वस्त्रेमात्राद्वसामितोदायम् । स देवो विश्वाचीविश्वनचती एवं-
व्यापिनी प्राध्यादिमहादिशोऽमिचष्टे प्रकाशयति । तथा घृताचीर्हृत रीत
रूपमचतीराग्नेय्यादिसिद्धिस्तथ प्रकाशयति । अचष्टे जिह्वादचष्टेश्चोपसरया-
नमिति ङीप् । ततो भस्मस्त्रायामच इत्याचारलोके चाविति रीर्षत्व । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरैर्ग ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वस्थाच उदात्तत्वं । तथा पूर्वं पूर्वमात्र केतु
प्रज्ञापनीयमपर वृष्टभाग स्वातरातरात् चाग्निचष्टे प्रकाशयति ॥

रायो धुम्रः संगमन्तो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शची-
भिः । देव ईव सविता सत्यधर्मद्वो न तस्यौ समरे धना-
नां ॥ ३ ॥

रायः । धुम्रः । सुऽगमन्तः । वसूना । विश्वा । रूपा । अग्नि ।
चष्टे । शचीभिः ॥ देवऽईव । सविता । सत्यधर्मो । इदं । न ।
तस्यौ । सुऽअरे । धनानां ॥ ३ ॥

रायो धनस्य धुम्रो वधयो मृतभूतो वा । ऊर्ध्वदिमित्रादिना रैशब्दादिभेदेन
दातव्य । तमा वसूना धनानां संगमन सत्यमविता आपविवेदय सविता शची-
मिदीक्षिमिविश्वा रूपा सर्वाभि रूपाणि निहणणीयानि पदार्थनातान्यमि चष्टे
अग्निपश्यति । प्रकाशयति । अपि च देव इवाय सविता चावधो देव सत्यधर्मो
सत्यमपितथ धर्मपारण धारणहेतुभूत कर्म वा वक्ष्य तादृशो भवति । तथेदो न
इद इव धनानां समरे सम्राणे सम्पदप्रापणे तस्यो । अय सन्तितोयुक्तं सद् तिष्ठति ॥

विश्वार्धसुं सोम गंधर्वमापो ददृशुषीस्तदृतेना ज्यायन् ।
तदन्नवैदिद्वो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीरपश्यत् ॥

विश्वऽर्धसुं । सोम । गंधर्व । आपो । ददृशुषीः । तत् । अतरेन ।
वि । आयन् ॥ तत् । अनुऽअवैत् । इदं । रारहाणः । आसा । परि ।
सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे सोम त्वया सहितं ययव गीतरूप या चन्द्रं धारयतं विश्वावसुमेतं सहं मा ।
उत्तरं तच्छब्दयुतेष्वच्छब्दाप्याहार । यदापो यमतीवर्षाद्या दत्तशुपीष्टवत् ।
दशोष्टि भुम् । उमितथेष्टि दीप् । वसो सप्रसारणमिति सप्रसारण । जति वा
छदसीति पूर्वसपणीषीर्ष । तत्तदानीमृतेन बहेन हेतुना व्याघ्न । निविधमगच्छ-
व्यष्टाना । तद्भवनमाशामपां सारहाणो ममयित्तोऽन्वैत् अन्वयुष्यत् । बुद्धा
न ह्यन यत् प्रवृत्त इति सूर्यस्य परमेष्ठीन्यमितो धीयमानान्याच्चादिविभाग-
न्यपर्यदयत् परितो दृष्टवान् ॥

विश्वार्थसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गंधर्वो रजसो वि-
मानः । यद्वा यां सत्यमुत्त यत्त विद्म धियो हिंन्यानो धियु
इक्षो अग्न्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽर्षसुः । अग्नि । उत्त । नः । गृणातु । दिव्यः । गंधर्वः । र-
जसः । विमानः ॥ यत् । वा । या । सत्यं । उत्त । यत् । न ।
विद्म । धियः । हिंन्यानः । धियः । इत् । नः । अग्न्याः ॥ ५ ॥

विश्वावसुगंधर्वो नोऽस्माक तदग्नि गृणातु अभिसुप्त ब्रवीतु । गृ चन्द्रे । कैवा-
रिक । प्वादित्ताद्वत् । कीदृश । दिव्य दिवि भय । तया रजस उदकस्य
विमानो निर्माता । किं पुनश्चात् । यद्वा प यन् रज्जु सत्यमवितप ययार्पकत धर्म-
जात । इतश्चन्दधार्ये । यद्य न विद्म न जानीमस्तदुभय ब्रवीत्वित्यर्थ । ऋचि
तुनुपेक्षादिना पशवदस्य साहितिको वीर्ष । शिष्ट पाद प्रत्यक्षकृत । हे विश्वा-
वसो धिय कर्माणि हिंन्यान् सोमेन प्रवर्धयन् । हि गतौ ब्रह्मे च । यद्वा धिय
स्तुतीर्हिंन्यान् प्राप्नुवन् नोऽस्माक धिय इत्कर्माण्येव ब्रुदीरेव वाच्या रक्ष ॥

सक्लिमर्थिदुश्चरणे नदीनामपावृणोदुरो अदमप्रजानां ।
मासां गंधर्वो अमृतानि वोचदिद्वो दक्षं परि जानादुहीनां ६
सक्लिं । अविदन् । चरणे । नदीनां । अपे । अवृणोत् । दुरः ।
अदमप्रजानां । ॥ । आसां । गंधर्वः । अमृतानि । वोचत् । इदं ।
दक्षं । परि । जानात् । उहीनां ॥ ६ ॥

सक्लि । सक्लि संज्ञात प्रवर्णेन सर्वस जगत् सापवितर्क मेध । एना शीचे ।
आद गमह्य इति किन्त्रलय । लिङ्गद्वाराद्विषयन । नदीनां शब्दकारिणीनामपां
चरणे संचरणस्थानेऽन्तरिक्षेऽविदत् इदोऽलमत । अग्न्या पादमवत्तनां । अदमा

व्याप्तो मेघः तत्र व्रजंतीनां । यद्वा मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशी-
 नामपा दुरो द्वाराणि मेघाखिर्यमनप्रदेशानपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अरमसु
 शिलासु व्रजंतीनां गच्छंतीनां व्यास्रगमनानां वा नदीनां गंगायमुनादीनां चरणे
 संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिदं सस्ति मेघमविदत् अलमत । लब्ध्वा
 चातर्गतानामपां निगमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराण्यपावृणोत् अपावृतवान् ।
 तथासौ नदीनाममृतान्यमरणसाधनान्युदकानि गंधर्वो गोवैजस्य धर्ता विश्वावसु-
 पेण धर्तमान इन्द्रः प्रारोचत् प्रज्वीति । अवोढुमनुजानाति । तथा दक्षं । दक्ष-
 रुदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघमहीनां मेघानां मध्ये परि-
 जानाद् परितः सर्वतो जानाति । ह्य अवबोधने । छेद्यद्वायमः । ज्ञाननोजेति
 जादेशः ॥



NOTES.

सूक्तं 1-25.

ऋक् 1.

1 ददिददि = 'Every day' for दिदि दिदि 'day by day'

2 मिनीमसि = 'We violate or break, from मी In Rig Veda the first pers plural termination of the present is मसि as well as मसु. The root मी shortens its final in the Veda मीनालेनिमसे (7 3 81) The general rule about the accent of verbs is—The verb in an independent clause is unaccented except when it stands at the beginning of a पाद. Here मिनीमसि is accented as it is the verb of a subordinate clause

3 म्र = 'Order' Cf I. Ordo = I order

4 यच्चिद्दि = is a compound conjunction which means *Although* or *notwithstanding* but सायण following the वदवाट takes यद् चिद् and दि separately interpreting यदेव, हदेव, by the usual rule of यद्वदोर्नित्यसंयुग्म In this म्र, सायण has to supply मदेव मां वृद् by his taking यद् चिद् and दि separately If यच्चिद्दि is taken as a compound conjunction this म्र may be taken as a subordinate clause depending upon the next वद्

5 विद् — from विद् = people The word विद् means 'a man' विद् = 'People' This word we find is rarely found in classical literature used by itself, but in विद्यावति we have this word as the first member of a compound, विद्यावति = king It is akin to 'Wight' (Saxon)

6 प्र = is a prefix to the verb मिनीमसि The permissive rules about prefixes in Vedic literature are लुप्तसि परेति (पा 1 4 81) -यवहित्वाश्च (1 4 82) are opposed to the usual practice of prefixing them immediately to the roots. The general rule is वेप्रत्ययतो, while in Veda they can come even after the root, and also at a distance from it, as one or more words may intervene as इतिव्यावाहि लोक आ, वा मदेतिविरादिभिर्गोरि

ऋक् 2.

1 विहायान = 'angry,' from हेह (हिह) It is the perfect participle of हेह, ह being irregularly changed to ह्. Note here that in Rig Veda ह् when it comes between two vowels, is changed to ह्र, as in अहिमहिने सुरोदितम्

ऋक् 3

1 मृती = 'Favour,' from मृह 'to take pity on'

2 न — It has the sense of a particle of comparison like यथा, इव वा चेति प्रतिषेधार्थयो माषायाश्च उगयन्मन्थयान It is the negative particle in

ordinary language but in the Veda it is both a negative and a comparative particle. In the negative sense, its position is before the word of which the negation is meant while it is placed after the noun, with which a comparison is made.

3 विसीमहि—The meaning of विसीमहि cannot be definitely determined. Dr. Peterson and the वेदार्थयज्ञ join in interpreting this word as *Loose* the mind of वसु, while सायण takes it to mean *Bind fast*, evidently understanding the prefix वि in its usual sense. विरेवेण वि can be interpreted, as giving the contrary sense to the root to which it is applied on the analogy of विगुर् and विस्. Dr. Peterson's interpretation seems preferable but it is too much to say that सायण's meaning is beneath consideration. A fatigued horse is refreshed by his groom after being tied.

श्लोक 4

1 विमन्यव = 'Affectionate feelings'. By simply solving the compound which is used as an independent noun 'free from anger or malice'. The word 'feelings' may therefore be supplied. This is what सायण has done. In the absence of any other authority it is better to follow सायण than Roth who renders the word, as Dr. Peterson tells us by 'desires, longings'. This rendering seems to have been accepted by the वेदार्थयज्ञ.

2 वसु इष्टे = 'With a view to obtain superior wealth'. वसु is according to सायण only Vedic for वृत्तवस्, which is comparative of वसु.

3 वसती उप—उप is used in the sense of *up to* or *towards*.

श्लोक 5

1 आदरामहे = 'May we bring hither'. कृ = of the 8th conjugation, and this is the Subjunctive form of the root.

2 वरश्चक्षुः = 'of far reaching sight'. It was believed by the pious ऋषिः that no act of theirs escaped वरुण's keen observation. They were therefore always to appose themselves watched by this god.

3 नरम्—This word though usually rendered by सायण as *नेतार* seems to imply strength as the male sex is proverbially stronger than that of the female (अवरा).

श्लोक 6

1 वेन ता—Nominative dual. It means 'desirous of'. Longing for. The dual refers to मित्र and वरुण who are generally praised together. If in the course of a hymn addressed to one of these we abruptly light upon a dual form, it should not be difficult to understand who the other god might be.

३ धृत्तवत्—This compound can be solved in two ways. धृत्तं वत् वत् or धृत्तं वत् वेन 'whose order is obeyed' or 'who obeys the order.' The word is used here in the latter sense. But the usual construction of this word is with the god and not with the worshipper.

३ We have to notice इति in the पदवाच after आद्याते. It directs our attention to the dual form इति तुद लृट् ह्रिट् (पा ३४६) + c. In the Veda the Aorist, the Imperfect and the perfect are used for almost any tense = देवो देवेभिरागमद्, where Aorist is used in the sense of Imperative.

४ दायुवे—दायान् = a present participle meaning 'one who gives,' formed by adding वच् to the root of विद्वान्, साहान्, मीद्वान्.

अङ्क ७

१ समुद्रीय—It is better to construe this word with नान् rather than with य as to balance this word with the expression अन्तरि शेण पततान्. It will not then be necessary to supply पले पतुम्सा. It is a feminine form of समुद्री in the genitive.

२ We have to note here that वह्म has his power over the physical world. He is supposed to guide the flight of birds in the sky and the course of ships on the sea. He is elsewhere praised as chalking out the path of the sun. He is also described as observing the good as well as the bad ways of men स्वयंनुनेऽद पदवन्तानां. Thus it seems that वह्म is invested with very great power over the mental as well as the physical universe. He preserves the uniformity of natural phenomena and exercises moral supervision over the inhabitants of the world. In the पौराणिक ages we notice the sphere of his power much circumscribed. He is allowed to be supreme over the waters but of all authority otherwise he is completely deprived. वह्म of the पौराणिक age corresponds to Neptune of the western mythology as we find ships in danger offer up prayers to this latter god for rescue.

अङ्क ८

१ य उपवदते—That is born (along with them) That comes up to bring the lunar year into accordance with the solar year = The intercalary month अतिरिक्तमास coming every third year उपवत् is used by Yāska in the sense of 'augment, that which is superadded.'

२ प्रदायत्—सायण's explanation of this word appears satisfactory in the absence of any better suggestion. We know दात् is one of the साधत्वाकारण of all things and so every thing coming into being during

श्रुक् 11-12.

1 चिक्वित्वाङ्—'Learned.' From चिक् 'to know.' Perf. part.

2 वरुङ्—Śāyana notices that वरुङ् is a termination applied in the sense of वृत् 'to be done.' वरुङ्—may or may not be a form of वृत् as सायन argues but it is better to take it to be so. There is no doubt about वरुङ् being Vedic subjunctive (वेद्) of वृ. See Whitney, 563 लिट्ये वेद्. There is a peculiar modal form in Veda which पाणिनि calls वेद् and European scholars style the Vedic subjunctive. This वेद् is used generally in the sense of लिट् or the Potential.

3 कृतानि वा च &c. 'those that are done and those that are to be done.'

4 विवादा—from विव and वद् meaning 'always.'

श्रुक् 13.

1 द्राणि—वस्त्र 'armour.' Śāyana always renders this word by 'armour,' but European Scholars prefer to translate it by 'cloak' or 'mantle' as allied to लृ 'drop'—drapery, drapor &c.

2 वृष्ट—The augment वृ is dropped even though there is no वा preceding.

3 निर्णिजम्—This is indeed a difficulty. Śāyana endeavours to stick to the meaning of this word given in the Nighantu and therefore we find him reluctant to stray far away from स्त्र as the meaning of this word. Until there is philological light thrown on the word it would not be safe to take it to mean 'ornament.' We may supply the word 'brilliant' to qualify the word 'form' and understand by निर्णिज दत्त 'he bears or has brilliant form or appearance.' The root निज् means to 'cleanse, to purify,' hence निर्णिज् may mean 'clear clean, pure.' The other meaning 'to nourish' (निजिर् शोचरोषणयोः) would not do here. Our commentator however likes to translate 'well nourished body.'

4 वरि वरुङ् निवेदिरे—सायन no doubt elsewhere takes the word वरुङ् to mean 'a spy.' Cf. *L. Specio*.—I spy. Again it is difficult to believe that he should forget everything about the spies of Varuna. But here he evidently means to perceive a description of the person of वरुङ्. It is really a forced and even unauthoritative explanation of the word वरुङ् that he has given here. It is certainly better to take the common meaning of the word 'spy.' Altogether his gaudy dress, his sitting in the midst of spies, and much else that is said about वरुङ् in these mantras, all this goes to describe his supremacy and sovereignty. Here Śāyana takes it for 'rays.' लिट् III. 7.

श्रुक् 14.

1 रिप्सव—'Wishing to harm,' hence 'enemies.'

१४ श्रुक्

2 अमिमाति—In his gloss on VIII.3-2 Śāyana says अमिमन्तु रति अमिमातिः शत्रुः We have this word used once at least as an abstract noun in the sense of 'vanity.' हिंसकः means 'desirous of harming.' दुष्टाणां = 'Those that hate,' and अमिमातवः may mean 'those that think or make too much of themselves.' All these are likely to injure any mortal king but God वरुण is free from all such fear.

श्रुक् 15.

1 अर्धानि = 'Full, not half.' Cf. L. semi. Gr. hemi.

2 वराह—Śāyana elsewhere allows the word to mean 'glory.' But that meaning would not suit here, as the worshipper means to say that वरुण satisfies the hunger of men by giving them food to their heart's content.

3 The same verb वक्ते refers both to मानुरेणु and वरुणै

श्रुक् 16.

1 गव्यदीः अनु—Śāyana takes this word to mean गौड, but it is better to take to mean 'pasture-ground.' It is however not unnatural that cows may seek their pen as they might be eager to see their calves.

श्रुक् 17.

1 बोपावहे—The base पोव is familiar to students of classical grammar as being that of Aorist according to the second variety. This is the Vedic Subjunctive. It is not clear who the parties of the conversation are. It is not however unusual for poets thus to suppose themselves holding conversation with the deity in their imagination. Poets have in their imagination joined birds in their flights, or otherwise been identified with the subjects they talk about. In the same way we may suppose that the present poet expects to enjoy the company of वरुण Vide VII. 83-3.

2 आभूत = आहूत. Śāyana quotes Pāṇini to tell us that in the वेद the ह in ह् and प्रह् is changed to म्, e. g. प्रमार for प्रहार and प्रमाय for प्रहाय. It deserves to be noted that we have this tendency to substitute a simple aspirate for a compound one belonging to older languages. These older forms do not totally disappear. Thus we find the compound aspirates remaining in Zend in cases where we have our ह् in Sanskrit Z. darh. S. दह् = to burn. Z. Rudh. S. र्ह् = to grow. We see however that compound aspirates reappear in several forms of these roots in Sanskrit, as बोधि, वक्षति, विदुः &c. Note also Gr. Ophis. S. सद्भिः = snake.

3 दोतेव ददसे शिवम्—It is not clear what is meant by "you eat what you like as the दोतः." Perhaps we are to perceive a comparison with

Agni who, we know, is sometimes called होता *e. g.* होतार रत्नवत्तमम्. The ऋषि thus says 'I have got you for you. You eat like Agni.'

श्लोक 18.

1 दृश्यम्—अदर्शम् Aorist of दृश्, the augment is dropped.

2 विश्वदर्शवं—सर्वदेवानीयम्. दृश्यम् is used by itself when it means 'lovely to behold.'

3 Here the poet supposes himself actually in sight of दृश्य. All this is in his inspired imagination. This testifies to the pure and exquisite devotion of the ऋषि.

श्लोक 19.

1 हृषी—We have two instances in this मन्त्र of the lengthening of the final vowels in हृषी and अया both archaic for हृषु and अय.

2—आचके 'I sing' from कै just as we have ज्ञे from ज्ञे. We have सायण explaining this word by अभिष्टौमि—'I praise in ह्रस्व धानान्वाचके in I. 117-23. Sāyana paraphrases आचके by अभिष्टुत्येन मन्त्रेण. He notices there that the root though अचक्रे is conjugated in आचनेयद्.

श्लोक 20.

1 रावति—The root is राव. It is here explained by Sāyana as दीप्यते, but is undoubtedly means रक्षिते. Sāyana elsewhere himself gives this meaning by the word अमृतस्य रावति.

2 वामनि—होममापणीय अमरदीये is the rendering of Sāyana here. This is a word which is used in various senses in the वेद. It is explained as वासते, सम्राजे, गमने, &c. Any of these would suit the context here but it is not clear how वामन् should mean होममापण. The idea of होम is not in the root. The explanation of वे. व. is hardly satisfactory. There we have वामनि—उपासनावाचम्. It is not clear what authority is there to interpret वामन् as उपासना. Again प्रतिश्रुति never means मन्त्रोक्तम्. In classical Sanskrit प्रतिश्रुति means 'to promise' and this meaning may be accepted here and so it is taken by Sāyana.

श्लोक 21.

1 जीवसे—Vedic infinitive. We have more ways of making the infinitive in Veda than in the classical language. They are given in Pāṇini III. 49 by appending से, असे, ए, अये, वने तवे, *e. g.* वसे, जीवसे, मेसे, चरये, गमये, दातवे, धृत्वे, कर्तवे, &c. See Whitney 970 and see also Dr. Peterson's interesting philological note on the identity of the Sanskrit infinitive termination असे and the Latin Are.

2 लुप्तुमुदि—Imperative second person from the reduplicated base of लुप्—'to loosen.'

3 पारु—The noses of दृश्य are famous in ऋग्वेद and we have frequent

mention of these VII, 598, 837 A Synonym of वरुण in later Sanskrit is वरुण, and we have later poets using this word very often But it is strange that the original function of moral supervision and consequent chastisement of the offender has altogether being taken away from वरुण The Vedic ऋषि firmly believed that essence of life consisted in being never caught in the nooses of वरुण i.e. in never committing any sin. This was indeed a high moral state of mind deserving imitation in these days In this God fearing we may say lies our सनातन-हिंदुधर्म

II 33

शब्द 1

1 वसुधा—Mentioned in the निषद् as such, occurs always in the plural, It means the rivers and Sāyana always explains it in that way Only once VI, 72 4, he has rendered वसुधा वसुधा ऊवत्य and here too the interpretation is based on the वीरिण or the etymological sense of the word वसुधा is evidently from वृ to flow The rivers overflow so do the udders. This meaning does not give a satisfactory explanation in वसुधा नमिन्तु &c The दे व suggests broke open the udders of the rain clouds on the strength of the explanation of the solitary passage indicated above. But it is the cows in the shape of waters that are confined by the demon वृद्धि or वृद्ध Translating in the way of दे व would be to make cows of the वृद्धि (clouds) The interior of the clouds is the meaning wanted here, for this we have no authority Sāyana's meaning appears to be perfectly intelligible After the second exploit of letting loose the waters, the parting of the rivers in distant channels is the natural sequel. So we may translate with Sāyana 'He divided the rivers proceeding from the clouds' Again the chalking out of the course of the rivers is not unknown to us as a function of Indra. We have in VII 49 1 इन्द्रो वा वसी वृषभो रराट् Indra with his thunderbolt has ploughed up a path for them" This ploughing up a path for them as Dr Peterson happily translates रराट्, is required after they are let loose from bondage lest there be a deluge all over the world.

2 वरुण—Tear out, from वृ to cut, to split, to drive out, to cleanse.

शब्द 2

1 वरुण—'Rumbling,' वरुण Sāyana proposes an alternative meaning वरुणेरण्य—वरुण्यः i.e. easy to discharge easy of use. In VII, 104 4 this word is used as a noun. वरुण्य derives it from वृ meaning 'to

sound' and 'to heat'. Deriving it from the root in its second sense this word त्वग् may be taken to mean 'heated, well-tempered'.

२ ततश्च = 'Sharpened, created, made.' This function of त्वग् of making a thunderbolt for Indra is spoken of very often. We have again I. 52-7. तद्य.....ततश्च प्रमिभूतोऽसम्. I. 61-6. अस्म्यद्भुत्वष्टतश्चन्द्रम् &c. &c.

३ अञ्जः = 'Quickly.' The instrumental form of this word अञ्ज is used as an adverb in classical Sanskrit 'द्राक् अञ्जिनस्तान्वावे' लमर.

४ वाक्साः = वात्सोत्सुकाः 'eager for their calves' from वासी from वस् 'to desire'; सायन derives this word from वास् 'to roar, cry,' which कालिदास uses for शिवारत in XI Raghu. लं मिताः प्रतिमयं दवादिरे.

शब्द ३.

१ वृषापमणो—Nominal verb. Students of Kāvyaśruti's would recognise in this expression their वृषता उपमा-वृष इव आप्यतीति.

२ त्रिभुकेषु—Nothing more than what सायन has written can be suggested about this word. It seems that on the occasion of these sacrifices Indra took invigorating draughts of सोम and went to fight his enemies and got success. Indra's extreme longing for सोम has been spoken of in the Veda everywhere. He knows exactly where the सोम is being extracted and comes on again. It is said that he continually goes on looking for sacrificers who are extracting सोमगौराद् वेदीयानवधानमिन्द्रः &c. (VII. 98-1)

३ छापकम्-मारकम्-'destroying', from सो 'to end'. Sāyana derives it from सि to bind and explains the word as बन्धक. But बन्ध is not like the nooses of वरुण intended to bind the offender and so Sāyana's meaning would not be accurate enough.

४ सोम—Is the juice of a particular plant. This is however not the etymological sense of the word. It comes from सू to extract and सोम would mean 'what is extracted', 'It would thus be a generic term for any kind of juice. But in course of time the word was restricted in use to the juice of a particular plant. From this we see that the import of words here is from general to particular. Exactly contrary is the word तैल which meant primarily oil of (tilā) sesamum and then came to mean any kind of oil. सोम juice is a very favourite offering of Indra. He drinks it and becomes so strong that he sweeps every thing before him. No foe dare stand against him. सोम came to be offered to all the Gods and in course of time began to be worshipped as a deity in itself. A whole book, the 9th mapāla, is dedicated to it.

शब्द ४.

मिलिते—Reduplicated base of विद् = 'to obtain, get, meet with'. The

mention of these VII, 53-8, 887 A Synonym of वरुण in later Sanskrit is वरुणी, and we have later poets using this word very often But it is strange that the original function of moral supervision and consequent chastisement of the offender has altogether being taken away from वरुण The Vedic ऋषि firmly believed that essence of life consisted in being never caught in the nooses of वरुण & in never committing any sin. This was indeed a high moral state of mind deserving imitation in these days. In this God fearing we may say lies our सदावन-विदुष्ये

II 32

ऋक् 1

1 वरुणा—Mentioned in the निघट्ट as such, occurs always in the plural. It means the rivers and Śāyana always explains it in that way Only once VI, 72 4, he has rendered वरा वरुणा ऊरुषु and here too the interpretation is based on the शैवित्र or the etymological sense of the word वरुणा is evidently from वृ to flow The rivers overflow so do the udders. This meaning does not give a satisfactory explanation in वरुणा वरुणिषु &c The वे व suggests broke open the udders of the rain clouds on the strength of the explanation of the solitary passage indicated above. But it is the cows in the shape of waters that are confined by the demon अरि or वृष Translating in the way of वे व would be to make cows of the वरुणा (clouds) The interior of the clouds is the meaning wanted here, for this we have no authority Śāyana's meaning appears to be perfectly intelligible After the second exploit of letting loose the waters the parting of the rivers in distant channels is the natural sequel. So we may translate with Śāyana 'He divided the rivers proceeding from the clouds' Again the chalking out of the course of the rivers is not unknown to us as a function of Indra. We have in VII 49 1 इन्द्रो वा दधी दधो ररा, Indra with his thunderbolt has ploughed up a path for them. This ploughing up a path for them, as Dr Peterson happily translates ररा is required after they are let loose from bondage, lest there be a deluge all over the world.

2 वरुण- 'Tear out,' from वृ 'to cut, to split, to drive out, to cleanse'

ऋक् 2

1 वरुण- 'Tumbling' वरुण- 'Śāyana proposes an alternative meaning वरुण- 'easy to discharge, easy of use'-In VII, 104 4 this word is used as a noun. वरुण- derives from वृ meaning 'to

sound' and 'to beat'. Deriving it from the root in its second sense this word लवणं may be taken to mean 'heated, well-tempered'. ...

2 वज्र = 'Sharpened, created, made.' This function of वज्र of making a thunderbolt for Indra is spoken of very often. We have again I. 52-7. लवणं.....वज्रवज्रमभिभूयो जसम्. I. 61-6. जम्बा इदु लवणतप्तुदवज्र &c. &c.

3 अञ्जः = 'Quickly.' The instrumental form of this word अञ्जसा is used as an adverb in classical Sanskrit 'द्राक् अञ्जित्वान्दामे'लमरः.

4 वाचा = वल्लोत्सुकाः 'eager for their calves' from वाशी from वृश् 'to desire'; सायण derives this word from वाश् 'to roar, cry,' which कालिदास uses for शिवास्त in XI Raghu. तां विष्ठाः प्रविम्व ववाशिरे.

शब्द 3.

1 इत्यायमानो—Nominal verb. Students of Kāvya-prakāśa would recognise in this expression their क्यक्ता रूपमा-वृष्ट इव भाववरीति.

2 निकटवर्षेण—Nothing more than what सायण has written can be suggested about this word. It seems that on the occasion of these sacrifices Indra took invigorating draughts of सोम and went to fight his enemies and got success. Indra's extreme longing for सोम has been spoken of in the Veda everywhere. He knows exactly where the सोम is being extracted and comes on again. It is said that he continually goes on looking for sacrificers who are extracting सोमोमीराव वैदीयानवपानमिन्द्रः &c. (VII. 98-1.)

3 सायकम्=मारकम्='destroying', from सो 'to end'. Śāyana derives it from सि to bind and explains the word as बन्धक. But वज्र is not like the nooses of बन्ध intended to bind the offender and so Śāyana's meaning would not be accurate enough.

4 सोम—is the juice of a particular plant. This is however not the etymological sense of the word. It comes from य् to extract and सोम would mean 'what is extracted'. It would thus be a generic term for any kind of juice. But in course of time the word was restricted in use to the juice of a particular plant. From this we see that the import of words here is from general to particular. Exactly contrary is the word तैल which meant primarily oil of (tilās) sesamum and then came to mean any kind of oil. सोम juice is a very favourite offering of Indra. He drinks it and becomes so strong that he sweeps every thing before him. No foe dare stand against him. सोम came to be offered to all the Gods and in course of time began to be worshipped as a deity in itself. A whole book, the 9th mandala, is dedicated to it.

शब्द 4.

निमित्ते—Reduplicated base of निज् = 'to obtain, get, meet with'. The

clause means 'Verily you have never come across an enemy'. The sense is, of course, that of the present. The reduplication, that we have in the Veda, very often, even in the case of the present tense is intended to intensify the meaning. This mode of intensifying the meaning is preserved in our Marathi as *समसरो*, but more frequently *सामसरो* or *सामसमसरो*. This latter is compared, by the late Prof. Apté in his exemplary work the Students' Guide, to the classical use of the imperative in such clauses as *याहि याहीनि याहि*. This is really a case of reduplication, if we may so coin the word, of the root to denote the intensive or the frequentative sense. Altogether the principle of repeating the root—a portion of it or the whole of it or the imperative form of it—once or twice before the terminations of any tense are appended, is the same.

२ जनयद्—'Creating'. Sayana seems to be accurate when he explains the word further by 'manifesting them by taking off the clouds, that had altogether concealed the sun and the dawn'. The people had lost all these and bringing them to view again is almost tantamount to creating.

शब्द ५.

१ वृथिष्य जग्द्—'Flat lying on the ground, falling flat on the ground'. From जृच् 'to come in contact with'.

२ विद्वन्—विद्वन्नामि P. P. of विद् 'to cut down', qualifying रक्षसि—'boughs'.

३ कुटिह्—In the sense of an axe कुट् कुटिह् occurs in III. 2-1. This is the only other place where the word occurs in the Veda and there too it is not used in the sense of वृत्. It is to be noted that the word occurs in the निष्ठा as a synonym of वृत् although in the two places where it appears that sense does not suit. The word is however used for वृत् very largely in later literature, so much so that its use in the sense of an axe would be almost deprecated.

४ वृक्षत—This word is a comparative of वृत्, the sense is that of वृक्षत—'Excessively mischievous, extremely envenomed'. We have such comparatives and superlatives from nouns very often in Veda. रक्षत, वृक्षत, कवित्तम् &c.

५ अस्त्र—'Whose arms are cut down. Elsewhere in the काण्डे, अस्त्र appears as a proper name, the name of a demon. One is almost tempted to take the same meaning here; translating—Indra killed वृत् and he also killed with his great weapon, the thunder-bolt, अस्त्र who was more than वृत्. But as the second half does not refer to any other demon than वृत्, it is safe to follow सप्तम and take the whole वृत् to be a description of the fall of वृत्.

ऋक् ६.

1 अयोदा इव—'As though he had no equal fighter, no combatant worthy of his arms; as if he were matchless, peerless.'

2 आजुदे = 'Challenged,' हे with अ is thus used for challenge from the oldest times.

3 कजीपम् This word occurs only here. The context of course requires the sense given to it by our commentator—'one that carries away all enemies before him.' This word occurs in कजीपिम्. निष्ठा has कजीपी सोमो, यत्सोमस्य पूयमानस्य अतिरिष्यते अन् कजीपं अवर्जितं भवति, तेनजीपी सोमः सोमः is कजीपी because what remains of सोम being purified that is called कजीपं left behind.—the sediment of सोम is thus कजीप. Indra is also called कजीपी because this कजीप the sediment of सोम given to the horses of Indra. From all this one would have expected कजीपिषे instead of कजीपं in this नय.

4 नातारिम् = 'Could not save himself from, survive, get over.'

5 सम्प्रति = 'Impact, stroke,' from सम्प्रति = संगम् from क to go.

6 हनानाः विदिप ऋ. — 'He pulverised the rivers.' The image is no doubt a little too strained, but none the less admirable. This is really true poetry because there is good suggested sense in the use of the particular word हनानाः for 'rivers.' The rivers are called हनानाः because of their breaking piece by piece the stones and the earth from the banks. This they did with greater force when वृष fell down into them, because the waters overflowed and the banks were naturally encroached upon. This is what the poet means by वृष's pulverising the rivers (river's bank) Our modern word कुलकपा is like हनानाः. Note that the word हनानाः occurs in the plural. This is really a beautiful description of the overflowing of rivers as a result of heavy rainfall.

7 The word द्रष्टुः with its accent is deserving of notice. It is a Bahuvrīhi compound and so is to be solved as द्रः द्रष्टृष्व हः. Ordinarily speaking there is no difference between द्रष्टुः as = Bahuvrīhi and द्रष्टुः as a Shabthi Tatpuruṣh. Both would mean the same thing. But this word has got an importance because of a myth that the parents of वृष prayed for a son who would kill Indra. They wanted to ask for a son who would be द्रष्टुः meaning द्रष्टुः शत्रुविना, but by an unhappy mispronunciation of the word instead of saying द्रष्टुः with the accent on the last syllable of the compound, they said द्रष्टुः with the usual accent on the first member of the compound unchanged. Hence they got what they asked viz. a son whose killer was द्रः. Thus in Kāvya-pradīpa, in the section of एतः as = means of

determining the meaning of an expression where there is a possibility of more than one, we have the following remark on **इन्द्र**. "इन्द्रस्यो वधेत्" इति। अवेन्द्रस्योपिलसान्नोदात्ते षष्ठीतुल्यव्यक्त्याविन्द्रस्य ज्ञातनकर्मत्वं लभ्यते। पूर्वपदान्नोदात्ते च इन्द्रः ज्ञातविद्या यस्येति बहुव्रीहिरामादिन्द्रस्य ज्ञातनकर्मत्वं लभ्यते." It deserves to be noted however that this compound occurs throughout the R̥gveda only twice viz. verses 6 and 10 of this hymn.

श्लोक 7.

1 अरुण्यत्—Imperfect of the nominal verb वृत्त्य 'to wish to fight.' Before the Desiderative व the word वृत्त्या drops its final as also do वृत्ति and वृत्तः.

2 पुरश्चा व्यस्त—'Scattered in all directions.'

3 जघान = 'Hit' not 'killed as in later Sanskrit.

श्लोक 8.

1 अमुया—This word may better be taken to mean 'thus, in this way.' It is instrumental and we may supply रीत्या rather than suppose this to be a case of a छान्दस विभक्तिव्यत्यय an arbitrary Vedic change of case as a Sāyana does in which case he is obliged to supply the noun दुर्विव्याज.

2 नदी न मित्रे—'Like a river overflowing its banks.' वेदार्थवत् suggests that नदी should be understood to mean a 'bull' for which there seems to be no authority. मित्रो नदी is उपमान and श्रयानः अग्निः is उपमेय.

3 मनोरहाणाः—सायण takes it as "pleasing to the mind" (of men eager to see the waters flow which were so long confined by वृद्ध); वेदार्थवत्'s meaning 'satisfied as to their wishes,' referring to the waters themselves, suits the context better, as their liberation from long captivity must be a source of joy to them. Sāyana's meaning is probably fixed on the Marāṭhī expressions घनात्स वेणारी; घनात् भरपारी &c.

4 पल्लवः शी—This occurs only here. The affix लः is applied to the locative plural of पद् 'foot'. The word means 'lying at their feet.'

श्लोक 9.

1 शीघ्रवताः—'With her arms brought down.' The lengthening of the final of the first member is Vedic.

2 बहवृषा—'The mother of वृष.' A Bahuvrīhi compound वृषः पुत्रो वृषाः सा.

3 वृषः—We have it here in the Nominative case, but the meaning is that of the Accusative by the principle of व्यत्यय.

4 ज—This particle of comparison which ought to stand after the उपमान (see note 2 श्लोक 3) is here used before it. We can reconcile this with वास्तव's rule उपरिष्टादुपकारत्वात् वेनोपमिमीवे (उपकारः=position) only. If we suppose an adjective qualifying a noun as practically part and parcel of it. Thus here सहवत्या goes with वेनु and ज is put after it.

श्लोक 10.

1 शीर्षं तम आशुददिदृशुः—This clause presents an unusual construction Śhāyana takes शीर्षं तमः as an adverbial adjunct to आशुदत्. The translation according to him would be 'Vritra fell down so as to meet with death'. It is better to take तमः as accusative to आशुदत् and translate 'Vritra lies in long darkness' meaning of course that he has sunk into oblivion, nobody knows where he is. In classical Sanskrit we have अविर्त्ति in the sense of 'to dwell' and governs an accusative वेदुष्यदमिहोदे दृष्टिः. There seems to be no objection to understand here that Vritra has made long darkness his resting place.

श्लोक 11.

1 दासुः, दस्युः—These names occur in the Veda as the names of aboriginal races, against whom the Āryans had to fight in their onward march into the interior of India. From दसु to destroy. दस्यु has been explained by वाङ्म sometimes as one that hampers the holy rites of the Āryans. दस्यु themselves and the दक्षि another aboriginal race are said to be non sacrificers. All the curses are invited to fall on the head of these non sacrificers (अयजन्) while all the blessings are to go to the Āryans who devoutly offer sacrifices. दक्षि are often mentioned as given to cattle lifting. (See X, 103 our No. 26.)

श्लोक 12.

1 देव इन्द्र.—'The unrivalled brilliant hero इन्द्र.' It is noteworthy that the word देव is applied to इन्द्र, in this Mantra. इन्द्र here is like अयोध्या in verse 6.

2 अश्वो वारो &c.—This is a highly poetic image. 'You become the horse's tail, O Indra, when the enemy retaliated on the thunder-bolt'. From इन्द्र's being spoken of as वारु the fact of इन्द्र's being सख्य 'a gadfly' which the horse's tale wards off is suggested. This verse therefore is an instance of an एकदेशविवरिणम्.

3 सप्त सिन्धू—It is better to take the rivers of the Punjab rather than those mentioned by Śhāyana. सर्वे = 'to move'. Inf.

4 सोममनयः—May be simply taken to mean 'you have earned your सोम by liberating the waters. For this exploit of yours, you will get enough of सोम'.

श्लोक 13.

1 The weapons mentioned in the first half of this Mantra are also those wielded by Indra. It is superior might however that decides the issue of the combat and thus was in Indra's favour.

2 अपरिण्य.—'Against others'. अपरि—feminine of अपर. It can also be

taken as the opposite of पूर्व and made to refer to future time as Śāyana takes elsewhere and as we have in such words as पूर्वार्क or पूर्वामृत.

अनु 14.

1 अहेवांतर वमपदम्—The Bhāṣya of Sayanāchārya is not quite clear. It is not clear why Indra was frightened. Again it little redounds to the credit of a God whose exploits have been elaborately described that he should be asked by his own worshippers to take heart and not to take to heels like a coward. Equally unsatisfactory is the interpretation of the वेदायैव which is clear in itself, as we are told that a partisan of अहि is pursuing Indra and the poets are asking him "what pursuer in behalf of अहि is after you that you have fled away in this way?" We think it better to take अहे; as ablative and to translate the Mantra thus—'What (partisan of अहि) that has gone away from अहि have you seen that fear has come to the heart of you who have killed वृ &c'. This fear is more of an eagerness to kill him than a feeling of cowardice.

This Mantra is suggested to the poet after the storm, or the fight of अहि and Indra, has ceased. He was actually witnessing the fight and now that everywhere it was calm he did not see Indra exploiting as before. He naturally supposes that on the defeat of वृ his partisans have fled in all directions and Indra has gone after them.

अनु 15.

1 वातो भवतिदृक्—Is equivalent to what we have elsewhere वपुःस्थपक्ष 'moveable as well as immovable'. भवति appears to be derived from सि 'to bind' meaning 'what is tied down, what is fixed'.

2 शमस्य च दृशिम्—Śāyana takes these to mean 'harmless and the horned', thus referring both to the lower animals. As we have mankind in the next half it is proper to restrain these two as Śāyana has done to all animals except the human beings. But दृशिम् may better be translated as 'the harmful' among the animals—the horned as well as the non horned. शमस्य may then be taken to refer to quiet and harmless animals. This will bring the Antithesis in full view.

3 वेदु राजा धृमि &c.—'Dwells, remains the master of men'. It is said in the first half that Indra is lord over the lower animals. In the second we are told that he and no other is king of men; he pervades them all as the outer rim of a wheel does the spokes. The spirit of the verse is to describe the omnipotence and universal benevolence of the deity. He throws the cloak of his protection over all beings. How beautifully does the illustration of the felly and the spokes set forth the interdependence of the

king and his subjects! This however is not the point here chiefly meant by the poet.

सूक्त 1-48.

ऋक् 1.

1 दुहितृदिवः—Ushas is looked upon as the daughter of द्यौस् and sister of नम्र and वसु, (L 123-5) मास ससा वरुणस कामिः उपसु is also said to be the sister of the night. As the sun rises after the dawn he is said to follow उपसु as a paramour does his sweet heart. In VII, 78 3 the dawns are said to generate the Sun along with the Sacrifice and Agni, अग्नीजनसु सुर्वं यत्तमदिम.

ऋक् 2.

1 The word उपसु is used sometimes in the plural. The first half of this Mantra refers to the dawns in general.

2 दिव्यमुनिः.—The dawns are invoked to bestow horses, cows, wealth, sons, and all kinds of happiness on the worshippers. दिव्यमुनिः is 'giving everything in abundance,' 'All bestowing' (Muir).

3 वस्तवे—Infinitive of वसु 'to shine.' It is better to take the word thus than to interpret it in the way Sāyana has done

4 सुवता—सुवतावरी—सुवतावती all meaning 'one that utters pleasant and truthful voices or words,' are synonyms of उपसु.

5 मघोनाम्—मघवन् is generally translated by European scholars by 'mighty.' This word is applied to deities as well as to worshippers, Sāyana generally translates it as 'wealthy.' Here it refers to the sacrificers. Muir seems to take the word to mean 'the magnificent' in general. He translates 'Sent us the wealth of the magnificent.'

ऋक् 3.

1 उवास—from वसु 'to shine.' It is better to understand उवास to be a form of वसु 'to shine' than from वसु 'to dwell' as Sāyana has it, उवासु is the Vedic देह

2 चीरा रथान्—People began to drive in their chariots after it was dawn and horses with their fresh vigour ran fast, so it is natural that the dawn should be called 'the impeller of our chariots.' वेदार्थेयन्, we think unnecessarily, refers to the chariots of अग्निः, सविः, मित्र, अर्यमा and other Gods, in this expression.

3 आचरतेयु—'Appearances.' 'Whenever she makes her appearance. This form occurs only here. 'At her arrivals' (Muir.) 'At her occurrences' would be philologically near the original word, as चर is akin to L. carro.

various meanings' श्री गतिप्रवचनकर्तृसिद्धन्तसादनेषु. The third meaning of ऋति = 'desire,' is to be taken here. Therefore Sāyana renders वेति by कामयते.

4 नाकिः = 'नफोऽपि.' It is a compound of a negative and a pronoun. It is equivalent to 'not even one.' 'The flying birds do not at all remain idle when it is dawn.' किः is an old nominative of किम् of. L. quis.

5 वतिर्वसिः = 'Flying.' Vedic perfect participle of वृ.

6 ते धुष्टी = 'At the dawning; when you dispel darkness.'

श्लोक 7.

1 अयुक्त = 'Yoked.' It is better to supply ययाम् as Muir does.

॥ शतं चैभिः = 'With hundred chariots' probably full of wealth to be given to the worshippers.

3 हुक्का = 'The lucky.' ह्य = 'lot, luck' from यज्. We have two other nouns ह्य and ह्यम् also used in the sense of 'fortune, luck,' as महाह्य, वंद्यह्यः; but these are in later Sanskrit. It is amusing to note that the word हुक्का has remained in its Marathi corruption हुक्का which means 'fine' and has nothing to do with 'lot or luck.'

श्लोक 8.

1 अस्याः वदते = 'At her appearance, at the sight of her' i. e. when people see her. 'Before her glance,' Muir.

2 अयोधय = 'Let her drive away.' Ushas is to put to flight those that hate and those that harm the worshippers.

3 कृणोति—The root कृ belongs in later Sanskrit to the eighth class, but we have कृ in Veda treated like a root of the 5th class. It is deserving of notice that the forms of this root are made up in Zend also after the mode of the fifth class. कृणोति in Zend is Kērēnaoti. It is also used as an ordinary root of the first conjugation but no form occurs in R̥gveda to show it to be of the 8th class.

श्लोक 9.

1 सानु = 'Rays or light.' सानु in later Sanskrit means 'the sun and also 'his rays' as we have सानुसानुददन्तलोचने.

2 चन्द्रेण = 'Delightful.' It deserves notice that some of the words of the etymology of which we never dream when meeting with them in classical literature, are used in their primitive sense in the Veda c. g. आचरण, वाय, परित्र &c.

3 दिविष्टि—'In the dawns when sacrifices or prayers are to be offered.' Sāyana's way of interpreting the composition of the word is fanciful. He explains it elsewhere as देवदन्मवालेषु.

4 Notice the natural alliteration (वर्णानुसृत्यप्रसङ्गः) in this verse, how य and द् recur in a beautiful way.

श्लोक 10.

1 निरामय—'possessed of brilliant riches.' (Muir) निर generally means 'varied' or of various kinds.

2 प्राणश्च जीवन्—The use of these two words is surely intended to intensify the meaning of sole dependence. 'The breath, the life of the universe (depends) on you.'

3 सा नो &c.—There are two sentences in this second half of the ṛik. The omission of the verb वाक्यं is particularly charming as it is so very natural. The poet is so overpowered. 'To us, then in your great chair.' The whole verse has altogether the appearance of brisk conversation.

श्लोक 11.

1 दत्—'Give.' Generally दन् means 'to beg' but the meaning we have attached to the word suits better here. If Sāyana would have taken the word here as he has done in VII. 23. 27. VIII. 60 14. and VII 17. & he would have been saved all his struggle in this place. In translating as we have done we have his own authority in the places referred to.

2 तेन वरं दधुते—If we supply त् as an antecedent for दे in the next clause everything is all right. देव—'By means of that sacrificial food, which उवा is invoked to bestow in the first half. The sentence may then be translated 'You thereby bring the well doers (Gods) to the sacrifices of us, who as sacrificers praise you.' दधुते is generally an adjective used as a noun for the performers of sacrifice, but its use as an adjective to Gods is not unknown in Veda.

३ अग्निः—'One who offers oblations, a Sacrificer.' This is a word almost like होता. It is applied to a human priest as well as to Agni, because अग्नि is supposed to be the होता of the Gods. In the same way अग्नि is अग्नि in as much as he carries the offerings given by men to the Gods. From वद.

श्लोक 12.

1 दुरीर्य—It may be taken with वाक् or independently as 'heroism' as another object to दा: which means देहि—'bestow.'

2 गोमन् अगवन्—should be taken independently as distinct objects to the verb वृत्.

श्लोक 13.

2 इदन्तः 'shining, brilliant.' It is not necessary here to understand the word as 'destroying the enemies' as Sāyana does.

2 अद्भुत—'Here they are seen.' In later Sanskrit दृष्ट would not take the Seventh Variety of the Aorist.

श्लोक 14.

1 कृतये } = 'Protection and food.' Both these are derived from
अवसे } अय् and since they are used together, two different
} though allied meanings are attached to them.

2 वरुणोमान् अभिवृणीहि—'Commend our hymns, do honour to our hymns; cherish; recognise.' The recognition is not to be only verbal but substantial. It is to be by the bestowal of wealth and light. This mode of connecting the instrumentals with the verb seems better than that of Sāyana who supplies उपलक्षि to connect them with उपल.

2 मही—The word मही which is in classical Sanskrit a synonym of पृथ्वी 'the Earth' is generally used as an adjective meaning 'great, venerable' in the Veda. It is indeed put down in the निघण्टु as one of the words for 'the Earth' but rarely used in the Veda as such. It means 'the Earth' in X. 77. 4.

4 ये निदि—It is not obvious how ये should be connected. If we take निदि like वृद्धि as a compound conjunction meaning 'although' we shall have good sense. The poet may mean to say to Ushas 'Your munificence has been drawn upon by many already, still as your resources are exhaustless and inexhaustible you would confer wealth and other blessings on me.' It may mean 'whoever.'

श्लोक 15.

1 अवरुन्—'Free from robbers.' This seems to be a secondary meaning from वल्. In the pastoral and agricultural life of the sages they might be afraid of wolves carrying away their cattle. So we may here understand both wolves and robbers. The latter though human are not less brutal.

श्लोक 16.

1 नःसमिन्निद्व—'Deluge us with; unite us with; bestow upon us.' From सिद्—'to shower.'

2 विश्वेरासा = 'Of various kinds or forms.' इवा, पुत्र and वान 'food, fame and fortune.'

3 दुम्नेन विश्वतुष्ट = 'With glory quickly spreading through the world' Sayana renders it by 'all conquering.' This form occurs only here. विश्व = 'All subduing' occurs in VIII. 90 5. as an epithet of इन्द्र

सूक्त. I. 49.

श्लोक 1.

1 अत्रेभि — As we have to supply a noun we may supply anything, ways, horses favours &c.

श्लोक 2.

॥ दिवश्चिद् &c. = 'From above the brilliant heavens.'

1 सुभवत् (वन) = 'prosperous or offering good oblations'

2 तेन = तेन रथेन = 'Coming in that car.'

3 Note that अथर्वण governs an accusative, according to अपिशीर्षाणां कर्म

श्लोक 3.

1 अशुनी — Is one of the sixteen names of उषस्

2 कर्तारु — This word is like आचरणेषु, दायेषु in verses 3 and 4 of the last hymn. It is not here used in the sense of 'seasons' वे कर्तु मनु = 'after your coming or arrival'

3 परि मारु = 'Go about' This is a beautiful Mantra describing how every one is glad at day break and moves about.

4 द्विषदुषद — The formation of such compounds as these is a linguistic phenomenon pointing to the affinity of the Sanskrit language with Latin and Greek. L. Bipes, Quadrupes Gr. Tetrapous. The Latin words are the originals of the English Biped and Quadruped and the Greek is very near to our word चतुष्पद and generally speaking Greek is much nearer to Sanskrit than Latin. Still both Greek and Latin belong to the same stock as Sanskrit and Zend. The order of languages in point of affinity is in harmony with distance from India of countries where they were spoken, thus, Sanskrit Zend, Greek and Latin.

श्लोक 4.

विश्वामासि रोचन — रोचन here is proleptic. स्वामासि विश्वं रोचन कुरुते भवति वा 'you light the world into radiance.'

सूक्त. I. 116.

श्लोक 1.

1 वरिदिव मृद्वे — Sayana seems to say that मृद्वे is Vedic for मृद्वे.

But it is first person singular and so there is no occasion for the सूत of Pāṇini छेपत्त आत्मनेपदेण्. It has for its nominative some one understood. As some one cuts up the दृग् and makes them into a म् text, so says the poet, he would compose his hymns. The simile is difficult to understand in these days, but must be quite natural and unforced with the ऋक्स of the Veda. We know them inviting the gods to take their seats on the दृग् meaning probably mats of that grass. One has to be careful in making these mats; in the same way a composer of hymns has to weigh his words before they are made into hymns. Altogether we need not wonder at the frequency of this simile in the Veda. Again we have often सुवृत्ति meaning 'prayer.' It means 'a well turned or well made hymn.'

३ लोनाम् इवमि जग्निदेवताः—It is better to follow सायण in the explanation of this clause and translate 'as the wind sends forth the waters of the cloud, so do I send forth my songs of praise.'

जग्नि no doubt means 'thunder' as suggested in the वेदावयव, but it would not suit the context here as we always see chances of rains disappearing as the wind blows away from us. Again the flow of a speech can be compared with the shower. On the whole we see no reason to differ from सायण.

३ The second half of the verse is said to refer to a tradition of a self-choice marriage of कृष्ण with a devotee of इन्द्र, named विमद. विमद has to fight against his competitors who would not allow him to carry her away quietly. विमद found it hard to hold his own and the इन्द्र interfered, put down the enemies and conveyed the bride safely in their chariot to विमद. There must be, no doubt, some fight for the bride, but whether it was a signal of a self-choice marriage or a mere unprovoked robbery on the part of विमद is not as clear as one would wish it to be. We have passages in the Veda to show that विमद wanted to play the part of रावण of लंका, or Paris of Troy. सुवं इच्छिमिदिमत्राय जायां न्यूह्युः पुरमित्रस्य योषाम् (I, 117, 20.) सुवं रयेन विमदाय सुन्यूवं न्यूह्युः पुरमित्रस्य योषाम् (X, 39, 7.) It undoubtedly jars on our sense to accuse a Vedic deity of having helped in this heinous offence. One can easily understand how सायण translates योष by कुमारी and says that कृष्ण or सुन्यूव was पुरमित्र's daughter who took to husband विमद in a self-choice marriage. The stages of the history of the institution of marriage are many and the first has been by competent historians said to be forcibly carrying away a bride. At such an early period women were treated as common objects of

booty and the old law 'Might is right' prevailed. It might be possible here that both पुरमित्र and विप्र attempted to take वसु and पुरमित्र got the upper hand and would never have lost the bride if it had not been for the more potent interference of the अश्विन्.

4 सेनाजुग = 'Outstripping an army' evidently of the enemies देव-देवन् suggests that सेना should be taken to mean 'an army' and quotes in support European scholars, without, however citing any authority either of a dictionary or of an akin word from the allied languages, so as to bring the weight of philology, if not of lexicography in favour of the suggested meaning. In the present state of matters mere analogy of मनोवद्वा cannot be accepted as convincing.

5 जर्मकाव—जर्मक generally means a 'child' and it is the way of रायण to render such words as जर्मक, सिन्धु as सन्धु वास्तव्य, meaning, of course, 'favourite.'

अङ्क 2.

1 वसु and हेम are nouns from roots वृ and हि like वसू and वसु from वृ and वृ.

2 ह्यधमान—is Vedic for ह्यधमाना as वास्तव्य explains it, 'harming or injuring.'

3 रासम्—It is amusing to note that रासम् 'a donkey' is yoked to the chariot of अश्विन्. We have elsewhere horses also yoked to the chariot of अश्विन्. Again the very name अश्विन् indicates that they were fond of horses and were good riders. It is plain in (1, 34, 9) यदा दोगो वामिनो रामवसु देन वसु नासलोपयाम्, that a donkey was yoked to अश्विन्'s chariot, but the evidence of the name of the deity and other passages is against the theory that a donkey was the favourite animal of अश्विन् as in later mythology we have the mouse of Ganapati, the peacock of Saraswati &c. One almost likes to interpret the word रासम् in the ऋग्वेद in some such way as to make it an epithet of a horse, but the way is not clear and the weight of later authority to say that the अश्विन् used a donkey has become very crushing. We have subsequently tales of the races of Indra and अश्विन् in which the अश्विन् carry off the prize in a car drawn by asses.

4 वसुस प्रवने मात्रे—In the absence of better light, it is safe to follow रायण and understand with him that wherever slaughter was going on it was *gala day* for वसु-प्रवने is an adjective to मात्रे meaning 'full of booty, rich in booty.' वन from हन् 'to kill,' means 'wealth got by destroying the enemy.'

श्लोक 3.

1 मयुगान्—Perfect participle in the sense of the present participle.

■ आत्मन्वदीभिः.—‘Their own’ as सुप्रिय prefers it to the alternative meaning ‘strong’ which he himself proposes.

3 Thus exploit of अश्विन्स shows ■ that the ऋषि of the Veda were not opposed to taking to the sea. It seems that there were fighting ships, and sea fights were not uncommon. This reads an instructive lesson to those, happily diminishing in number, that are opposed to travelling by sea.

श्लोक 4.

1 दानैः—सुप्रिय seems to take it with रथैः. It is better to take it to mean ships swift-sailing like birds. This is an example of रुपान्तरबोधि. See Note VII, 77.

पारे त्रिभिः रथैः &c.—Bhujyu was taken to the dry shore in ships, and beyond that he was taken to the house of his father in a hundred-wheeled chariot with six horses.

श्लोक 5.

1 तदनीरयेषाम्—वीर्य is a nominal verb meaning ‘to exploit, to do heroic deeds.’ तत् is correlative to यत् in the next half. The negative adjectives going with ‘the sea’ describe the difficulty of the situation. ‘So did you exploit in the sea having no bottom, affording no shelter, presenting nothing to grasp (for support)’

2 अरिम्—‘Oar’ is a word formed like परिम्—‘foot’ As परिम् helps a man to go from one place to another so does अरिम् help a boat. चर—to walk and ग—to go.

श्लोक 6.

1 आपाप—‘who had miserable horses or who had no good horses.’ This word occurs only here. It may also be a proper name.

हस्तं दातुं &c.—The tradition here referred to is Asvins’ bestowing an excellent charger on Pedu their devotee. Pedu had a bad horse and continually met with defeat in all his battles. Now, the horse given by Asvins always brought him success, so much so, that the munificence of the twin gods came to be highly praised and the gift horse earned a good name and is always honoured with praises at all times.

श्लोक 7.

1 पश्चिद्—Descendant of पञ्च—अग्निरस *

2 वातेतर—This is the only place where it occurs. सुप्रिय’s mean-

ing of a wicker pot with a leather-lining outside is perfectly applicable.

3 घृणः—This hateful drink is mentioned in Veda two or three times more and the Vedic Rishis were aware of its mischief. See verse 6 of our No. 22.

श्रु 8.

1 अत्रि—This is a name mentioned very often in the Veda and one of the ten books (V) belongs to the Rishis of this family. अत्रि is relieved from a variety of dangerous situations. One of these is described here. His friends and relatives had given him up for lost when Atri was thrown into burning fire which As'wins quenched by means of snow fall or fescold water = Śāyana has it.

2 सखि—'Sately.' This is an adverb to अत्रिभ्यः सर्वेभ्यः—'all the relatives and friends of Atri,' this is one of the two accusatives of the verb, the other being अत्रि.

3 अयम्—It is to be noted that both दा and दा are used in the sense of 'to give' in the Veda. Sometimes we have the locative with दा as अस्मात्तु वेदि, but here we have regular dative (अस्मै).

This exploit of अत्रि is as noted in the वेदार्थसूत्र, attributed to अत्रि in I, 51, 3. Such instances of the functions of one deity ascribed to others are not uncommon in the Veda. We have some works of Indra set down as performed by वरुण also. All this is, however, the result of the predominating devotion of the poet for the time being. When the poet praises Indra he magnifies him to the skies. The same poet describes वरुण in the same style of panegyric. Mair says, "This is in accordance with the practice of the Indian poets to exaggerate the attributes of the particular deity who happens at the moment to be the object of celebration." One would, however, observe that not only the Indian poets, but poets, in general, who are nothing if they are not the slaves of inspiration, are sinners in this way everywhere.

श्रु 9.

1 घृणायो न पयसाय रुदे &c.—'The waters trickled down for the drinking of thirsty शीतल which was to him a thousand-fold wealth.' न is not taken by सपण in its usual sense of इव, because it must then come after the noun with which comparison is made. The rule is as दास gives it अत्रिभ्यः सर्वेभ्यः येनोपमिमीदे। The meaning we have given, is that of a हस्त and not of an उपय. The difference between this and the usual रूप is only that there is no compound.

Instead of saying सुखकर्मलं जानंदवति if one says सुखं कर्मलं जानंदवति : we should have a प्रयोग like the present; or मदनेनाग्निना (मदनाग्निना) दधते. Compare कृपया सुषवा सिच इरे मां तापमूर्च्छितं (रसगंगाधर p. 241.) न may then either be taken as a conjunction meaning 'and' as सायण takes it; or it may be looked upon as an expletive word. सायण takes राये सहस्राय to mean as 'and for thousand-fold wealth' as co-ordinate to रायनाय although there is no च after सहस्राय.

न which we have after अयः joins the three sentences 'The अग्निर्वा moved the wall from its place', they made it with bottom upwards and opening downwards', and 'the waters trickled down.' Another way still may be proposed to interpret the sentence and that is by taking न in its usual negative sense; and translating 'The waters dropped down not for making thirsty गौतम drink, but (to give) thousand-fold wealth.' This is in keeping with ordinary usage. When in danger of an impending drought we are blessed with rainfall, it is common to say 'it is not rain that is falling but it is gold.'

अङ्क 10.

1 सुहृदयः—'Infirm.' Perfect participle from हृ 'to grow old.'

2 वस्त्रि—'Old age,' from वृ 'to cover' as सायण explains covering or affecting a man's body from top to toe.'

3 द्रावि—'Cloth' cf. L. drap. सायण translates it by 'armour.'

4 जहति Past participle from perfect base of ह 'to abandon.' अयवान् was given up by his friends and relatives. कनीनाम्—Vedle for कपानाम् The plural deserves notice. It is argued from this and similar passages that the institution of polygamy was not looked upon as objectionable in the Vedic days; cf. VII, 18, 2. राजेव हि जनिभिः देवैश्च ।

अङ्क 11.

1 वरुणम्—'Act of protection.' सायण translates it 'choice; one that is to be chosen or wished for.'

2 निषिन्विषाणूदम्—'One that was concealed like wealth buried.'
- The enemies of अङ्ग are said to have thrown him into a pit in a retired place; and this act of theirs is compared to the burying of treasures. Note that अङ्ग here is for अङ्ग as we have always अङ्ग for अङ्ग in Veda so अङ्ग+अङ्ग=अङ्ग+अङ्ग=अङ्ग.

3 विदितम्—This is an epithet appropriate to gods as they are expected to know what is hidden from man.

अङ्क 12.

1 The tradition alluded to here and noticed by the commenta-

reader would like to construe चरितम् with रोहस and translate 'the leg of रोह like the wing of a bird was cut off in battle at night' But we have followed सायण because the tradition runs that विद्वन्'s leg was cut off and विद्वन् was a female relative रोह whose priest was अणस्य Besides we have युव सपो विद्वन्मयेनो ह्य (X, 39, 8) and the same service of अश्विन् to विद्वन् herself is mentioned in I, 112, 10 and with this tradition the construction of the second half of this verse is natural.

■ विद्वन्वादे ष्वे द्विते सन्ने—The iron leg was substituted that विद्वन् may move again to acquire booty The word ष्वे which now means wealth in general must originally have meant booty or wealth acquired by killing the foe. The ए of ष्वे might well be substituted by ह in हन् which would be a verbal noun from हन् 'to kill.' The locative ष्वे is here what is called विषयसुप्ती ■ चर्मेति इति द्विपिनम् meaning 'for skin,' so here 'to move for wealth'

३ परितन्वन्—'Night' The time of अश्विन्'s appearance is, as we have already said after midnight and before dawn. It is also believed to mean 'bustle.'

This verse deserves notice because it tells us of the development of the science of medicine, so far as fractures are concerned.

श्लोक 16

1 चक्रशाम् is a perfect participle of छद् 'to cut into pieces' कशाम् the son of a kind named कृशामि gave hundreded (hundreded and one as we have it in I, 177, 18) sheep to be eaten up by a she-wolf and the father in the genuine spirit of the Roman Brutus visited the offence of his own son with the severe punishment of blindness. The अश्विन् restored the visual power to the eyes सायण tells us that the she-wolf was अश्विन्'s donkey in disguise, and hence the interference of the gods

2 अनर्षन्—'Which had lost their power of seeing' This is how सायण renders it. 'Irresistable' (वेदाभेद). Or it may be an adverb meaning 'for good' 'never to be lost'

श्लोक 17.

1 निवेदेवा कन्वमन्त हन्ति—'All the gods allowed it heartily' The tradition here is that all the gods entered into a competitive race for the hand of रुक्मिणी The race being won by अश्विन् the gods yielded

■ ससन्ने—'You two were united with'

3 रथ कार्ष्णोवातिष्ठन् अर्षता क्वत्ती—Being won by means of the horse reaching the goal, as it were, she mounted the chariot' This is how सायण takes the sentence, वेदाभेदस्य translates 'she mounted your chariot'

this case the translation would be 'the chariot associated with wealth or having wealth on it carried you.'

4 सिन्धुमार= 'Crocodile.' A bull and a crocodile were yoked to the chariot; this fact shows as सार्व suggests the influence for good of अश्विन्. Though naturally antipathetic, these two served the gods with one accord forgetting their enmity altogether.

श्लोक 19.

1 सन्तानो is तद्धित from जन्तु= 'Posterity or descendants of जन्तु.'

2 द्यौर्दिव्यो मां दधीत्= 'Having, three times a day, oblation to offer.' The sacrificial day has three कालः—periods of sacrifice—morning, midday, and evening.—मातः, माध्यह्निक and सायं कालः.

श्लोक 20.

1 विमिन्दन्= 'Penetrating, making its way through all places.' This epithet is intended to show that the course of अश्विन्'s chariot was irresistible. Even in later Sanskrit we have a similar adjective qualifying a chariot e. g. अप्रतिहतः.

2 पर्वतान्—सार्वण and वैदार्ढ्य join in translating this word by mountains.' पर्वत and many other words now meaning 'mountain' are given in the निषेध as synonyms of मेघ. This meaning of clouds may be taken here also; because there is nothing strange in saying that the अश्विन् passed through the sky regions.

3 The words अन्न and निर्र for gods are well known. The same idea occurs in the Veda with regard to a variety of gods.

श्लोक 21.

1 एकास्मा दतोः &c.—The first half mentions one devotee and the second mentions another. Notwithstanding the fact that these names occur twice or thrice elsewhere they are not more than mere names to us. एवमा दतोः in genitive in the sense of locative, एतद् should be taken as a regular noun meaning 'battle field.' दधाम is Accus. plural of दधत्. It is governed by सन्धे which is Dat. used infinitively. Translate:—'O Asvina, one day you saved Vas's for the battle-field so that he may gain thousands.'

2 वसुधवसः—सार्वण proposes two meanings, the first as an adjective to अश्विन् meaning 'of great note,' the second—the name of a king born of an unmarried woman. The first meaning, if accepted, would enhance the glory of अश्विन्'s exploits as in that case it would show that they had to fight with no common enemies. A slight face though it is, may be explained by this meaning of वसुधवसः. It will tell us why अश्विन् are calling in the aid of Indra.

अनु 22.

1 आर्चक like राय is तृप्ति from कचक.

■ वा:—'Water,' अग्नि made the water of a well rise to the surface so that thirsty दूर might drink it.

3 तृतीयः—'Through your rites,' Indra is called तृतीयः in the Veda. This word is properly explained as तृतीयानां वर्मणाम् बालकः protector of the rites. This epithet of Indra has given rise to a number of traditions in later mythology. He is made the husband of इन्द्रा. This may be the help of the god to men, personified ■ his consort.

4 लघुः—'Exhausted' from लृप् 'to weary, to harm, to kill.' This adjective explains why the milk was required. दधु got the milk and thus exhaustion probably disappeared. How homely and natural is this praise of the gods.

5 विदुर्गन्धः—This is another exploit of अग्नि. The cow of his devotee दधु was barren and अग्नि cured it of barrenness lit.—filled her with milk. This exploit shows that अग्नि knew not only the science of human medicine, but also were skilled in the veterinary portion of the healing art.

अनु 23.

1 वृत्, विश्व, निष्ठा.—These three names occur in this मन्त्र, but we do not know what the family did. In the same way the proper names that occur in the Veda hardly give us any very connected interesting historical information. ऋषि are mentioned and kings too in numbers only as recipients of favours from gods. In VIII, 86, 3 निष्ठा who is mentioned here in our मन्त्र as a child disappearing is represented as having himself received the favours of अग्नि. That hymn ■ said to be addressed to the अग्नि by विश्व.

2 दधु न नष्ट—This simile seems natural and appropriate. As a young calf strays away and is not to found, just so a child not properly watched, especially, if it is active, soon gets out of sight and causes by its disappearance an amount of anxiety which every one who has young sons, daughters, brothers, or sisters must have experienced. The joy too is commensurate when the missing child is found. Altogether this मन्त्र is so simple and natural that it bespeaks of the guileless devotion of our ancestors of Vedic days. The usual saying among us 'घोर अग्नि देह' rises to our mind when reading the simile in the present verse.

अनु 24.

1 प्रक—'Burning within.' सव्य says the उपनास is here dropped.

He was lying there helpless wet and cold outside, but burning within with distress. Altogether *वृत्त* means 'harassed at heart, chagrined.'

2 The state of *रेय* here described is not uncommon. Cases often are reported of persons beaten and wounded and cast into a tank or well supposing them to be dead. The period of ten nights and nine days for which *रेय* is said to have remained in water is unusual.

अङ्क 25.

1 अहं पतिः—अहं has for its antecedents the havings or possessions of the *ऋषि*. This is an instance of a pronoun without an expressed antecedent. The antecedent is as it is termed *वृत्ति*. This is very easy to understand, because we must suppose the *ऋषि* while offering up his prayers sitting, standing or kneeling in the midst of his own house and even very near his farm. It is therefore natural for him to refer to all these by the collective genitive *एष* at the end of his prayer, "May I be the lord of all this!"

2 ज्ञं परम् &c.—The poet here prays that he may enter the last stage of his life in full vigour and health with the use of his eyes and other senses unimpaired and enjoying long life.

3 The simile *अलसिदे* deserves notice and we believe, is very well explained by our commentator. We enter the various stages of life and this very metaphor is likely to suggest entrance into a house or the parts of a house. So many stages of life may well be compared to so many gates through which a man has to pass. In the same way our poet here says that he may enter old age as he would enter the very house in which he dwells,—with the same gladness of heart and with the same expectation of pleasure that a man feels when going back from his business outside to his happy home.

We have in this hymn the various exploits of *अग्नि*. Whether they are real events in which human beings were concerned or only allegorical descriptions of physical events is more than one can definitely say; but the very variety and number of these traditions make it unlikely that all these should be merely physical occurrences described as human concerns. The deliverances of *रेय*, *वन्दन*, *पराङ्म*, *मुन्य*, *च्यवन* and others are explained, as *Muir* tells us by many European scholars as referring to certain physical phenomena with which the *अग्नि* are supposed by these eminent scholars to be associated. To us it seems that it is what we may call a *Yaskomania*.

The वेदसूक्त, the most prominent representative of which school we have in यास्क, have this method of putting cosmical interpretations on the hymns of वेद and the method suits very well, and no doubt affords excellent explanations in the case of many सूक्त. But (it is, if one is allowed to say, sheer madness to push it too far. यास्क himself has indulged in this amusing mode of interpretation a little too far, and some European scholars are greater sinners in the same way. When we have so many and so varied accounts of favours and deliverances as in the present hymn, one feels it impossible to put cosmical interpretations without being driven to put forced and unnatural constructions on the simple utterances of the Vedic poets. Altogether the cosmical interpretations, given in season and out of season, do immense credit to the ingenuity of their authors. Beyond this we are not prepared to say anything.

सूक्त 1-184.

अङ्क 1.

1 अपरम्—Is used adverbially in the sense of 'next day.'

2 विप्यो नपात्—'Sons of heaven.' The alternative meaning proposed by सायण need not be taken, because we have this epithet occurring often, not less than eight times in the Veda, and we know नपात् means 'a son' as in हनूनपात्, अया नपात्, सहस्रो नपात् &c. *Nepos* in L and नृप in later Sans. mean Grandson. *Nepos* also means 'nephew.'

मुदास्त्राव—This is explained by our commentator without any reference to the comparative affix त्र as 'very liberal,' and indeed it is not unusual to do so, but we think wherever we have these terminations त्र and त्रस् after nouns and adjectives, it is better to interpret them as involving a comparison. The name of a person that has become very famous is often used as a common noun indicative of the superior degree of the quality belonging to him. Thus we have 'Shakespeare' used in the sense of 'the best dramatist.' Even in the Veda we have such words as इन्द्रतम, महत्तम, वृद्धतर &c. So we may here take मुदास्त्राव to mean 'in the interest of one who is more than or superior to मुदास्त्र the famous वज्रपाव of इन्द्रि and the favourite of इन्द्र.'

अङ्क 2.

1 अस्मे—Is a form of अस्मात् which has the meaning of all cases as यास्क notices it in VI 2, 3. (1) अस्मे द्वि बहु; (2) अस्मे याव नामला सजोयः, (3) अस्मे समास्मि कृषम सीसेभिः, (4) अस्मे प्रयन्वि मषवज्जीवत्, (5) अस्मे आरुशिद्रेषः सनुतुर्धुयोतु, (6) ऊर्व इव अस्मे वामोले, (7) अस्मे पय वसवोवसुभिः.

॥ दृग्—Is one of the names of the aboriginal races with whom the Āryās had to contend in their progress

3 अष्टोत्थिर्निर्वीनान्—सायण takes मवीनान् as objective to हुन् and supplies अचिन् after अष्टोत्थिनि in order to go with मति—'prayers' Thus the clause means 'hear (of) our praises full of grateful utterances' वेदपर्व connects मवीनामष्टोत्थिनि with एष translating 'Brought hitherwards by the address of hymns.'

4 दृष्टा—Is for दृष्टारौ. Again it is not clear how वेदवेदल translates it by आनीनो मादग who takes it as an independent adjective seems to be correct. He translates अवेष्टारौ 'seeking looking for' Gods are in Veda, said to be anxious for सौम्य and for praises, so here we may suppose अचिन् to be either after सौम्य or hymns. This word occurs only here,

5 निचेत्तारु—It is better to take दृग् with this word and translate *Listening with ears* 'निचेत्तारौ' literally means 'observing or taking cognizance' सायण connects रण with हुन्. This is surely an unnecessary दृष्टव्य. He gives a very queer meaning to निचेत्तारौ because नि is arbitrarily taken to be used for हुन् and निचेत्तारौ is meant for सचेत्तारौ who store hymns that are received. In VII 57, 2 निचेत्तार is an epithet of Maruts and there Sāyana explains it as वृत्तयन्त = 'seeking' but Prof. Max Muller translates by 'finding out'. This last also will do here. निचेत्तार occurs only once more X, 61, 27 where Sāyana takes it to mean 'selecting'.

अङ्क 3.

1 पून—This word is here explained by सायण to mean अचिन् on the strength that they are sometimes identified with the sun and the moon. They may however, without reference to any such supposition be simply literally translated as पोषरी = 'nourishing'.

2 शुद्धैर्देवो—May be taken as predicate after कर्त्तव्य meaning *Gods turned into arrows* 'वर्तु' may be infinitive of purpose. The whole may be translated thus—In order to carry off वृद्धी the nourishing अचिन् were, as it were 'gods turned into arrows'.

शुद्धता = 'Turned into arrow,' of course, means 'become swift and straight-going like an arrow'.

3 विदे—Ought to cause no difficulty because वृद्धी the wife was to be taken away in order to bring grace and happiness to the home of अचिन्.

4 वज्रहा—Praises. अजुजाता—'Composed at the time of rites' Your praises are sung at the time of rites connected with a sacrifice to

great वरुण as in the former ages.' This is how सारण translates. वेदार्थेयन translates "Your high steeds born in the firmament galloped with the ancient teams of great वरुण." We have अयम् in the sense of 'rites or religious work.' The word is akin to L. Opus = 'work.' वक्रद is explained by सारण as 'lugh' in III. 54, 6; V. 73, 7.

श्लोक 4.

1 मान्यस्वकारो = One is at first sight inclined to take मान्य as a common adjective meaning 'respectable' as our commentator has done. But having regard to the fact that all the occurrences of the word are in the first सूक्त and in the hymns from 165 to 184, one is inclined to bestow more thought upon the point. It seems that मान्य might be one of the names of अगस्त्य as it occurs in the twenty-third अनुवाक five times which is set down = अगस्त्य's.

2 बहुमदन्ति = 'The people rejoice at the prospect of strength'; or the verb may be taken in the causal sense as 'they please or exhilarate you to secure strength'.

श्लोक 5.

1 मानेभिः—The same remark that is made above regarding मान्य applies to this word. मानेभिः must mean all the relatives of मान् or all the members of the family which may be known as मान् each of whom may be called मान् or मान्. With regard to this word तान् it must be noted that it occurs in four other places, but the meaning there is distinctly 'a measure,' 'a measure-rod,' or 'creation' परिमाण, मानदण्ड or निर्माण.

2 सुवृत्ति—Is here an adverb meaning 'in such a way as to give the whole hymn a good turn.' 'Efficaciously' (Muir).

3 इन्द्रयाव हवने = 'For self and progeny.' This expression is an indication of the fact that the whole family is present when the hymns are sung in honour of deities, and prayers offered to them. One man probably the eldest or the cleverest composes verses on the spot or recites those which are heir-looms in the family and he does all this in behalf of all the members of his family. It is therefore that we find, at the end of many hymns, this invoking of blessing on self and relatives.

4 The word अगारि deserves notice. The poet here says that he has composed this hymn which throws a light on the general supposition that the ऋषिः are not the composers but seers of the hymns. We have also अगारि-अगृहीतम् in later literature. The word अगृहीतम् like

the word *poet* comes from a root which means 'to make.' This also is an indication in the same direction. Muir in his Sanskrit texts Vol. III. has accumulated all such passages to prove the composition of Vedic hymns by the कवि.

5 अगस्ते यन्ता = Taking interest in अगस्त्य 'or accepting the common meaning of अस् 'to enjoy oneself, to be exhilarated, we may have a हस्त्या on अगस्त्य, and take it to mean अगस्त्यगृहे

सूक्त 6

1 अस्त तमसः परम्—तमम् may here mean 'darkness of the night' as we have in I 92 6 a hymn to उषस् or ॥ may mean figuratively difficulty as सायण takes it. Both these would be natural interpretations. सायण in VII. 73 explains this as तमसोऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणस्य संसारदुःखस्य. To take तमम् to mean संसार or 'the worldly life which is illusion caused by तमम् one of the threeगुण (सत्त्व रजस् and तमस्) of प्रकृति is to unnecessarily involve the simple Vedic facts into a vortex of philosophical technicalities. Śaṅkara's alternative explanation of 'ignorance of sacrificial matters' is better.

2 पथिभिर्देवपाने = By ways taken by the Gods. Prof. Tizk's explanation of देवयान and पितृयान and देवलोका and पितृलोका. He shows that the उत्तरायण = 'Sun's course to the North' was called देवयान in remote Vedic ages. When the Sun goes to the North he is with the Gods when to the south he is with the Fathers. See ch. II Orion.

जीरदानु—सायण explains this at the end of his gloss on I 165, 16 as जयगीर्दानम् = 'Gift of favour bringing victory.' The quarter विद्यमेव वृजन जीरदानम् is common to the including verses of many (twenty one) hymns in the twenty third and twenty fourth अनुनाक्स of the first मण्डल we have a parallel to this in वसिष्ठ's सूय पाठे स्वस्तिभिः सप्तान्. The word जीरदानु occurs in various forms elsewhere and सायण renders it as a बहुव्रीहि compound meaning 'of quick gifts one who bestows favours readily.' It is used as an epithet to various deities. In the same way we may take the word to mean a god who would bestow favours readily. वेणुवेणु takes this to mean a 'son.'

सूक्त II 23

सूक्त 1

1 उत्तमप्रवसाम = 'The best among those of excellent renown.'

॥ अयेष्टराने = 'The king of the greatest.'

3 प्रमथारपति = 'The lord of prayers.' प्रमन् neuter is a very common word in the Veda and means 'a prayer' or 'a rite.' The poets of the

Veda have got an अग्निमानिदेवता or presiding deity for everything that they saw or thought of. We know that Indra is a God, the chief of all, the deity that controls the phenomena of rain and light, अग्नि the presiding deity of fire, सवित्र of day, वसु of night, उषस् of the dawn, अश्विन् of the close of the night, सवित्र of the sun, वसु of the storms and many others. In the same way we have here ऋद्धयस्वति the deity of the prayers offered by Rishis. He is supposed to be the protector of these hymns and secure the result wished for by the offerers of them. It is maintained by European scholars, by Roth in particular, that this god is a later introduction, as the conception of ऋद्धयस्वति points out a transition in the thought of Rishis. First they conceived deities for the physical powers and the idea of having deities to preside over moral and mental things, comes later on. They are inclined to think that all the gods whose names end in वति as वाचस्वति वास्तोष्पति &c are more recent.

४ गणपति—Of course does not mean our modern Elephant-god who is looked upon as the dispeller of all difficulties and invoked at the beginning of every ceremony. There are various groups of gods, one of which is known as the वसुन् or the वसु. So there must be some groups supposed, of which ऋद्धयस्वति must be understood to be the lord. If गणपति may be taken to mean स्तोत्रगणपति then गणपति would only be another name like ऋद्धयस्वति. देवो देवो translates गणपति by 'The master of the troops'. Commander of hosts. —Four गणपति गणपति ऋद्धयस्वति ऋद्धयस्वति are similar expressions where we perceive a repetition of the words, which is more colloquial than necessary. we say in Marathi गार्द्व गोमूढ, सेनेचा सेनाधिपति, गुराचा गुराची &c.

अक्ष २.

१ One of the functions attributed to ऋद्धयस्वति which name some times assumes the form of वृद्धयस्वति, is like अग्नि to take the oblations to the gods therefore it is said here that gods get their sacrificial share from you.

२ अक्षय—This is an epithet which is often applied to Indra. It means the slayer of अक्षय or simply 'mighty, strong'. वृद्धयस्वति is some times described as performing some of the exploits which are generally attributed to Indra. Such as killing of वृद्ध, of वृद्ध and letting loose the calves confined by the demons.

अक्ष ३

१ अग्निदम्भन—'Destroyers of enemies'—'chastiser of foes'

२ गोमूढ—'Breaker of clouds' 'Cow pen-clearing' (Mour)

3 सविन्द= 'Heaven-reaching.' सायण who could not forget his own idea of heaven and absolution translates it by *giving heaven*.

श्रु 4.

1 दायात्—Vedic subjunctive. It means 'who would give or offer oblation, poverty (भद्र) would not overcome him.'

2 वृत्रिदः= 'The haters of the rites.' We have already seen that the Aryans often had to maintain their own against the uncivilized races. They were opposed to the sacrificial rites of the Aryans. They are described by the Aryans as वयवन्तः, वयवन्तः and so on.

3 मयुदीः= 'Destroyer of wrath,' or 'one that puts down the bad feelings, the passions' वृत्रिदमिदं वसि and मयुदीः as qualifying वृत्रिदमिदं show the deity to be a moral guide of the devotees as the other clauses and epithets point him out to be their protector from various dangers.

श्रु 5.

1 विवापदे—From the ablative अवात् one is inclined to take this word in the sense of 'drive' as the वे० द० has done. But the meaning is unusual. The sense is that of harming the enemies out i. e. chastising them so that they should go away.

2 द्वापदिनः—Is a word like द्वापदिन् 'having double dealing' सायण properly explains it.

श्रु 6.

1 पवित्र—'Pilot.' 'Showing the way,' literally 'making the way' (for us worshippers).

2 विवक्षुः—Which is now used very commonly in Marathi for a clever observant man—here means possibly the same thing. सायण explains it by सव्य which is more appropriate in the case of a god.

3 हरो ददे—'Bears grudge or practises fraud.'

4 हन्तुं—'Let it destroy him.'

5 हस्तादी 'Impetuous or precipitate.' It means literally—'taking one to headlong ruin.' Here with हन्तुं it means lit.—'May his own evil intentions take him to headlong ruin.' This prayer of the worshipper is certainly nobler than the devotees of other deities who ask the deities to kill their enemies.

6 दुष्टपुत्रा—Sāyana explains it here as 'wickedness' and this meaning suits very well. The word occurs as an adjective in our No. 6. 21 where 'wicked' is the meaning given. It cannot be correctly derived. Sāyana says दुष्टं पुत्रं दासां वा दुष्टपुत्राः In I. 189, 5 दुष्टपुत्रादे occurs

where Śhanya takes it to mean 'an enemy' It always occurs in the feminine gender, so we cannot suppose दुष्पुन to be a form of it though in the Padapāṭha दुष्पुनावसे and दुष्पुनावते are separated = दुष्पुन-वसे, वते

शक 7.

1 गरातीना—'Assailant,' or it may mean 'not giving or offering oblations,' from रा 'to give'

॥ हर—See note शक 15 सूक्त I 48

शक 8

1 तनूनाम्—तनु in Veda means आत्मन् Here it may also mean descendants as they come from तनु

2 अवस्यते—This occurs here alone अवस्यत् = a verbal form that throws light on the word The Verb अवस्य also does not occur more than once in VI 43 4 अभिरक्षते अवस्यत् It means 'to protect' So अवस्यते must mean 'protector'

3 दुरेवा—एव = 'Course of conduct' दुरेव = one whose conduct is wicked, malicious'

4 उत्तर सुख = 'Higher happiness' उत्तर is comparative and our common word उत्तम is superlative of उत् which means बृहत्

5 उपगच्छ—The root गच्छ in Veda means 'to reach to pervade', in fact it does not differ in meaning from गच्छ to pervade This गच्छ is conjugated as a root of the 1st class, whereas our classical गच्छ 'to perish' is a root of the fourth conjugation

शक 9

1 ह्यथा = Furtherer This is instrumental of the verbal noun ह्यथ

2 त्वया ह्यथा = 'With you as the promoter of our good interest' like त्वया दुःखा = 'with you as our associate'

3 अनप्रत = 'Impious,' 'not performing any rites' अप्रत means form and अनप्रत would mean deformed or 'of ugly form' This is how वाक्क seems to explain this word and we have Āryās calling all sorts of bad names to be aborigines, their enemies This meaning is not improbable

शक 10

1 परिण and सक्षिना = Generous, one who satisfies manifold परि and सक्षि from the reduplicated forms of पृ and क्षा like परिमि चक्षि and सक्षि in sense of one who has done that which is indicated by the root सक्षि would thus mean 'one who has bathed pure or clean

2 मा नो दुःशस ईशत = 'May not the evil tongued rule over us.'

3 दुःशस and सुशस—are antithetical. This is a very good example of antithesis.

4 शशिषीमहि = 'Prosper, flourish' or with त्वा supposed = an accusative it may mean 'we glorify you with hymns.'

श्रु 11.

1 अननुद = 'Of unparalleled liberality' Lat.—'Who has no अनुद—an imitator or successor in charity' We have this idea here expressed in a compound, but this is often expanded into a separate prominent clause

■ हन्ति = 'Discomfiting, subduing' Cf L domo

3 आहव—हे with अ means 'to challenge' and Sāyana certainly derives आहव correctly from that root as in a battle challenges are given and accepted

4 पप्रस and शीघ्रहर्षि—Both of these are adjectives referring to an enemy. However fierce or over-confident a foe may be the God puts him down

श्रु 12.

1 भवेदेव सत्ता = 'With a devilish mind, ungodly of diabolical intentions'

2 शसत = 'the worshipper, the praiser' This word has been given two meanings by सायन. The first is the best as the ungodly are always said to be opposed to the sacrificers and the praisers. We are however obliged thus to connect शसत with श्म. If derived from शस it may mean 'a ruler' शसमी (amongst the rules)

श्रु 13

1 निश हन्तौ &c = 'The Lord (वृहस्पति) rooted up or overthrew all the enemies desirous of harming as though they were chariots'

श्रु 14

1 तपनी—This is the Vedic instrumental of तपनी 'a scorching weapon' 'a brand'

2 त्वानिदेदधिरे = 'Held you up to censure, spoke evil of you'

3 परिशप = परिशप—शप is a verbal noun for 'a talker' परिशप = 'to censure,' in the same way परिशप also means 'to censure' परिशप means revilers शप and शप are the same. The English word *Ly, Labial* are connected with शप. The Latin root *Loquor* is akin ■ शप. Another instance of Sanskrit labial changed into a guttural in Latin is दप = 'to cook,' and L. *Cocus*

2 अगिरस—Which is a name applied even to *Agni*. It has really no apparent propriety here. Still there is no doubt that it refers to बृहस्पति.

3 गोदधृ-समुद = 'Herd of cows'. The exploit which is commonly attributed to *Indra* is ascribed to बृहस्पति. It can be explained on no other hypothesis than इतानामुत्तम इति, the immediate deity addressed is all in all. *Indra* is here at least mentioned as a helper, but we have cases of the same exploit attributed to other deities without the faintest allusion to *Indra*. The very words निरस्यमौज्यो अर्णव occur in I 56, 5 which is a hymn addressed to *Indra* who is said to have drunk Soma, killed Vritra and brought down an ocean of waters.

श्रुक 19

1 दत्ता = 'Restrainer,—charioteer.' We have seen that बृहस्पति is the presiding deity of prayers and so the excellence of a prayer may well depend upon his favour. He may control the composer of a hymn and prevent him from saying unwelcome things.

2 बोधि = 'Know'. अस सूक्तस्य is an accusative to बोधि and at the same time possessive referring to दत्ता.

3 तत्प तिम = 'Make happy our posterity.'

4 विश तद्भद्र इति = 'All is well that gods protect.'

5 बृहद् = 'Great hymn'. The word ब्रू which comes from the same root बृ 'to expand, grow' is also used in the sense of prayers. बृहदेम इति = 'May we say a great hymn in the sacrifice—we having heroic sons.'

श्रुक. II 28

श्रुक 1.

1 स्वराद् = 'Self shining, shining not by reflected light.'

2 आदित्य = See hymn X, 72 and note thereon at the end.

3 इदंके इति = 'This in honour of the intelligent self-shining *Āditya*, *Varuṇa*.' We have of course to supply 'hymn is' after 'this'. This is a common elipsis in the Veda.

4 सति = 'Existing'. Śāyana's explanation द्वितीयभाष्यविनाशमिति seems to refer to the following passage in Nirukta—ब्रह्माविकारा यदन्वि इति दार्भायणि—आयते, अस्ति, विकीरयते, वर्धते अपस्वीयते विवरयति सत्य is then the second of these six stages विद्यन्ति सति—'all beings'.

5 यदयम् = This word occurs several times in the Veda, but always in this dative form. We have seen that such dative forms are used as infinitives and this particular word is often used in the sense of

यद्य् as दद्यात् देवान्. Sometimes it is used as regular dative in the sense of दद्यात्, but this present is the only case where Śāyana takes it to mean sacrifices and it suits the context well. मन्दो दद्यात् = 'Agreeable to the sacrifices.' Taking the usual signification of the infinitive we may translate 'pleasing to worship' meaning of course the same thing.

६ वरुणस्य सुकीर्तिम् = 'Good fame.' This may be that which is obtained through the favour of Varuna. Śāyana takes कीर्ति to mean 'praise or good words' spoken by Varuna to indicate that he is pleased with the worship. दे० यद् follows Śāyana.

७ भूदेः—This word generally means 'much.' Here however it is used for a protector or a supporter. From the root भू—we have भूति in भूतिं अजायत in VII. 86 used in the same sense. दे० यद् understands भूति in the sense of 'great'.

अङ्क 2.

1 त्वं ह्यते पुनराः = 'Prosperous under your law.'

2 स्वाधो—This word is used both in the Sing. and Plur. and always paraphrased by Śāyana almost in the same way, 'of deep devotion, devout.'

3 उपायन—This word which is used in later Sanskrit only in a secondary sense 'present' appears here in its first signification which is 'coming or appearing' as we have seen the words आचरण and दाय in I. 48.

४ वरुणम्—From वृ 'to praise' as वृ 'to praise,' 'to pray.'

५ अग्नेव न—Rishis are compared with the अग्नि. Even now in common parlance among us there is talk of a Brāhmana like Agni, to denote the superior learning and penance of him.

अङ्क 3.

1 पुबदीरत् = 'Having many heroes at your command.' पुबदीरत्—is an adjective having reference to the ability of Varuna to bestow heroic sons on the worshippers.

2 अद्वय = 'Irresistable,' lit. 'never defeated,' never checked.'

3 युन्वाय नः अमित्रमखम् = 'Pardon us and make friends with us.' युज्यं = 'Friendship.'

अङ्क 4.

1 सिधवो वरुणस्य कृतम् वन्ति—It is better to construe thus: 'They go the straight way chalked out by Varuna for them.' सिधु 'the rivers' may be supplied as an object to अमृज्य in the previous sentence.

- न श्रामन्ति—'Are not fatigued and do not come to rest.'
 3 न विमुचति—'Do not leave off in the middle.'
 4 ययो न पतु = 'Like birds they get down to the ground.'
 5 खुया-लपुया यत्ना—'Swiftly' खु=खु which is akin to light

संस्कृत 5

1 छेदि and छारि—Are third person singular passive Aorist of छिद् and ■ 'to cut'

■ भिरद् बयत् ये हनुमाच्छेदि—This is highly figurative 'Let not the thread be broken of me who am weaving (performing) a rite or (composing) a hymn.'

3 पुरा कृतो = 'Before its proper season or period, prematurely'

4 वे व्रतस्य खाम्—'The river of your truth means the path of truth chalked out by you.' The poet means to say 'as long as I am bound up by sin, I am not free to follow the path of truth and righteousness'

5 अपहो मात्रा—May mean 'the full measure of my sacrifice' This meaning of the word मात्रा we have in other places of the ऋग्वेद, III 88, 3, III, 46, 3

संस्कृत 6

1 ह्य अयो मयु—'Drive away completely,' from मयु, a Vedic root some forms of which such as मिम्यु, मिमिषु, मिमिष्यतु, मिमिषु, मिमिष्यन् occur in the ऋग्वेद. The form मयु also is found. The root means 'to reach, to go, to be united,' and might be connected with L. mitto

2 गृहाय—Vedic for गृह्णाय

3 अहो = 'sin' We have अह्य used in the sense of 'fire' in VII 71. The word अय, which also means 'sin, difficulty danger,' seems to be a modification of अह्य. A similar case is of रह्य 'speed and ray' a chariot' अह्य is connected with L. Ango = to vex, torment, and Gr. Ankhoo = 'pain, distress'

4 त्वारे—आरे means really दूरे 'away' Here 'any body away from you' = different from you त्वदन्य

5 इदं for ईदं—It is well known that this root governs a noun in the genitive case. Its object here is निमिष which is the genitive of the verbal noun निमिष्य which is used here for निमिष. Of the sovereignty of Varuna we have said enough before : The poet here emphasises the same and says that none else has any power—not even of a twinkling to say nothing of anything more.

अंक 7

1 मय कृदन्तं = 'One that commits sin' This is connected with ह्ये by Śāyana, who would translate 'committing sin in the matter of the sacrifice in your honour' वेदार्थवत् translates ते ह्ये as 'at thy bidding' taking it as a modifying clause to श्रीगति

2 न—This negative particle is here used without any verb We have to supply some suitable verb as ह्यि which is taken by Śāyana The poet says 'Harm us not, Varuna, with the weapons which strike him who commits sin &c'

3 अशुर—This word which is akin to अशुर of the Zend means 'mighty' This is an epithet applied to all gods as well as demons अशुरी मया is used with reference to the frauds of the black races in the Veda In classical Sanskrit we have अशुर invariably meaning demons and this proceeds from our restricting the word अशुर to the enemies of gods Aryan gods are called देव by the Persians and the name अशुर is given by them to their own gods The Hindoos gradually come to repudiate the name अशुर with reference to their own gods Now giving the name अशुर to demons they formulated by a false analogy the word शुर to denote their own gods It is thus to be noted that the word शुर is of Postvedic origin The word अशुर is derived from the root अश् as we have the word अशुर from the root अश् to shine The अ then is not the negative particle and अशुर does not mean अशुर But such is the run of common usage that this clear fact is thoroughly ignored वेदव्यास appropriately notes the analogy of some other words that have received similarly rough handling in the history of the Sanskrit language विप्रस comes from विप्र as does the word विप्र, but the former is tortured in a way which is really noteworthy विप्रस is solved as विप्रत वर वसा स, thus creating one more word वर for husband It has helped in increase the number already large of the names of the Hindu Gods as मातृव, उमापव

4 ज्योतिष भवस्यनि = 'Places outside the sphere of light' We have the word अवस्य for house in classical Sanskrit, निवसन्नावस्ये पुरादि (Ragh VIII) and अवास means 'residence' and प्रवास means 'traveling' or 'remaining away from home' With the help of these words in classical Sanskrit it is not difficult to understand the meaning of the expression here

अंक 8.

1 नूनं—अथर = 'Today and after today' Cf तावायव अथर इवेय of Bk. I. of our No. 6

2 सुविनात = 'Appearing everywhere.'

3 त्वे हि क &c. = 'For, oh you hard to check your ordinances are quite unshaken as if fixed on a mountain.' As regards the inviolable character of Varupa's order and his undisputed sovereignty, we need not say any more.

श्रुक् 9.

1 कण्ठ—For कण्ठानि.

2 परा सारी: = 'Discharge (the debts contracted by me).' The augment अ is not added. We have many such instances in Veda. For the past tenses forms in Zend there is no augment. It is likely that the augmentless forms are the older ones. The absence of it after the negative particle न्ना is a remnant of the older system.

3 माभ्यवृत्तेन मोदन्—It is a form from मुञ्च as we have दर्शन् from दृश्, 'May I not make merry by other's acquisitions or doings.' This shows how self-dependent the वृत्ति sought to be.

4 अमृद्यद्वाश्च &c. = 'These great downs are to me not shining.' They are dark to me—evidently because the gladness of nature makes not the debtor's heart happy. अ नो जीवान् शाशि—हे वरुण रात्रौ नो जीवान् आशाशि. 'order oh Varupa, that we may be alive at those dawns.' The poet means to say that he is not alive so long as he groans under debt. There is no life unless he is free from it.

5 The वे सन् connects the third quarter with the fourth and translates 'on the numerous Ushases that have not yet shone' i. e. in days to come. We have followed Sâyana as the clause अमृद्यद्वाश्च explains the state of the mind of the debtors.

श्रुक् 10.

1 पुन्य: = 'Relative.' 'One joined, connected by blood-relationship' to distinguish it from वृत्त. Otherwise we have पुन्य used often in the sense of 'friendship.'

2 वृक्—Sâyana's explanation of this word ill noticeable. He calls the wolf अरुवद्वा—forest or wild dog. The wolf is an animal of the dog kind. We may also make a distinction between शेन and वृक्. The former is a 'thief' and the latter a 'robber.' शेन may be connected with English *Steal* A. S. *stellan* and वृक् which comes from मृज् 'to cut' suggests ideas of fighting and bloodshed.

श्रुक् 11.

1 भूरिदावन् = 'Giving much.' वन् is a termination added to the root दा 'to give.'

३ सुयमाय रायः—'Well restraining riches.' 'Keeping within bounds.

३ मा अवस्थाः—'May we not stay away from,' 'may we not be without.'

४ बृहत्—May be taken as an adverb meaning 'highly.' बृहद्रेम—'we may speak highly.' Sāyana takes it to be a noun, meaning 'great praise.' बृहद्रेम विदवे सुवीरः is the refrain of nearly half the hymns of this Mandala (II).

5 Thus we see in this concluding verse the poet summing up what he wants from Varuna. He does not want to make a show of his poverty to his rich and bountiful friends and relatives with a view to get them to relieve his needs. He wants to have wealth for himself and wishes to be blessed with heroic sons to help him in singing the praises of his God. This as we have often seen, is the ambition of the Rishis. They are not dwellers in forests, with their back scornfully turned on this week-a-day world. Nor do we find them seeking unification with God and absolute cessation of worldly cares.

सूक्त II. 38.

अक्ष 1.

1 सवाय—सू (S.P.) from which the name सविता is derived means to impel. There is, सू cf. 5 'to extract juice' from which the word सोम is derived. सवाय may here mean either 'for impelling people to 'work' or 'for making them take up their सुय or सवन in which सोम is extracted.'

2 सविता is in various places taken to mean an 'impeller' देव, as the Sun (सविता) moves people to active work. Students of वेद are aware of two deities representing the Sun—सूर्य and सविता. Sometimes they are separated while at others they are identified. Besides those two we have पूषन् and मित्र having some of the functions of सविता and सूर्य assigned to them.

3 वदताः—वत् (असव) अयः (अयं) वयः सः । 'Having that function.' लसौ जमवत्—'Made a partner in well-being or happiness, welfare.'

अक्ष 2.

1 पुशुपानिः शरवः प्रसिद्धि—'Of long arms he stretches forth his hands,' meaning that he throws his rays afar off. पानि and शरु both meaning 'hand' are used here. शरु has its cognate in Zend Bāru the plural of which is Bāva. पानि is said by some to be akin to *L. Manus* but others suggest that *Manus* is connected with मृ 'to measure.'

२ विमुद्रा = 'Excessively' cleansing or purifying.' Waters which are greatly holy and thus purifying are in his order, or under his control and the wind too in the sky sports under his rule.

अङ्क ३.

१ आशुभिर्धानं विसृजति = 'Going fast (carried by his fleet horses), He (सवित्रा) will now halt (lit. unyoke); or it may mean 'Even one who is going post haste will now halt.' दान् nominative of दान् present participle of दा to go.

२ अरीरमद् अतस्थाने &c. = 'Stops the traveller from his journey.' (lit. 'going further.')

३ अक्षुण्णं चिद् न्यायानविद्यां—The difficulty here is about न्यायद्. The form अयान् occurs four times, but except here it is with the prefix अन्. It is an acc. 3rd person sing. from the root दृक् wide. Whit. (390 a.)

४ अयात् = 'Approaches.' All the verbs in the verse are principal ones. अरीरमद् alone has accent, because it stands at the beginning of a quarter.

अङ्क ४.

१ दयसी = 'Weaving.' Sāyapa has supplied रात्रिः as nominative to सन्ध्या and नारी as a noun to be qualified by दयसी. He takes the meaning to be 'like a woman weaving a cloth the night has again enveloped all light.' All this Sāyapa has done because of the misguidance of Yaska who quotes this clause as an example of simile in his निरुक्त IV. 2-3. The clause forms a part of a description of night-fall. It is a mere continuation of the last ऋक्. We have been told there that the traveller has stopped his journey, that the hero's enthusiasm has been abruptly curbed and the poet goes on to tell us that the female weaver, the night, has again taken up her weaving. We need not, in explaining the clause, say like Sāyapa नारीर रात्रिः as the clause is an example of निरुक्तविशेषोक्ति or रूपकविशेषोक्ति. By विशतं दयसी नारी, which is a well-known idea with the vedic Rishis, we have the knowledge of night directly, just as from कमलद्वयं निःसरन्ति नारायणः we have the idea of the glances from the two eyes of a damsel.

Another and a more natural meaning that may be suggested is 'The female weaver has rolled up again the cloth woven by her.' Because the sun is down she could not proceed with her work. The work is going on for days together. She does it by daytime and

rolls it up in the evening to be taken up again the next day. The verb *सम्यक्* which is explained by Sâyana as *संवेद्यति* need not cause much difficulty. The cloth that is woven is rolled upon a big long roller as it is gradually made up.

■ मय्यक्तोः स्यात्—'The man (the clever man) has kept aside his work in the midst of its being done' meaning 'he is obliged to leave it half done because of the closing shades of the evening.'

3 सहाय उरसात्—'Has awakened and got up.' This may refer to *सूर्यः*; but it is grammatically a little queer that the next verb in the same quarter should refer to the Sun. So we should better take *संविता* as nominative to the verb in the last quarter of this verse only.

4 कर्तव्यदर्शः—'Apporportioned the sacrificial times.' The wise man settled his hours of devotion and sacrifice. Thus he formed his programme for the day to come. The sun then came up.

5 अमरिः—This word occurs very often in the Rigveda and Sâyana has given various explanations of it. It is applied as an epithet to various gods. The meaning that is given here viz. that of 'never resting' suits all contexts, but particularly here as of the Sun it has been always said that he knows no rest. Cf. *आतुः सह्यः सुप्रहारा पयः*.

श्लोक 5.

1 विश्वामृतमिदं विदे = 'Presides over all food.' There seems to be no objection to our understanding the clause to mean 'presides over all life' as the Sun does it by making it possible. The meaning 'food' is of course by *सुखा व्युत्पा* as *आयुर्वृत्* in *आयुः चीवते*. The primary sense would not do and hence a secondary one arises. The connection between the primary and the secondary or the figurative (*साम्य-लिक*) senses is either similarity or something else. The present is a case of the latter; the *सुख* being *कर्मकारण*.

2 शोकः = 'Light' from *शुक्ल* 'to shine.' We have *शोनुवानः*, *शुक्वि*, *शोवि*, *शुक्* &c. from the same root which is of cl. 4 while *शुक्* 'to lament' is of cl. 1. In Veda the root is always treated as one of cl. 6.

3 वेत्—This word is variously explained in the Veda, by *सुप्रहारा*, *सुह*, *प्रहा*, *मय*. It is probably derived from *वि* 'to know' the palatal being changed to guttural and *प्रहा* seems to be the natural meaning of the word; and this should be accepted here.

4 अयं वेत्तं अतु = 'Befitting his (Agni's) intelligence.' We know Agni very often praised as *विप्र*, *कवि*, *मेधिर* &c. all meaning 'intelligent.'

सविद् is here said to send the chief share to the mother (अग्नौ), as paraphrased by Sāyana, who reserves ॥ for Agni.

श्लोक 6.

1 कामः अग्नौ अभूत्—'The desire of all that go about is homewards.' We have this word अग्नौ corresponding to the word 'home' and we have also the word दम् which is cognate to L. *domus*; thus we find that we have in the Sanskrit words for house from which both the Saxons and the Latins got their word for it.

2 सिद्धं अग्नौ—'Half-done work.' L. Opus has been noticed before.

3 देवस्य सवितुः ऋतु अनु—'According to the law of the divine सविता.'

4 अग्नौ—This form occurs only here. अग्नौ is used in the sense of 'many.' अग्नौ is also used as accusative in the same sense. So अग्नौ may be taken in the same sense viz.—'many,' or 'all.'

5 हिरणी—For the native indeclinable past participle Veda has three suffixes ह्य, ल्य, and स्त्री. Whitney notices in 993 that ह्य occurs ॥ times against 21 of ल्य ल्य occurs only 9 times in the Rig-veda and eight times in the 10th book alone. The prepositions being considered as separate words, there was no occasion for the ह्य of the classical language as in सवितुः.

श्लोक 7.

1 स्यादिति &c—The poet means to say that the सविद् keeps water in the sky and in the course of time it is available to animals roaming through deserts. When rain falls, even the animals wandering through the waste deserts get water.

2 वनानि हिरण्यः—'Trees are there for birds.' This means that the birds have trees for their shelter. But it is interesting to see that they are connected with सविद् the God of the Sun, because without warmth no tree can grow. Thus we see that both birds and beasts derive benefit from the Sun—the former by getting water when they are in parched lands and the latter getting trees for their shelter when they are scorched by heat. In this way we see the Sun oppressing the beings with his heat and at the same time providing remedies against his own doings. All this ॥ according to his settled order which is inviolable.

3 नृभिः—A compound of a pronoun and a negative. It takes a singular as well as a plural verb. नृभिर्दत्तं नृभ्योऽपि (VII. ॥, 5). See note 4 Rik 6 of I. 48.

अक्ष 8.

1 *Sāyana's construction of this verse is not smooth. He takes many words understood. Again जमुंरुवर in the first half is taken with मर्ताड in the second half which seems forced. The two halves may be taken separately. The first referring to वृष and the second to सविता. The word मर्ताड is never used in Veda in the sense of a bird. Sāyana's explanation of मर्ताड is in accordance with X. 73 where in the last verse मर्ताड the eighth ऋदिस is said to be the Sun—the measurer of the deaths and births of animals and cannot therefore be interpreted = a bird.*

॥ यादाद—Occurs only here. According to Sāyana, it means 'obtainable by the moving.' Monier Williams in his dictionary points out that modern scholars like to interpret it 'as far as is practicable. "As well or as quickly as possible."

3 अयम्—Sāyana's explanation of this word as अणुं योय is certainly inaccurate. It would have been अय in that case. अयं means 'belonging to sky.'

4 निमिषि = 'In a twinkling.' It may mean 'at sunset.'

5 स्वद् = 'From their dwellings.'

6 जन्मानि = 'Animals, beings, people.' Translate the verse — 'Varu na occupies in a twinkling his pleasant skyey abode which is within the reach of the moving. But the pervading and observing Sun (मर्ताड) comes to his own place and he (सविता) sends out people from their dwellings (on business). Varu na at night brings all people to rest, while the Sun, by day, sends them to work. It should be noted, however, that सविता is said to preside over both day and night.

7 अयः = 'Sends away,' 'separates.' कृ with ॥ and अ from which the word अयस्त्रय is derived.

अक्ष 9.

1 We have to note here the inviolable nature of the order ॥ सविद्. No God can change it. This means of course that the phenomena connected with the Sun are unalterably regular.

॥ नमोभिः इदं वसति दुवे—सति means 'favour' or it may be an adverb meaning 'happily.' नम although ॥ is given as a synonym of food may better be taken to mean 'a salutation.' The clause simply means 'I ask this favour with salutations, or 'with humble bowing I gladly offer this prayer.'

3 For अयम् see X. 73 our No. 25 and for इदं see VIII. 23 our No. 24.

श्लोक 10.

1 Sâyana has explained सयं, विद् and पुर्वि by giving their सौमिक or etymological sense. He evidently does not like to see other deities invoked in a hymn addressed to सवित्र. But it is not uncommon to find other deities invoked in a hymn addressed to a particular God. सयं, विद् and पुर्वि may thus be made objects of वाजयतः 'glorifying.' We glorify सयं &c. Sâyana takes वाजयतः in the sense of the accusative and makes it an adjective to स. The translation according to him would be 'may the lord of the divine deities deserving to be praised by men protect us glorifying him who is worthy of adoration and contemplation and who is intelligent.'

2 वासस्य वाये रवीषां सुगये च—'In the attainment of wealth and in the acquisition of riches.' The repetition is evidently intended to intensify the meaning.

श्लोक 11.

1 इ स भवति वापये—'Which would be happiness-giving to (every) relative.' The expression उद्वत्सप वापये of this verse, very probably refers to the composer of the great hymn and होतृभ्यः to his copraisers (not composers) and वापये to all his relatives. We have often seen that it is not for himself alone that a poet sings hymns but also in the interest of all his family and often in company with them all. Thus to borrow a Christian idea the poet was the chaplain of his own family. This system of praise of and prayer to Gods in company shows that the people did not care to go to any public temples. To any such there seems to be no allusion in the *Yaj.*

सुक्त III. 9.

श्लोक 1.

1 इ स्यं नपतं—'Son of the waters,' alluding to the submarine fire.

2 सुप्रसूतिम्—Following Sâyana as usual Dr. Wilson translates this word by 'accessible.' The more natural interpretation and the one which Sâyana himself has put upon the word elsewhere is 'of great exploitation.' प्रसूति is generally explained as 'extensive haroomaking' (प्रसूति). This word occurs three times and in all these our commentator paraphrases it similarly.

श्रु 2.

1 वना for वनानि = 'Trees, woods.'

2 वावमान—This is an obscure word explained by यास्क as वामपमान 'wishing or longing for.'

3 The meaning of the second half is not quite clear. The word निवर्तन् has two meanings—'Disappearance' and 'return or reappearance.' If we understand that after once going to the watery regions of the sky, अग्नि returns in the form of lightning, then that manifestation would be difficult to bear. सावन् seems to take निवर्तन् = 'disappearance' or lit. 'remaining away.' He seems to explain the verse thus, "When longing for the woods you go to your mothers, the waters, that sojourn of yours oh Agni, cannot be tolerated by us, so that though you are away you are here (with us too)," Thus showing that the fire burns the wood, remains in the waters and is also with the ऋषि, Sāyana tells us that the ऋषि have him in their sticks which if rubbed, for a moment, would produce him (Śra).

श्रु 3.

1 दृष्ट—सावन् explains elsewhere as "bitter" and this meaning suits here well, as the poet gives Agni credit for being of a good mind namely "ready to accept any offering, good, bad, indifferent. It may mean also दृष्टम्.

2 न प्रपदे &c.—This verse shows that the more elaborate sacrifices engaging the services of many priests had come into use. The double occurrence of न shows that one is expletive. These prepositions (न, नम्, उप, उद्) are never used singly as expletives.

श्रु 4.

1 सिपः दृष्टवः—'Enemies or hostile armies' as सावन् takes it दृष्टम् = 'going together.'

2 अग्नि—This governs the accusative सिपः. It is also part of the perfect participle ईद्विवाप्तम्. Agni passes all these over and conceals himself in the sky or regions where he is found out by Gods.

श्रु 5.

1 इत्थम्—'In this manner' as indicated in the previous Mantra.

2 The act of finding out अग्नि is here said to be performed by नक्षत्रिणम् who took him to the Gods or to the worshippers. The word देव is applied to both in Veda.

3 ससुवांसमिन् तन्वा—It is not clear why Sisyana supplies पुत्र after ससुवांसम्. It really refers to anybody that has drawn himself away, even like a culprit to evade detection. In any organised society, the pursuit of a fugitive is quite conceivable. Agni is like a fugitive and मातरिश्वन् found him out in a far off country as a policeman gets hold of a fugitive. Some such idea is not impossible. On the whole ससुवांसम् means 'one who has stolen away.'

अङ्क 6.

1 वायुप—सुवण takes this to mean 'beneficial to men.' This is applied to Indra in I. 84, 20. We have नर as an epithet of Gods. If नर is allowed to be so, it is not clear why वायुप should not be accepted in the same way.

अङ्क 7.

1 About the birth and existence of अग्नि there have been given various versions in the different portions of ऋग्वेद. (1) He is said to have been generated by वा (2) By Indra, between two stones. (3) By the dawn (4) By Indra and Vishnu together &c. Of this kind is also the tradition of his being brought unto the earth for the good of Gods and men by मातरिश्वन्, who evidently is not a God but like Prometheus of western mythology belongs to an intermediate class between Gods and men. To this it might be opposed that अग्नि is sometimes styled मातरिश्वन्. Still मातरिश्वन् has got no independent hymn to itself, and its being used for अग्नि must be only figurative. मातरिश्वन् = explained both by वाक् and भ्रूय to be वायु on the strength of its being derived from अग्नि. The three existences of अग्नि are the Sun in the heavens, the lightning in the sky, and ordinary fire on the earth. It is natural for men to suppose that the first two which are beyond their control and are more miraculous, must have something to do with the generation of the third. Again they could generate fire by friction by rubbing two stones or pieces of wood together and his very process on a large scale they witnessed in the phenomena of lightning. Thus it is natural for men to establish some connection between the lightning fire and ordinary fire. Some such reasoning has made the Vedic poets to put forth among others a theory of creation of earthly fire from मातरिश्वन् the lightning fire. अग्नि in the lightning is called मातरिश्वन् in III. 29, 11.

तनूनपादुच्यते गर्भं व्यासुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।
मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सगोऽभवत्ससीमणि ॥

The powerful factor (Agni resting in the pieces of wood) is called *तनूनपाय*. He is *वरास* when he is born. He = *मातरि* when he is produced in the mother (*अदरि* sky). It is in the movement of these that the generation of *वायु* or *वायु* takes place.

२ *तद्गद तव दसना*—Though generally in the instrumental *सायण* here takes *दसना* in the nominative. This usual way will quite do well. That good luck covers even an ignorant man is on account of your experts' *सायण* seems to take *दसना* in the nominative, because he does not like to take *गद* as a noun.

३ *अविश्वरे* = 'In the evening' as *सायण* has in his gloss here. But in the only other place where the word occurs, *सायण* takes it to mean 'at night' VII 1 29. It may mean in the morning also.

४ *पशव*—*सायण* by paraphrasing the word as two-footed and four footed seems to mean, all animals mean as well as cattle.

सूक्त ८

१ *हीर* = Lying hidden (*अव्यवहारीक*) of *शमीनिवाभ्यवहारीक* (*Raghu vana* a III).

२ *पावकलोचि* = Of purifying lustre.

सूक्त ९.

१ As *सायण* has summed up the gods make up the number of 3330. It is not to be understood that the Gods are so many different ones. The number includes various manifestations of thirty three Gods as we are told by *Siyana*. Still a reference to later works does not make the matter quite clear.

One may very well doubt whether really there is any reference to Gods at all. *देव* is a word very often used for worshippers as well as Gods. Here we may suppose that worshippers are meant. The number is only indicative of the fact that Agni had many worshippers before. Three might be the favourite number of our poet.

सूक्त III 33

सूक्त १

१ *पशुम सिधे* = Filling their clins with morsels. This is how *Sayana* does it evidently taking clins for months. Fill their jaws with fodder' Wilson.

॥ कवीपिन् = 'Partaker of the sparkling सोम' It is not necessary to understand the word as 'going straight' as some European Scholars prefer to interpret it having regard mainly to its derivation from the root कृ 'to go straight'

३ हरी = 'Horses' Even in classical literature we have this word used for Indra's horses, हरिश् being the Sun's जवीत्य हरितो हरिश्च वन्द्ये वाजिनः (Sāhntala I)

४ मादस्व—Although it often occurs as a request to Indra himself as 'enjoy yourself' 'be exhilarated' it is better to follow Sayana here and to translate with Dr Wilson "exhilarate them at this ceremony"

मन्त्र २

१ क्षधिदत् = 'Mixed with butter-milk' वे द has 'mixed with barley meal' Probably 'churned after being mixed' It seems butter milk is added to give acidity

२ शुक्ल—May be taken to mean 'brilliant' Sayana proposes two meanings (1) Fresh (2) Being in the vessel of acid butter milk

३ रीम—like ददिय—Perfect in the sense of Present form रृ—'to give' From the same root we have the word अरुति = 'non giver, non worshipper,' hence 'an enemy'

४ मादतेन मनेन—मरुतः are said to form a collection of gods and wait upon the majestic Indra. They are the storm-gods of कवेर Many hymns have been composed in their honour They are said to be 'दृ's boys' They are also called 'sons of heaven' Indra is called मरुतान् मरुतस्य Indra is often called to drink सोम with मरुतः and रुद्र There are some very beautiful hymns on मरुतः in the वेद All these hymns have been translated and ably annotated by Max Muller in his Vedic hymns vol XXXII Sacred Books of the East

५ हनोष = 'Along with' We have ह्यु in the same sense

६ वावृषत = Lat 'Shower,' 'pour like a shower, drink off.' This shows that the सोम juice is not to be taken in small quantities but it is to be poured or drunk heartily Indra is said to be a very greedy drinker of सोम

मन्त्र ३.

१ अर्धेन ददद् &c = 'Those मरुतः, oh Indra, enhance your influence by praising you'

श्लोक 4.

1 मधुक् विधिः—मधुक् is an adverb meaning 'sweetly, in a suave manner.' 'Gently' as Wilson translates it. विधिः = 'Incited'—'encouraged.'

2 इन्द्रस्य शर्पो &c. = 'Who were the strength of Indra.' We have seen that the मरुद् help Indra in his battle.

3 अमर्षो मन्यमानसः—This is an expression like the modern ददितमनस् 'who considers himself to be learned.' इन्द्र also considered himself invulnerable. Indra when stimulated by the sweet words of the मरुद् exactly hit upon the (मर्षं) the vital assailable part of इन्द्र. If it had been विधि instead of विदे it would have been correct to translate 'pierced the vital part' as Wilson does it.

श्लोक 5.

1 मनुष्यः—'Like that of मनु.' We have ऋषि alluding to their predecessors favoured by the gods whom they praised. Regularly this ought to be मनुक् which form occurs only once in II, 10, 6. मनुष्य is sometimes explained by सत्यम् as 'human,' 'so far as is possible for man.' We have, like the present poet, मरुद् invoking Agni to favour him as he favoured other ऋषि. शिष्येष्वदनिवृत्तवेदो विरुपक्षः। अगिरस्वन् मरुद्वत् प्रसम्पस्य शुषी इवम्. I. 45, 3.

2 मर्षीः—Must here be taken as 'adorable' as the commentator suggests, adjective to मरुद्. (सुरभुमिः). Dr. Wilson, however, takes these as separate adjectives used as nouns and translates "with the adorable मरुद् and with the traversers (of the air)."

सुरभुमिः = मरुद्भिः = 'Those that move in the sky' as storm-gods; their abode is naturally the sky.

3 अपो जगं तिसृषिः—'Move down the waters (of the sky) to the waters of the earth.'

श्लोक 6.

1 शार्ङ्गो जलानिद &c. = 'Like swift horses you let loose the waters to move.'

2 ददेत्—'Demon, not divine.' The word ददु is never used in Veda in this sense.

The construction of this runs into the next verse.

3 नलो इव—इवेन निलसमासः. We find that इव always follows the standard of comparison (उपमान) in the वेद; and so we may understand that with this particle we have always समासना उपमा in the वेद; where-

as in later Sanskrit this rule of *विन्यस्यस्य* with *इ* is not followed as *जुगोप मोरूपपरविदेवी*. From all this it will be plain why *इ* does not occur as a separate *इ* in the whole of the *ऋग्वेद*.

ऋ 7.

1 *अथ बृहन्तम्*—‘Great.’ We generally find these two together, and distinction is drawn in the kind of greatness such as *size quality, influence*.

2 *न मनु न मनाते*—‘They did not measure and do not measure.’ The sense is of course cannot measure. Note that *म* is here used in Perfect in both the *एत*.

ऋ 8

1 *इने*—Is to be understood in plural.

2 This is a *Rik* putting forth the great powers and sovereignty of Indra. He supports the earth and creates the sun and the Dawn *et* makes them shine. The same words are repeated in a variety of ways. What is said here in general terms, is mentioned in detail. For example in some hymns and *Riks* we have the deeds the several deeds of Indra set forth which are here only alluded to *यमे सुहृता युक्ते*. Again *विभेदेन १ विवदि ब्रह्मणि* is expanded as in the preceding and following *Riks*. On the whole in these verses we have the undisputed supremacy of Indra urged with an iteration which is common in the ancient works of almost all languages.

ऋ 9

1 *अदोह—अदोह*—Sayana notices that this vocative has an accent on the first syllable because it stands at the beginning of a *पद* by the *Sutra* *आमन्त्रित्य च* occurring in the sixth *अध्याय* of *पणिनि*. Note also the simplification of the aspirate in later Sanskrit (*इ* to *ह*).

2 *सोमे अत*—Indra’s fondness for *सोम* is not only great but it is said to be inborn, so much so that we have it said about him, very often as here that he drinks *सोम* even the moment that he is born.

3 *हवम*—This is used in the sense of *वृक्षव*—‘powerful’—‘mighty’. The dropping of *इ* is Vedic.

4 *न वरत*—Is used in the causal sense, ‘cannot ward off resist’.

5 The Vedic *इति* do not call their gods *मनादि*. They speak of them as born and assign even parentage and geneology to them.

अंक 10.

1 परमे व्योमन् = 'In the highest heaven'

2 कारुण्यम्—Sâyana here paraphrases कर्मणो विधाता. Lit. 'doer of good deeds.' 'Artificer of creation' as Wilson translates it. But this word occurs in four other places in all of which Sâyana interprets it as स्रोतृणां धारयिता—'Supporter of the praisers,' and this meaning suits here very well. कार् means 'a praiser.' In this sense it is used in the following hymn जगते वारो दृणवामा वरानि and in many places in Veda. धावस् is used in the sense of 'supporter.' VII. 95, 1. So the compound कारुण्यम् can safely have the meaning which स्रोतृणां attaches to it in all places except the present.

3 पूर्वः—The termination य is added here as in नय without any special sense.

अंक 11.

1 वृत्तियत्र—We have this word before in II. 28, 8 where it is applied to वरुण and means 'appearing everywhere.' Sâyana here takes this to be बहुव्रीहि compound and translates 'from whom many are born.' Ordinarily speaking one does not expect an adjective to end a बहुव्रीहि compound because it cannot be the principal member which in a बहुव्रीहि compound the last word ought to be.

2 अर्णः परिश्रयान् ओजायमानं = 'Lying around the water and manifesting his power.' Dr. Wilson takes परिश्रयान् as an adjective to अर्णः and translates 'Enveloping the slumbering waters.'

3 सिद्धिदा—सिद्धि is the Sanskrit word for 'hip.' सिद्धी must be assumed to be its Vedic form to explain सिद्धय and सिद्धय the only two occurrences of the word in the वेद.

4 अग्रहाः = 'Covered,' from अग्र 'to cover.' It is a root of class 2nd. So vast, the poet means to say, was the form of Indra that his buttock covered the whole earth and that the heavens could not comprehend his greatness.

अंक 12.

1 भुक्तेय is a बहुव्रीहि compound adjective to विदेव.

2 यदेन यद् &c. = 'Deserving of sacrifice, you protect the sacrifice by force of his sacrifice.' Note that the word यद् is used in the verse in the sense of 'sacrifice,' as well as 'sacrificer.' This verb also deserves notice as it shows the importance of sacrifices and their efficacy, as also the mutual obligation of the gods and the worshippers. The worshippers by their sacrifice are to increase the strength of the

gods, and the gods are to protect the worshippers. Something like this mutual obligation has been expressed in the following verse of श्रीमद्भगवद्गीता. देवाभ्यावयत्तानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः देवः परमसाधकः ॥ १ ॥ अनेन here refers to यज्ञ.

श्लोक 13.

1 अवसा—अवस generally occurs as a noun in the sense of 'protection, oblation'; But there Sāyana takes it as an adjective to यज्ञेन of course translating स्वसुखेन—'protective.' 'Conservatory sacrifice.' Dr. Wilson. It may be taken to mean 'oblation given in a sacrifice.'

2 वसुदे Pass. Perfect of वस् 'to glorify, to honour.' This verse gives an indication of the fact that the hymns of the ऋग्वेद were not composed all at the same time. There are various means of determining whether a particular hymn is earlier or later. It is impossible to determine the definite chronological order of the hymns, but certain ideas can be at once set down to be very old. We have some events narrated in certain hymns as actually occurring at the time of the composition while the same events are described as matters of history in other hymns. We have sacrificial ideas more prominently mentioned in some than in others. Again we have direct evidence in the words of the hymns, as in the present, of the existence of the preceding poets and their songs. Agni is said to be deserving of praise at the hands of the old as well as the new ऋषिः. Here we have allusion to songs ancient, mediæval, and modern; thus pointing to three periods of the composition of hymns at the time when the present hymn was composed.

श्लोक 14.

1 निवेद and वज्राज—Are Perfects which may be taken either in the past or present sense. 'So soon as the thought occurs to me (of praising) I produce (a hymn).'

2 वसुदे पदा—'Let me praise Indra before the day of the battle.' पर्यादन्तः is explained here by Sāyana as 'the distant day of difficulty.' But in his gloss. on VII. 83, 5 he explains वसुदे दिशि by वरुणीये दिशि, सुददिने and this meaning it would be better to take here.

3 अहमो यत्र &c.—यत्र is connective adverb meaning 'when' or 'on which.' The clause means 'so that he may rescue us from danger on that day.'

4 नावेद यान्तम् &c.—It seems that the poet holds that people on both sides in a fight invoke the God. There is, as it were, a competi-

tion. The side of the poet as also the one hostile to him, both vie with each other in praising Indra. It is therefore necessary that he should begin his praises before that final day *यावेद वान्त*—The ferryman is, as every one knows, anxiously urged to come soon, by people standing on both the banks of the rivers. This shows that the practice of fording rivers in boats was common in the Vedic days in cases where there were no bridges.

5 It was the belief of the worshippers of Indra that through faith in him they would get booty in battle VII 32, 14 *यद्वा इतो मयवन् पावे दिवि शशी वान् सियासति*—'Through faith in thee, oh mighty one, the strong acquires spoils on the day of battle.'

श्लोक 15

1 *स्वाहा* *do*—Sâyana takes this as a 'separate' clause meaning 'has been offered'. Wilson takes it, 'Welcome Indra' *वे* *य* takes *स्वाहा* with *आयुर्ग* meaning 'with the utterance of the word *स्वाहा*'. But the proper word in the case of Indra is not *स्वाहा* but *इवद्*.

2 *प्रदक्षिणिद्*—This appears to be an adverb meaning 'on the right'. Sâyana elsewhere explains *प्रदक्षिणं पृथिविं प्रदक्षिणिद्*. He generally translates it by *प्रदक्षिण्येत्*. The word *दक्षिण* has got several meanings (1) The right hand (2) The south (3) Respectful or polite. As it is not clear what propriety there is in सोम's flowing on the right side of Indra, one is inclined to take *प्रदक्षिणिद्* to mean 'respectfully'. This suits well with the adjective 'dear' applied to सोम so Wilson translates 'may the grateful सोम juice flow in reverence round Indra'. We think in II 43, 1 *प्रदक्षिणिदभि गृणति कूरव* the meaning 'respectfully' suits better. Nobody requires to be told of *L. Dexter* being akin to *दक्षिण*.

श्लोक 16.

1 *गव्यमूवद्*—Sâyana takes this to mean the 'Sub-marine fire'. There seems to be no objection to take it as 'the herd of cows' in reference to the usual exploit of Indra viz. the liberation of the cows by breaking the fortresses of the demons by whom they were taken away *उज्जम्*—Dr. Wilson whose translation is intended to give Sâyana's meaning renders the clause, 'Thou hast repressed the strong flame abiding in abyss.'

2 *दृढं विद्*—no doubt refers to some exploit of Indra *वे* *य* thinks that the allusion here is to the famous exploit of the liberation of the cows, of which we have seen so much elsewhere. 'Thou didst

break open the impregnable stall of the cowa.' The whole ऋद् means that when Indra takes it into his head to do anything, it does not lie in anybody's power to resist him.

3 सखिभ्यः—Sâyana seems to have the Vedic विभक्तिव्यत्यय here and interpret सखिभ्यः by समिधि. There seems to be, however, no objection to take it to mean 'in the interest of friends, devotees.'

4 परिषत्तः = 'Around, that are around.' Though separately written in the पदपाठ the र in परि influences the following word and changes its initial सु to ए. We have similarly परिष्टुमन्वोनि.

अङ्क 17.

1 सुखे = 'Happiness-giving.' This is Sâyana's rendering, but as we have no other form of this word in the Veda it is better to take it as an adverb meaning 'for happiness, protection.' सुखं यथा मदति तया as Sâyana himself takes it elsewhere.

2 संविनं वनानां = 'Conqueror of the wealth of killed enemies' संविद् is a verbal noun. On वन see note on I. 116, 15. वन is generally taken by Sâyana to mean 'the wealth acquired in battle.'

सूक्त III. 33.

अङ्क 1.

1 जगदी = 'Longing for (the sea).'

2 लिहाये = from लिह् 'to lick, caress.' This is used as लयय points out in the desiderative sense "wishing to lick."

3 जगेदे = 'Run on, flow rapidly.' This is a hymn which gives us some definite information regarding the place of the Āryās. The two rivers सिन्धु and यमुनी, generally called सिन्धु and यमुना, are the modern Bias and Satlaj and their confluence is near Amritsar. So Vishvāmitr's locality seems to be in the Punjab. At any rate it shows that the Āryās had advanced so far.

4 The first three verses are in praise of the two rivers.

5 हस्तमाने—We may translate with Sâyana as 'rivalling each other.' It would perhaps be better to take it to mean 'Rejoicing' as both these are going from the mountains to the Ocean. The वनि or suggestion here is of women going from the paternal roof to the residence of their husbands.

2 प्रसवेयम्—We go by his order, we proceed under his inspiration
The word प्रसव here is from सृ 'to impel, drive' from which सविता
and सृष्ट come. The common signification of प्रसव as in अस्तप्रसवः is
'delivery' and the word then is from सृ 'to give birth'

श्लोक 7.

- 1 दृश्यम्—'In various ways' सायण paraphrases it by सर्वदा—'ever'
- 2 प्रशाम्य—'Worthy to be praised to be highly applauded'
- 3 परिषत्—'Sitting around besiegers' Vritra and his followers
held the waters in confinement and they may well be said that
they were the besiegers whom Indra slew with his thunderbolt
- 4 अयन्निच्छमाना—'Wishing an outlet' Wilson takes it to mean
'whence the waters proceed in the direction they desire' This is
not following the words in the text

श्लोक 8

- 1 वरितम्—वृ and वृ both mean 'to praise' The former is generally
used in Aṭhasnepadā and in the 1st class while the latter in
Parasmaipada and of the 9th class वरित thus means 'O praiser'
- 2 आ दत्त दोषानुसारांश्च—The meaning of the word दोषान् is not
smooth सायण takes आपोद्वान् to mean उद्वोषवन् and takes उत्तरा युषानि as
referring to उत्तरायु in the next quarter. The translation of the word
according to him would be 'by no means forget oh praiser this
speech of yours which you are sounding forth Oh praiser be favour-
able to us in the hymns which will be composed in the future ages.
- 3 मा नो निरु पुरुषम्—Wilson translates 'Treat us not after (the
arrogant fashion of) men' निरु means 'to humiliate to maltreat, to
insult to offend' One of these may be taken here 'Do not slight
us or speak ill of us among men निरुषि निरारु and नृक्षर are modern
ideas of the same kind

श्लोक 9

- 1 अनसा रथेन—अनसु is used elsewhere as in IV 30 in the sense of
a chariot. Here we have the word रथ also, and distinction must
therefore be made, and Wilson takes ' with a wagon and a chariot
- 2 निनम्य—Bow down, bend down, e. c. 'be ye low or shallow'
- 3 अपो अग्रा—'Below the axle of the carriages (that are to be
taken through the waters).

4 The form *यवी* deserves notice. The Perfect is here used for Aorist. The use of Perfect in the 1st and 2nd person is very rare in the whole range of Sanskrit literature. Notwithstanding this fact 2nd Pers. Sing. Perf. has received so much attention from both students and examiners of Sanskrit Grammar.

अक 10.

1 निनसे = 'I shall bend down.' Here we have the singular whereas in the first quarter, we have plural *गुणदान*. This change of number seems to be intended for the similes that are used. The rivers say this of each one of them individually.

2 मर्त्यं is मर्त्यं = 'Mortal.'

3 अया is a word for 'an unmarried girl.' Having regard to this general meaning Śāyana labours to explain the word *मर्त्य* by *सिद्ध* or *आद*. Yāska seems to have the meaning of the word as 'maiden' when he gives *केयं नेम्या* = 'whom should she be taken to i. e. given in marriage; as the derivation of it. It is a question whether we must stick to this meaning in the interpretation of this Rik.

4 अया = Śāyana takes this to be the infinitive of *अय* but gives it the meaning of *अय* or *अय*. *अय* means 'to move or to go' which Śāyana himself notices in his gloss on (X. 138, 2) where a form of this root *अय* occurs.

अक 11.

1 ग्रामः = 'A collection, assemblage.' It appears that after crossing the confluence of the rivers the *यव* who seems to be the followers of Viśhvāmītra had to obtain cows. This does not clash, as is suggested by *वेदापेक्ष*, with the tradition that Viśhvāmītra was loaded with gifts from Sudās when he sought to cross the rivers.

2 अयायुः प्रत्ययः &c. — This, we think should be taken as an independent sentence. "May your course appointed by nature go on." *अयायु* is taken both by Śāyana and Vedārtthayātina as a verb with *ग्राम* for its nominative, and *अय प्रत्ययः* as a causative clause meaning 'Since their undertaking has been allowed by you.'

3 शुभमिच्छामहे = 'I seek your favour.' *शुभमि* is lit. 'good mind, good opinion.'

4 दक्षिणा &c. — Both Śāyana and Vedārtthayātina do not seem to take the first half smoothly enough. We should like to translate this: — 'Since the Bharatās would cross you over, the assemblage

which is now stimulated by you and indulged by Indra is desirous of cows. Now may your appointed course be followed. I seek the high favour of you who are adorable."

अंक 12.

1 सुमति सुमसक्त—'Composed a great hymn or obtained a great favour.' सू is used in the sense of 'arrange' or 'put together.' We have सक्ति used in this sense in R. canto V. सुमति विरुमसिर्मानुषोपहारः.

॥ इषदन्ती गुरावाः—'Bestowers of food by means of the supply of water,' which may be used in the various processes for agricultural purposes.

3 वयणाः—Is in the विपुल given among the names of rivers. Śāyana understands this in the sense of 'canals' which meaning is perfectly suitable here. He makes it an accusative of the two verbs विवृण्वत् and वृण्वत्. One would however naturally take वयणाः in the sense of 'rivers' in general and make this word as well as गुरावाः and इषदन्ती: adjectives of सुम् understood.

अंक 13.

1 वृत्तं जग्मिः &c.—'Let your current flow, leaving the yoke-pins above.' It is to be noted that वृत् which is not used separately in the sense of 'to go' in classical Sanskrit is thus used here. We have this sense of the word in वृत्ति as noticed in Kāvya-prakāśa VII Ullāś. It is instructive to think which of the two meanings 'to strike' and 'to go' is original. The latter is likely later as going is nothing about striking the ground at each pace. This is however a mere guess.

2 आपो योक्ताणि मुच्यते—'O water, leave the ropes (untouched).'

3 अमयी—अमयी literally 'not to be killed,' hence 'not to be dis-respected.' It is an epithet generally applied to a cow and this shows the respect for the life of a cow from the most olden times.

4 ज्येष्ठता—also naturally goes with the rivers but सायन takes it with the praiser and understands it in the locative.

मादन्तु मारुतम्—'Do not go to increase' i.e. 'do not be full of waters.' This is the explanation of सायन. But the usual meaning of दन्तु is दन्त 'poor or devoid.' And therefore मादन्तुमारुतम् would be 'Do not go without increase i.e. be prosperous.' Wilson following सायन translates 'Exhibit no (present) increase' and suggests in the note that the usual meaning of दन्त-दन्त्य—'emptiness,' is not given here.

to the word because the poet's immediate need is shallowness of the water and so he asks the rivers, only for the time, to exhibit no increase

सूक्त III. 42.

श्लोक 1.

1 हरिभ्याम्—Here we have to supply दुह्ये रर according to Sâyana, and the construction then is यस्ते हरिभ्यां दुह्ये रर स वन्द्यु—'Your car driven by Haris is favourable to us' Dr Wilson connects हरिभ्यां with आगद्दि and translates 'come with thy horses (yoked to thy car) which is favourably disposed to us' Without supplying anything can we not refer य to सोम and construe यत्तु हरिभ्यां वस्यु and हरिभ्यां may either be instrumental or dative! So that we may translate 'Which सोम along with your हरि or in the interest of your Haris is favourably disposed towards us' The construction with हरिभ्यां as Instr is no doubt a little awkward but it is not absurd. सोम as well as your horses are kindly disposed towards us. The other way of taking the clause is —with हरिभ्यां as dative is comparatively smoother. 'Soma is favourable to us and will help us in propitiating your horses' All this difficulty arises from a desire to refer य to some word mentioned in the principle sentence and also reconcile this clause with the use of शर्मन् in the next verse. Altogether य must go with सोम.

श्रु 5.

1 राजिनीवसो = 'Rich in food.' Sâyana also has given his usual interpretation as an alternative meaning here. "Furtherer of rites resulting in food." This is an epithet applied to many gods, अश्विन, उग्र, आदित्य &c. As all these use horses वे. य. suggests that the word should be taken to mean 'possessed of quick horses.'

श्रु 6.

1 द्यू = Is a verbal noun meaning 'defeater of enemies.' It is from the perfect base.

2 धनञ्जय—Here again we may notice that the word धन is occurring when talking of battle. Indra is very often invoked by people to help them in battle. We have many hymns full of such invocations. Indra is particularly described to have aided King सुगन्ध when he was attacked by ten kings. This constant description of Indra in the Vedas, as invincible, contrasts very poorly with the pitiable description of the same deity in the Paurâṇic literature. Indra is there described as very jealous of his throne and constantly afraid of being dislodged and thus always on the alert to see if anybody performs hundred sacrifices to win his place or becomes a source of danger to him on account of his extraordinary penance. Again when any powerful demon arises to disturb the peace of the world he is driven to the extremity of going to Vishnu at the head of all the gods, and requesting him to assume an incarnation for the re-establishment of peace and order in the world.

श्रु 7.

1 द्युभिः = 'With stones.' This is how Sâyana takes it. The usual sense of द्युन् 'a man' may be taken here. Sâyana himself paraphrases द्युभिः by अश्वज्वारिभिः हविःप्रदाद्युभिः I. 173. 2.

सूक्त. IV. 30.

श्रु 1.

1 उत्तर = 'Superior.' This is comparative of उत् which is equal to उत्त. Prepositions alone are used where suitable words are to be supplied after them. Thus we have in compounds such as उत्तरे. In sentences, verbs have to be supplied after them; such as प्रोतोभिर्वावरणं पृथिव्याः य दिव आवाद्भूवः सुदान् Sâyana supplies गिरिदे with the remark अश्विनकिवाप्याहारेण.

श्लोक 2.

1 सना = 'Really' Cf *L. certus* = sure, by वर्णव्यत्यय (transposition of letters)

2 अनुवर्तु = 'Imitated followed' वर्तु is used here in Parasmaipada, which is only done in later Sanskrit in Aorist With the thought of this verse compare वक्तावर्तते अष्टस्यपदेवैतरो पत्र 'स व'प्रमाणीवृत्ते लोमस्त दनुर्वर्तते ॥ Gita III. 21

श्लोक 3

1 त्वा युयु = 'They made you fight' (for them)

2 अना—Is certainly an insoluble puzzle Sayana himself once takes it for अना as in अविद्वन्नाम्यु X 94, 2, 4, once he takes it for अनेहक, अन्नाद्व्योना त्वम् VIII 21, 13, once as प्राणयुक्त in अना अना VIII 47 6, while in the present verse he takes प्राणहणेन वहेत् These are all the occurrences of this word in the Veda The explanations, though somehow suiting the context, have hardly any common basis वै द्वा says that in all these places the word may be dropped without any loss of meaning This is equivalent to saying that it is an expletive particle It is not easy to make any suggestion If the word अना is understood in the accusative and if युयु is not understood in the usual sense, it would be better to have, as the nominative of the verb, demons instead of gods Then देवा would have to be taken as referring to the demons Taking however, a general view of the occurrences of the word, one is inclined to think that अना is from आनात् = 'mouth (*L. Os* = mouth) either in the literal or figurative sense In the present passage it may be taken to mean 'as a leader, putting you in front' The idea that Indra was made the leader by the Gods, is not uncommon In the Veda we have Rishis saying this often Just as we have त्वा हुना = त्वया सहायभूतेन so we may take त्वा अना = त्वया युयुभूतेन = 'Being the leader of the gods, you fought'

श्लोक 4

1 This and the following two verses are adjectival clauses to verse 7

श्लोक 5

1 कयावत् —This appears to be a nominal verb, but the noun कय is never used in the Veda.

श्लोक 7.

1 विनादुतासि &c.—The context of this verse is not quite clear The

poet asks Indra why he has got excessively angry just after he has killed the demon. After Indra killed his enemy the poet expects him to be quiet, but the God presents to the poet an angry appearance. Hence the question किमादुतसि मनुमत्तमः.

श्लोक 8.

1 दुर्दणतुर्द = 'Wishing for wicked slaughter.' 'When meditating mischief.' Wilson.

2 This Mantra as Sâyana properly points out refers to the dispelling of the dawn. Indra here represents the Sun at whose approach the dawn disappears.

श्लोक 9.

1 The same thing is repeated here.

श्लोक 10.

1 निशिखद् = 'Smashed to pieces.' We have शस्त्रेभ्यः उपमः संनिपेय. II. 15, 6. Indra broke her chariot and Ushas was obliged to leave the broken vehicle.

श्लोक 11.

1 अनः आसवे विपद्भिः = 'The chariot thus broken lies on the विपद् river.' What becomes of the deity we are told in the second clause.

2 ससार सीम् = 'She went afar off.' सीम् which means generally 'on all sides,' is here taken as a pronoun meaning 'she.'

श्लोक 12.

1 विमल्यद् = This is an adjective of सिन्धु. As Sâyana tells us it means lit. 'which had passed its childhood.' 'Full of waters, overflowing.'

2 विरस्पताद् = 'Steady', वे० णे० renders it by 'expansive.' It appears that it refers to the river Indus with its fertilizing waters. Indra is here said to have established by his power (शक्त्या) this river on the earth evidently for the good of men.

श्लोक 13.

1 वृष्टुम् = Sâyana paraphrases this by वर्ध्नुम् and so he does almost always, understanding the word in the nominative either singular or plural. It seems better to understand it in the Instrumental as Wilson who generally follows Sâyana takes it 'by valour.'

2 पुरो यदस्य संविजद् = 'When you demolished his towns.' We have Indra destroying the fortresses of his enemies तद्वज्रोस्तानि दत्तदस्त्रं तानी नव यत्पुरो यदसि च सप्तः निवेदने मृतसप्तानि वेरीरद्भ्यश्च वृद्धं नमुचिमुताहम्. II. VII. 19, 5.

Here he is said to have demolished nine and ninety towns of वृत्र and preserved the hundredth for occupation. We have various names of enemies killed by Indra. वृत्र is one of them. It is said that वृत्र, a devotee of Indra, called the God to help him in killing वृत्र his enemy. वृत्र is one of the names of the thunderbolt and it is also the name of Rishi. Yaska derives both the words from वृत्र 'to cut, to kill,' and explains, in the case of the Rishi the propriety of his proposed derivation because वृत्र इन्द्रः वृत्रं जघान वृत्र is really the cloud that dries up everything by confining the waters within itself. Indra is everywhere described to have destroyed वृत्र and liberated the confined waters. It is likely that वृत्र and वृत्र are identical. There is nothing strange in वृत्र considering वृत्र as his enemy and calling upon Indra his God's aid to destroy his enemy.

अंक 14.

1 कौलितर = 'The son of कुरितर.'

2 girl--Whose cities Indra destroyed, is here said to be killed, being hurled down from a high mountain.

3 दाह—Of course refers to the aborigines—the people that were opposed to the advancing Aryan civilization. These are variously described in the Veda as कृष्णः, असिद्धः, अजप्रसः, and a number of names showing their dark complexion and ugly forms.

अथ 15.

1 पंच शता सहस्राणि = 'Five hundred thousands.' This large army was evidently headed by वसिष्ठ. He seems to be an actual barbarian king. वरुण and वसिष्ठ are often described to be killed by Indra. VII. 99, 5, VI. 47, 21 and IV. 14, 6. In the first of these the exploit is ascribed to Indra and Vashishth conjointly. Indra is said to have razed to dust the cities of वरुण, hundred in some places, ninety-nine in others, while mention is made of the number of the followers of वसिष्ठ. We may thus roughly conclude that वरुण was strong in fortresses and वसिष्ठ had a multitudinous army at his back. At any rate, the mention of these two together, in at least three verses, may lead us to infer that they were two allied heads of the aboriginal tribes of India against whom the Vedic Rishis had to contend before becoming masters of the north-western part of India.

■ प्रणि न्व—वे. य. 'Like the fellics (round the spokes of a wheel).'

अक 16.

1 अनुवदः—In IV. 19, 9 we are told, that the son of Agni was extricated from an ant-hill where he was being eaten up by ants. In our verse here, we are told that the same Rishi was made to share in

the hymns. What this exactly means is not clear. The service rendered by *सुत* in fashioning the thunderbolt for Indra secured for him a place among the Gods. It is not known if *पराशुर* rendered some such service so that he became a participator in the hymns. Here we must simply understand that when hymns were addressed to *इन्द्र*, *अग्रपुत्र* was mentioned as an object of the God's favour. Dr. Wilson takes *पराशुर* as the name of the son of *अग्र* but the word really seems to be a past participle qualifying *अग्रपुत्र*. The form *पराशुर* does not occur anywhere else. It evidently refers here to the state of the son of *अग्र* from which Indra extricated him. We are told in IV 10 ॥ that Indra found the son of *अग्र* devoured by ants and he delivered him from that state. When taken out he clearly recognised the serpent that was in the ant-hill. His joints were sundered, but they were restrung when he was brought out safe. We give that verse here.

वृक्षीभिः पुत्रसम्पुष्यो अद्भुतं निवेशनाद्भिरिव आ जम्भय ।
अन्धो अख्यदर्हिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरन्तु पयं ॥

Again we have another Rishi named *पराशुर* who was given eyes and feet by Indra. He is mentioned in the second Mandala in hymns 13 and 15. One would, however, expect such deeds to be done by *Asvins* because they fall within the proper sphere of functions ascribed to the twin Gods. This particular service to *पराशुर* we find included among the exploits of *Asvins* also (I 112, 8). In *पराशुर* we have one, who was blind and lame and restored to the full use of the defective organs. The same story has undergone a variation and it is said that, Indra gave eyes to a blind man and gave feet to a lame man. This we have in verse 19 of the present hymn.

श्लोक 17

1 मसाहारी = 'Not bathing'. The bathing here meant is the coronation *सन्धिपेय*. We have the story of *वयसि* having disinherited his two sons *दुर्वेद* and *वदु*. Indra, who knew the truth—the guiltiness of the sons, relieved them.

3 दुर्वेदशायक—The final of the first member of the द्वन्द्व compound is lengthened as usual in the veda. इन्द्रसोमो मित्रावरुणोऽऽ

श्लोक 18

1 लो—Vedic for लो. Marāṭhi speaking students would see that लो ॥ the vulgar is nearer to this Vedic form than लो ॥ the refined

३ सरयोः पारताः—'On the other side of the Saraya,' Wilson supplies 'dwelling' as Sayana does.

२ अग्रां विप्ररथ—Nothing is known of these two names.

श्लोक 19.

१ अष्टदे—Infinitive with त्वे from अष्ट 'to pervade, to surpass, to cover, to outdo.' The idea of surpassing seems to be derived from the idea of pervading—that which is व्यापक is greater in extent as a thing which occupies a greater space, must be superior. Thus here अ त्वे सूक्ष्मस्यदे means that 'your blessing is not to be surpassed.'

२ अनुनयः—In classical Sanskrit नी with अनु means 'to propitiate as one who is angry.' Hence 'to please.' This meaning may be taken here as the blind man is happy when he is endowed with the power of seeing and the lame with the power of walking. दे, य, translates the word by 'guide' which is the literal meaning of the word अनुनी —'to lead after.' Dr. Wilson translates: "Thou hast restored."

श्लोक 20.

१ अहमगमनीनां मुरा—We have already seen Indra destroying cities belonging to the enemies of his devotees. Here we have him pulling down the hundred, stone-built cities of S'ambhara in the interest of his renowned worshipper मुराच. In the hymns to Indra we have frequent mention of this king who is variously named as दिशोदास or पैशवन—the son of पिशवन. We have here an indication of the fortification of Vedic days in which stones and mud were largely used. We have also mention of iron fortresses as अयक्षिदू in VII. 33.

श्लोक 21.

१ दक्षीणि is another Rishi-king who invoked the help of Indra whereupon the god killed the enemies who are named elsewhere चसुरि and, युनि. We are here told that thirty thousand people belonging to the enemy were laid down by the weapons of Indra.

श्लोक 22.

१ सुदानः appears here to mean 'same,' 'even-handed,' 'impartial.' The poet means to say that Indra slays the enemies of all men and bestows cattle on all alike.

श्लोक 23.

१ इन्द्रिदं इन्द्र करिष्याः—Here इन्द्रिदं is used to mean 'worthy of Indra, befitting Indra.' The poet is repeating what he has said before that Indra's might is irresistible. It is to be noticed that the word इन्द्रिय which means 'sense' has never that signification in the R'igveda.

अनु 24.

1 आदुरे—'Destroyer of foes,' referring to Indra as Sāyana takes it.

॥ वरुद्वी is कृत्तन्वः—'With the teeth cut off.' It does not appear from the Mantra who this god is. We have in विष्णुपुराण a tradition that वृष्ण's teeth were knocked out but here the poet may be taken to mean some god whose name he does not wish to mention. Besides it is not fair to take वरुद्वी with वृष्ण since in the R̥gveda at least we have no other occurrence of this difficult word.

3 वामे वायु इ आदुरे—Sāyana takes the word हे to refer to Indra, but it is rather strange that other gods as अर्यमा, पूषा, भग and others should be asked to bestow wealth which belongs not to themselves but to Indra. It is therefore preferable to understand that the word हे is a dative object to the verb ददातु and thus referring to यजमान. This meaning is suggested by the वे. द. who takes आदुरे as vocative, meaning 'oh you respectful' of course referring to the यजमान. On the whole वे. द. points out that Sāyana is inaccurate in putting this Mantra like the preceding 23 down to Indra.

4 About this whole hymn, it is to be noted that, we have very unusual things mentioned. We have here Indra destroying the उषस् in 8, 9, 10 and breaking her chariot; thus we have one deity against another. Verse 3 is interpreted by Muir as a civil war among Gods. He takes the विधेदेवाः to oppose Indra and him to destroy them at night. In the same way, we have in verse 18, Āryās destroyed by Indra. This is also strange. We have Āryās continually inviting the wrath of Indra and other gods on the Dāsās or the aborigines but a Mantra like this is unusual. Altogether this hymn affords indication ॥ Muir points out that even in the Vedic days people of the same race were not always on friendly terms with each other.

सुक्त V. 1.

अनु 1.

1 प्रति पेनुमिसयवीमुपासं—The force of this simile is not quite clear. वे. द. brings in 'the calf' to suit the context. In VII, 78, 3. Agni is said to be generated by उषस् and so he may be said to meet the dawn with affection due to a mother. Dr. Wilson supplies 'pasture' as object to आपत्ती. Sāyana seems to mean that as a man is awakened when the cow useful in the sacrifice approaches, so is fire awakened at the approach of the dawn.

2 वयम्—'Branch.' By the principle वातवेकवचनं this is to be understood in the plural. उन्नितानाः Tossing up (the branches high up) in the sky.'

श्लोक 3.

1 रक्षन्—'That which hinds, obstructs.' By this we are to understand here तमस् 'darkness.' Because so long as it pervades the earth, the people are unable to do anything.

॥ दक्षिणा—'Increasing,' referring to अन्नपारा, आरक्षिणा &c.—'and people pour ghee into the fire as it is food-desiring' i. e. wishing that the worshippers should get food.

श्लोक 4.

1 इत्—This pronoun is used in the nominative as well as in the accusative as in these two successive Riks. The Zend has the same word for 'this.'

2 यदीं तुवादे उषा &c.—'When the heaven and earth of varied forms generate him along with उषा.' This is Sâyana's gloss and there is generally little in this that is opposed to the statements about Ushas and Agni in the Veda. The वेद. translates उषा by 'night and day' taking विह्वे as adjective to that noun. We have only one passage III. 14, 3 throughout the Veda where such a meaning is necessary and has been accepted by our commentator. There seems to be no such absolute necessity in the present passage. Nor again so far as we see, are we aware of any passage where Agni is said to be generated by day and night. In support of Sâyana's meaning there are passages saying that he is the son of वायुपुत्रि. III. 2, 2, III. 23, 1. In VII. 78, 3, we see that he is said to be generated by उषा the dawn. But there is nothing said of 'day and night'. It must also be confessed on the other hand that though उषा is often said to be दुहितृ दिवः we have noticed no passage where it is said that it is generated by Heaven and earth. In this state of things we are inclined to follow Sâyana.

3 अतो वाजी—Is used for Agni. He is said to be a splendid horse to carry oblations to God.

श्लोक 5.

1 हितेषु वनेषु हितः—'He is placed in friendly wood.'

2 दमेदने—'In every house'. यजीवाम्—comparative of यजन्. This needs not be taken as यजन् because Agni himself is said to be the Hotā of the Gods and there is nothing awkward if human worshippers call him a better होतृ.

अक्ष 6

1 लोके—It is noticeable that although these two words are separated in the पदशठ still we always find them occurring together in the same order. This leads one to believe that the original word was लोके and not लोक. This fact being subsequently lost sight of and लोक surviving in later Sanskrit as a distinct word, the preceding ल in the Vedic passage came to be looked upon as an expletive particle and sandered from the word.

2 वृद्धि = 'Many stationed' (Wilson)

3 वृद्धी—This is a word which occurs very often in the Veda and means 'people.' It evidently comes from कृ 'to plough.' There is no doubt that people have been called वृद्धी because of their making agriculture the chief means of livelihood. In the Veda we have often पञ्च वृद्धी which means five tribes of the people.

अक्ष 7

1 विप्र—This word occurs in the Veda but it does not mean ब्राह्मण—a member of the priest class, because throughout the Veda we have, with one exception, no allusion to the castes. विप्र is an epithet applied to Gods as well as men and means 'intelligent.'

2 नमस्—'Prayer.' We do not say now नमो वसुभिः but नमस्तु or नमस्तु रोहि from नम अवोचाम् it appears to some that नमस् may be the original of the Mahomedan नमस्.

3 The word व्रत and compounds with it are peculiar to Rigveda. Sāyana generally takes it to mean 'a sacrifice.' It means 'truth.' व्रता वद् व्रतावरी, व्रतैश्च, व्रतसु व्रतावृत् are all familiar to the readers of R. V.

अक्ष 8.

1 दम्ना—Is an obscure word in the Veda. Yāska explains it as दातमना or दानमना or दम इति गृह्णाम दम्ना. Sāyana accepts the first two and the वेद वेद prefers the last.

2 अतिवि—Agni is often called अतिवि of men. This word is from अर् which is identical with the later अद् 'to wander,' but Yāska's fanciful way is to derive it as 'one who does not visit on a settled date (तिरि), but comes unexpectedly.'

3 दृष्टम् = 'Strong.' Agni is here called 'a bull' in order to show his strength and the adjective दृष्टदृष्टम् must have been suggested by the use of दृष्टम्.

4 तदोज्ञ = 'Of well known might.' तद् is, as Sāyana renders it, 'noted' Students of Kāvyaaprakāśa know that तद् is used for प्रतिद, प्रकाश and अनुभूत things

5 प्राप्ति—It may mean 'excel' The instrumental सहस्र is used to denote the point of superiority. 'Thou surpassest all in strength' (Wilson)

श्लोक 9

1 प्र सद्यो अग्ने अलेष्यन्वान्—अग्न्यान् appears to refer to other Gods It is here said that Agni leaves behind all gods in no time when going to the sacrifice of him to whom he manifests himself in the most charming way Agni is (VII I, 14) invoked to surpass other fires सेवनिर्ग्रीहस्तु अग्न्यान्

2 मानुषीणा विद्वा विव अतिवि = The dear guest of the human beings' Or we may take विद्वा विव and मानुषीणा अतिवि 'Dear to the men and guest of men' We have मानुषी generally associated with विद्वा It is therefore that we prefer the former construction But if मानुषी be understood in the sense of 'woman' like the word पुद्गी which occurs in VII 100 2 we shall have the alternative construction we have proposed It is not unlikely that men and women, all liked and welcomed Agni

श्लोक 10

1 आपरदि = Offer 'Fero' in Latin represents the Sanskrit वृ to offer—आवृ

2 क्षिण्व = People from वि 'to dwell' Hence meaning both settlers and settlements or colonies'

3 अहित द्यौत द्यावृ = From near and from far' वा is taken to mean च by Sāyana, but there seems to be no objection to take it with अरदि

4 मरिच = Most extolling' This word occurs once more and in the nominative case in I 97 3 It is superlative from the root मृच् to applaud, praise (Vide Whitney, 467)

॥ विविदि—Imperative second person sing from the perfect base of विद् to know 'Accept' (Wilson) ते (तुभ्ये) is subjective genitive. 'Happiness given by you'

श्लोक 11

1 मानुम्—Vocative going with Agni 'Resplendent'

2 समतम्—Symmetrical' 'Well conducted (Wilson)

3 पदीनाम्—is Vedic for पथान् 'Ways of the sacrifice,' or it may mean simply 'roads'

४ सर्व्वविह्वम् = 'Through the wide firmament.' 'By the vast firmament' (Wilson).

५ आवृष्टिः = 'आवृष्टिः'. The termination षि, षि will be noticed, is applied without the conjugational sing. Similarly we have वृष्टि for वृष्टे.

६ हविरपाद = 'In order to eat oblations.' It is to be noted that अपाद is not to be found by itself although it looks like the dative, it has the meaning of the infinitive and as such it would have been separated from हविः but in the पदपाठ we find them together. अपाद in the sense of अदन् 'eating' is never used in the Veda. हविरप occurs twice in I. 163, 9, X. 94, 3. In the latter case Sāyana makes षि (अपद) adjective to हविः in defiance to the authority of the पदपाठ. In the other place I. 163. 9. he, indeed, paraphrases the compound as हविषोदन् but still seems to prefer to take the words separately and interpret them as in the other passage. हविरपाद always occurs (thrice) in the same context as here.

श्लोक 12.

१ गविष्ठिरो नमसा &c. = 'Places, reposes, rests his hymns, or prayer on Agni as the radiant wide-spreading (Sua) on the heavens or in the sky.'

२ गविष्ठिरः—We may note that the Vedic Rishis follow the fashion of many ballad poets who weave their own name into the concluding lines of their poems. This practice is followed by great poets also in certain cases. Without any intention to talk profanely of the Vedic Rishis one may see that the name गविष्ठिर gives an indication of the pastoral life of the Rishi. Like गविष्ठिर 'steady in fight' our poet was गविष्ठिर 'steady in his profession of cow-keeping.'

सूक्त V. 63.

श्लोक 1. मित्रावरुण.

१ ऋक्ष गोपे = 'Protectors of or presiding over waters,' or it may mean 'protectors of truth' which is one of the usual functions attributed to ऋक्ष. Although this epithet properly belongs to वरुण alone, the two together are described in the Veda as performing functions characteristic of only one of them.

२ पिबते = 'Fattens, makes abundant.' पिबते is used both transitively and intransitively. गी. सरसि पिबते नृन् (I. 181. 8) तस्माद्वा पिबते मित्रावरुणः (always) IV. 50. 8. सायण in the present passage seems to take it transitively as he takes मधुमन् to mean 'water' and makes it an accusative.

live to सिन्दवे We may thus translate तस्ये दे 'for him, the shower from the sky sends down water in abundance'

श्लोक 2.

1 रावय —Like ईशाने has governed the genitive It has taken the accusative in श्रु 7 of this hymn, 'you rule over or are the master of this universe'

2 The second quarter of this verse has no verb. सवय supplies सत्तामै meaning possibly 'you are overlords of this sacrifice' The poet means to say 'you are lords of the universe, so you are lords here too, as everything here is to be done in your honour'

3 अमृतस्य = 'Immortality' सवय generally paraphrases this word by स्वर्ग = 'Heaven'

4 सवय —It is not clear what this word means The only two occurrences of this word throughout Rigveda are in this hymn सवय takes it to mean 'spreading rays' He evidently takes the word itself to mean दिव्यता and supplies सवय In 5 below he paraphrases the word by सत्ता and refers it to मरुत Verse 5 makes it clear that मरुत are the follower of मित्रावरुण to whom they render service. They are there said to go about the various regions evidently on the same work on which मित्रावरुण themselves drive in a beautiful chariot The work is गविष्टि looking for the cows which are taken away by the demons The same meaning of the word सवय as 'attendants, retinue' must be intended in the present verse, as the last quarter here seems to be a mere paraphrase of the third quarter in verse 5 We have frequent mention of the attendants of वरुण in hymns addressed to him

श्लोक 3.

1 दिव दृष्टिष्य पति = 'Lords of the heaven and the earth' We have here separation of the two members of the compound वायव्यपति It is very common in Veda It is therefore that we have no च to join them

2 विचरणी = 'Seeing all' This is particularly an attribute of वरुण to whom विचरणी and विचरपति are often applied as epithets The form विचरणी occurs nowhere else

3 अमर —Means 'god,' here 'the god of shower, वरुण' The conjoint functions of मित्र and वरुण are not others than those attributed to वरुण separately. We have seen वरुण to be the lord of all natural phenomena, the preserver of order throughout the whole world. He

makes the sun shine in the sky and the rain fall on the earth. Of his supremacy in the moral world and the pre-eminently righteous character given to him we have said enough elsewhere.

श्लोक 4

१ सूर्यो ज्योतिषरति चिपमयुधम्—सूर्य, the luminary moves about (like) a wonderful weapon. The poet probably means to say that the orb of the sun looks like the brilliant disc of a shield or rather like a well tempered glittering sword, which shines the more as it is brandished.

॥ परमं द्रष्टा मयुक्त ईरते—Here is an abrupt address to god परमं though of course in pronounced subordination to the joint deities विद् and वरुण. The clause means 'O god of rain, the water drops are sent down (by your power)'

श्लोक 5

1 See notes on verse 3

श्लोक 6

१ परम—Utters wonderful speech which is bestower of food and full of splendour. This evidently is a description of lightning and thunder.

२ अन्तः कस्य मरुतः क्षमायया &c—The storm gods by their power altogether cover the clouds and then we have a down pour of rain.

श्लोक 7.

१ धर्मो—धर्म is the word from धृ १ like धृ from धृ. We know that the word धर्म assumes this form in classical Sanskrit only at the end of certain compounds. Here however, it is used as a separate word. The meaning is of course *the law that holds*.

२ यज्ञा रक्षेदे—We have already noticed that यज्ञ is to be understood not in its modern sense of 'religious ceremonies observed by people' but taken to mean *order, ordinance* and वरुण as the lord of the Universe, keeps order everywhere. It has been said very often in the Veda that his arrangements are not disturbed by anybody. वरुण is described as धृ-मन् *whose laws are fixed* in I. 25.

३ रश्मि—Is understood in its etymological sense constantly moving.

४ अग्रेऽस्य मयया—Although the context and the commentary of श्लोक 3 determined the translation of this expression in verse 3, to be 'by the power of god परमं,' the same course would not do here. It is not clear whose help मित्र and वरुण secured in preserving their laws अग्रे

is often applied to वरुण himself and to other ऋद्धिः. So it appears that some divine being is meant here. वरुण would not do because his function is quite circumscribed, while the context of the present passage calls for the help of a god whose power would be almost ubiquitous. If by अमर without any proper noun to qualify we understand the god, would it be altogether wrong to suppose that it is Indra? In the Veda we have इन्द्रवरुणौ praised and prayed to at the same time. The frequent mention of वरुण in the preceding verse is no doubt a powerful argument why we should understand वरुण by अमर here, but a suggestion is put forth on the consideration mentioned above.

सूक्त V. 78.

ऋक् 1

1 अर्वाक्षि—Is like पराक्षि. It means 'near'. It is probably from अर्वाक्ष 'on this side' or पराक्ष 'on that side'. सूर्य however explains अर्वाक्षि as अरवाक्षि = गन्तु सम्ये from the same root कृ.

2 गुरु—'In many places'. 'Whether you are in many places' means whether you have to go to many places, having engagements with other worshippers. We have ऋषिः invoking their deities to come to them in spite of calls from other worshippers. Thus we have in VII 69, 6 a hymn addressed to अग्निम्—अग्निं गौरवे विष्टत वृणाणां स्वादनप हवनीयवातम् । पुरा हि या मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये निवमद्देववत् ॥ "Oh you manly ones, thirsty like the deer for the brilliant सोम, come to day to our sacrifice. They invite you with praises to many places (sacrifices). May not other worshippers detain you. Again in VII 33, 2 we have the ऋषिः by force of their hymns drawing away Indra while he was drinking सोम at the sacrifice of वसुतपानुधुम् in order that the deity should attend at the sacrifice of king मरुत् to whom they were officiating as priests. Minor translates गुरु by 'among different places of men'.

3 गुरुगुरु—See note on this word in I 116, 13.

ऋक् 2.

1 अक्षिम्—'Of unhampered course'. The same epithet is applied to the अक्षिम् in VIII 23, 11, where अक्षिम् is explained further as अक्षमने शत्रुवधायै तस्या वष्टन्ती. We have to note that the very epithet is applied in the hymn just mentioned to the worshippers themselves.

अभिलाषोऽभिन् अभिला हसमहे. अभिन् is again a proper name. It is said that he was one of the kings favoured by अभिन्. अभिन् in singular is applied as an epithet to अग्नि (VIII. 60, 17) and to Indra (VIII. 71. 1.). —

॥ वरुभुवता—In the present hymn सप्त्य explains it 'honouring many sacrificers.' The epithet is again applied to अभिन् in VIII. 23, 12. वरु is a verbal noun and as it is not uncommon the degree-termination is applied to it. Thus simple वरुम् is also applied to the अभिन् in IV. 44, 4 where सप्त्य paraphrases वरुभुवता and Wilson translates 'who are manifold' In VII. 22, 11, where epithet occurs as in the present verse, सप्त्य takes it to mean 'assuming various forms or completely defeating or conquering many enemies.'

३ तुविहमा—This epithet is not given to अभिन् again. तुविह् means generally 'much, superior.' It enters into composition in a variety of ways, prominently तुविह्यन्, तुविह्यन्, तुविह्यन्, तुविह्यन् &c. तुविह्य is really the superlative and may be translated as 'the greatest' as सप्त्य does it of वरुभुवता In I. 186, 6 where this word occurs as an adjective to Indra, of course in the singular. To Indra also it is not applied elsewhere.

४ पुदे—Infinitive with इ of पुज् पुदे पुदे—'I call you to protect.'

५ वरसा—This form occurs only here. It might be Vedic for वरियस्र comparative of वर 'great.' वरसा is however used in the accusative in the sense of 'prayer or request' in VI, 49, 11.

श्रुक् ३.

१ ईमा—From ई 'to go' is a word which causes great difficulty here. It has no grammatical connection with any other word in the verse. सप्त्य paraphrases it by आदित्य as he has done elsewhere, V. 62, 2 where, however, the word occurs as the nominative of a singular verb ईमा तस्थुपीरहमिदुदे—'The आदित्य in the course of days draw forth the steady waters.' So ईमा वहादराणि—'He killed the enemies' ईमा is sometimes paraphrased as सर्वस्य प्रेरकः 'impeller of all' (Wilson). Whatever it might be ईमा in this verse seems to make no sense. ईमा literally may mean 'that which goes,' hence, we may take it to mean 'active.' ईमा is often taken in the causal sense of प्रेरकः in the same way ईमा is taken for प्रेरकः as indicated above. Thus it may mean 'propelling or pushing forward.' In these two senses ईमा may be taken as an adjective to चक्रम्. In. I. 183, 10 we have ईमावातः where वातः explains ॥ समीरिवान्ताः वृधन्ता वा which shows ईमा means वृध्—'great or large' In this sense ॥ we understand our word ईमा still making it an adjective of चक्रम् we shall have good sense.

Translate:—‘you have fixed one bright though large wheel in your chariot for the sake of grace.’ This way of taking ईर्ष्य as an adjective to चरत् requires the Vedic license of the change of form. Without any such change, another meaning may be suggested, that is understanding ईर्ष्य as dual meaning सर्वेषु देवेषु, of course, referring to the अग्निन्. This will then be in the vocative. As it stands at the beginning of a quarter there is no loss of accent. Altogether it must be confessed that the meanings proposed are only provisional. Taking these passages into consideration it seems possible to understand ईर्ष्य as an adverb, meaning ‘here.’

॥ मानुषा युवा—सायण Explains मानुषा युवा in V. 53, 4 as ‘at all times.’ As our expression is similar to this, the same meaning may be taken here. Again in X. 140, 6 our Commentator explains मानुषा युवा as ‘human couples,’ that is, the यमगान and his wife. This meaning also may serve our context equally well.

३ अयम्—Is instrumental—अयेन चक्रेण. The second half may be translated thus—‘while with another (wheel) you go about the regions, in your greatness, to human couples.’

४ The poet in this verse says of अग्निन्, that the wheel of their chariot is large and bright, when the chariot is simply to be meant for display and pomp; but when meant for use, it has quite a different wheel which would be lighter and smaller, though less graceful in appearance.

श्लोक 4.

१ एता कृतम्—अयेन संपादितम्—‘Composed by this one’ referring probably to himself. The poet means to say that the hymn by which he is celebrating the glory of अग्निन् is composed by himself.

२ नाना काशी—‘Having independent prosperity, wealth,’ as सायण takes it. It seems to mean the same as अग्निवित्रादी ‘appearing in various places.’

॥ समस्ये—The explanation of this given by Saṃyana is not satisfactory. We do not know how समस्ये should mean ‘food or wealth,’ still we have it in the list of synonyms of वर in the निषत्. The common meaning of ‘relative, or friend’ may suit as well. The As’win may be praised as uniting separated friends.

श्लोक 5.

१ एषुश्चरन्—‘Marching rapidly.’ एषु and एषु are one and the same. चरन् means ‘to go’; from this we have the modern word चरन् for ‘chariot.’

2 अतए—This is plural of अतप् verbal noun meaning 'lustre'

3 अरुष = आरोचमाना = 'Bright, brilliant.' The poet refers to the wife of the अग्निन् already appearing in other hymns. He means to say that her presence sheds immense lustre on the chariot अरुष has received great attention from Prof. Maxmüller who gives a long note giving all the sense of the word. He tells us there that Arusha in Zend means 'white' and this points to the original meaning of 'bright' of this word. This meaning suits here very well. We have this word again in verse 1 of our No. 90 where Maxmüller thinks it means 'the sun' (see Vedic hymns p. 17 and seq.)

अङ्क 6

1 विवेकति = Literally 'remembers takes cognizance knows here 'thinks of'. This is an admirable example of the use of the historical present. अग्नि thinks of you, O manly ones with a grateful heart (praises you) and lo! Oh नमस्य he bears the fire which harms him not.

2 सावय refers to other places where the same exploit of अग्निन् is narrated.

3 आला = स्तोत्रेण सावय notices that the source is put for the effect in this word आला = आसेन = वज्रिभजन स्तोत्रेण L. Os = mouth.

4 धुर्यन्ति—धुर्य is a Vedic root having the same meaning as धुर्य which is an epithet of the Asvins. It means 'supporters'. Sayana gives the meaning of गति to this root. धुर्य seems to be a nominal verb. Another similar verb is धुर्य various forms of which occur in the Veda. धुर्य is only another modification of the root धृ. From the same we have Bear in English. Bear is our धृ. There the aspirate is lost whereas Gr. Phor has the hard instead of the soft aspirate.

अङ्क 7.

1 The poet means to say that when अग्नि invoked अग्निन्, they came in their chariots the sound of which was heard from afar.

2 दधि—Sayana translates ॥ is word by Goer, but Maxmüller prefers to take it to mean 'path'. Both the meanings are etymologically possible. The adjectives ह्य 'fearful' and वहुद् high, exalted show that we should understand March, progress or passage by दधि. There is again the word दधेयु meaning 'paths ways'.

3 संतति—It is very interesting to note that it is exactly the English word 'continuous'.

सूक्त 8.

1 इदा—This is often used as an epithet of अश्विन्, where सायन generally gives two alternative explanations—'praiseworthy or the sons of इद' In his gloss on V 70, 2 he follows ढाक's way of fanciful derivation and suggests इदा दुःसाना दावगिताये इदद्विद्वगौ वा

2 मय्युवा—This epithet of the अश्विन् occurs only once again in V 74, 9 and evidently means 'associated with मयु-सोम' We have seen that the अश्विन् know the art of manufacturing Soma.

3 मय्युवा = 'Overflowing with मयु' Here we have genitive in the sense of instrumental We have to supply after मय्युवा the word सुवि as nominative to विरक्ति = 'approaches or waits upon' The poet seems to mean that the prayer he offers is accompanied by a liberal offer of सोम If we supply the word धातु after मय्युवा as it occurs in IX, 16, 7 दिवो न सायु मय्युवा धातु मुत्त येवत्, we shall have smoother construction So here we may construe मय्युवा धातु = 'The full (मय्युवा) current of the सोम'

4 पदा पद —We have the same expression in IV 43 5 इती वा पदो मुत्तन्त ददा where सायन takes पद to mean सोम and पद to mean ददा We may take the same and translate—'when you cross over the skyey regions, they offer you सोम and boiled barley' or we may take ददा to mean दूधमस and understand the अश्विन् thus making पदा nominative to वरन्त and thus translating—'the simple अश्विन् offer सोम to you'

सूक्त 9.

1 सत्सन्निदा &c = 'Rightly it is, they call you sources of happiness मदीमुवा, वामहूतमा, वृद्धवत्तमा are only so many complimentary epithets which a devotee may shower upon the deity he worships

2 वामहूतमा—This epithet of अश्विन् occurs only once more in VIII, 73, 1 It means 'who are most often invited at sacrifice' This is superlative of वामहू—one who is invited at sacrifices' Cf वृद्धवत्तमा

3 Both the वामन् in the two quarters (पार्श्व) of the second half of the *Ṛk* mean 'sacrifice' The first refers to sacrifice in general, the second to the particular sacrifice performed at the time by the present poet This is how Sāyana explains it The repetition, however, of the word is not uncommon The word वामन् is repeated with every new epithet applied to अश्विन् 'To our sacrifice, O you वामहूतमा, (come on) to our sacrifice O you वृद्धवत्तमा'

सूक्त 10.

1 अश्विन्वा वर्यमा = 'Glorifying the अश्विन्'

२ वा तक्षाम रथानिव—'Which we have fashioned just as an architect does the chariots'

३ अवोचाम बृहत्त्रयम् = 'We have said a great prayer of salutation' ब्रमस् is 'a bow' and we make it and not say In Veda it means a prayer which is to be said Hence some perceive here the original of Mahomedan बरकत with which the root बृह् (बृह्) is generally used This is mentioned here as an amusing suggestion which is no doubt ingenious even if it turn out to be worthless.

सूक्त. V 80.

ऋक् १.

१ वज्रवासायम् = 'Whose chariot is brilliant' This is how सायण takes it वासम् is 'court' and this epithet may also mean 'of bright course'

२ वरेत्—It does not matter with which word it is taken. It may either go with वज्रवासीम् as सायण has taken or with वृद्धीर् meaning 'great by her truth'

३ अङ्गुष्ठम् = 'Ruddy,' lit, 'of ruddy form' अङ्गुष्ठम् being a word for रङ्ग occurring in ऋक् 6 of this hymn

४ स्यावद् रश्मिः = 'Draughting the Sun' This seems better than 'going to the Sun.'

ऋक् २

१ युगान् पथ ङ्ग &c = 'She moves along making the path easy to be traversed' They were not safe so long as it was dark.

२ अहामधे = 'At the beginning of days'

ऋक् ३.

१ युजाना (गोमिदरुर्गिरि) — Yoking The word रथम् should be supplied We have उपरु द्राiving in a chariot drawn by ruddy horses also, सुरा ि वाजिनीरुतर्गो अत्ररगो उप (L. 92, 15)

२ असपत्नी — 'Not harming as सायण has himself in his gloss on VIII 2 16, taken it. असपत्नी, अपिपत्ति &c are all similarly understood Dr. Wilson follows सायण's commentary उपरु is here said to give 'permanent wealth'

३ पथो रश्मिः सुमितम् = 'Manifesting the ways for safe traversing, is a mere paraphrase of युगान् पथ रश्मिः ।

ऋक् ४

१ श्वेती—This epithet occurs only here We have रश्मि occurring

often in the sense of 'white,' Wilson translates this "incidly white" evidently meaning 'very white, brilliant'

३ कृतस्व प्रज्ञाद् do —In harmony with कृतज्ञरी, कृतज्ञा, कृतज्ञ one would think it better to translate this clause as 'she' the knowing, follows the path of right' सायन takes कृतस्व to mean आदित्यस्व 'of the Sun'

३ प्रज्ञानती—We have often adjectives like विद्वन् विदुषी applied to deities. So we do not see any necessity of understanding this word in the causal sense as सायन has taken it. प्रज्ञानतीव is as usual put down as a compound, still we have सायन giving इव the sense of 'now' Wilson takes प्रज्ञानतीव as उत्प्रेक्षा and translates 'she traverses the path of the Sun, as if knowing (his course)' The force of इव is not quite clear

४ न दिशो मिनाति = She does, by no means harm the quarters of the world' This is an instance of a negative mode of saying, used for forcibly asserting the opposite. The clause means she does positive good, viz gives light and oblige the world

श्लोक 5.

१ शुभ्रा—सायन properly supplies the word वीरित् after शुभ्रा in order to have an उपपन्न to उपसृ

२ तत्रो निदना = 'Showing or exhibiting her person'

३ उर्वेद झाली = झनोदितेव = 'Rising up, as it were from her bath'

४ दृश्ये नो अस्मात् = 'Stands up before our eye' The idea here is of a woman who bathes, puts on clothes and then appears before others उपसृ is therefore very well compared to the bright appearance of a woman in this state

५ ह्य समानि = The hateful darkness' हेतु cannot be connected otherwise

६ सामाद्—Aorist used in the sense of the Present. The Poet describes the rise of the Ushas as he is actually seeing it. Hence all the verbs in the previous Riks are in the Present tense

श्लोक 6

१ नरा वीरेव निरिष्यते अस्मत् —'Like an auspicious woman she presents her (beautiful) form to men' नरा is rendered as वरदायवेण, by सायन, which means 'putting on a blessed dress' The sight of a happy woman is even now looked upon as a blessing. The iteration with which this idea of उपसृ appearing like a well dressed woman affording pleasure and gratification to the people warrants us in assuming that almost the same regard was paid to सुवासिनी (happy women) as is shown to them at present in our society

■ व्युर्वती दाशुषे वायामि = 'Bestowing choice gifts upon the offerer of oblation'

3 पुनर्व्योतिदुवति पूर्ववाक् = 'Ever youthful she makes (brings) light again = before' This evidently means when the dawn appears, darkness is dispelled and light, which had disappeared since the evening before, is restored. Wilson seems to understand that उपस् brings light at present as she did long ago.

4 वा is an affix signifying comparison. Thus here we have पूर्ववा in the sense of पूर्वनिव. Yāsk in his Nirukta quotes V 44, 1, where similar instances or rather all instances of this affix occur (त प्रतया पूर्ववा विश्वेभ्यः ।) Pāṇini also notices this in his Sūtra प्रत्यपूर्वविश्वमाद्यात् छन्दसि (V 3 111)

सूक्त. VII. 61.

ऋक् 1.

1 Although 'the Sun' is mentioned in the very first Rik of this hymn which is dedicated to Mitra and Varuṇa he (the Sun) comes in as a subordinate deity, by way of glorifying Mitra Varuṇa. The Sun is said to be 'their eye'. Of the unlimited sovereignty of Varuṇa we have frequent mention in the Veda. In fact all deities including even Indra are unable to transgress his orders, so much so that it is suggested that there are two stages in the Vedic cult, the days of the supremacy of Varuṇa and those of the supremacy of Indra. At any rate the Sun is here called 'the eye of Mitra and Varuṇa' and he is said 'to observe all the worlds and take cognizance of the meditation (धनुः) that is going on among men'. The poet means to say that it is now time to offer up prayers to Mitra and Varuṇa.

2 इदम् alone is named but the dual form वा is used and this fact of one being mentioned where both मित्र and वरुण are meant has been already noticed. We may note that in ordinary talk also, we follow this mode of speaking to one only when the remarks are directed to him along with others.

3 इदं वाक्—Ti = Vedic Perfect participle of तन्

4 वाक्किन्ते—Perfect used as Present

ऋक् 2.

1 विश्वेभ्यः—This word referring to the worshipper seems to mean

'known far and wide.' सायण's paraphrase 'विशालं योता' is not quite intelligible. The word occurs in the same Mandala in VII, 16, 8 where our commentator translates it by 'दीर्घकालं शोक्तव्यम्' as an adjective to शान्ते (happiness), which will be heard of for a long time to come.' This word occurs only once more in VIII, 25, 17 where सायण is driven to the helpless remedy of supposing the case-termination dropped and takes the compound as an adjective to वृक्षस्य interpreting it as 'अतिरूपेण प्रसिद्धस्य' 'known widely.' Thus we see that this word is applied to the worshipper, to the god and to the gift of the god in the three different places where it occurs.

२ सुकृत्—Is an important word. We find this epithet applied to many gods. सुकृत् is explained by सायण as कर्तृ, but it is doubtless to be rendered by 'talent' Gr. *Aratos*—power, intellect. See note Pk 10 No. 1. The Greeks have Socrates, Polyocrates for सुकृत्, and मुकृत्.

३ वृषीये—v ordinarily of the third has been transferred to the ninth conjugation. Whitney 731.

४ वार्ष—'Year.' We see here part put for the whole as we have in English 'summers' and 'winters' used in the sense of 'years' for a youthful and old man respectively.

वक्त्र ३.

१ ऽ—Here we have to supply suitable verb after ऽ, and we have no reason to reject सायण's suggestion of supplying तिच्. The verb that is generally understood when we have no expressed one is a form of the verb 'to be' as मुदरोऽयं. Here we have अस्ति understood and it is so because it can easily be supplied. The same verb can be supplied here. ऽ means 'ahead' or 'in front' hence 'superior.' In this sense we have it used with अस्ति or वसति. So here too we can simply translate the clause before us 'you (are) ahead of the earth and the heaven.'

॥ अतिमिषद्—'Constantly.' मिषिच्, 'to see' without even allowing the eyes to twinkle. The tradition that god's eyes don't twinkle may be referred to such words in the Veda.

३ कथयताः—'Leading a straight-forward life.' Accusative to रक्षमाण.

४ कथं—'high.' बृहत्—'large.' सायण properly distinguishes these referring the former to the intrinsic excellence and the latter to the physical extent.

५ स्वयं दशमे—'Have your form in' possibly meaning 'you show yourselves in these' 'these are your manifestations.' This is how Sâyana takes it giving the meaning of 'form' to the word स्वः. स्वः

we have translated by 'spies' or 'servants' in *वृद्धिं सज्जो निवेदिरे* in Rik 13 of No. I. Taking the same meaning we can interpret our clause here 'you place your spies in the midst of herbs and men'. This Varuna has to do because he is sovereign over the whole Universe. This meaning is in harmony with the clause *ऋषयतो रक्षणाणी*. They protect the righteous but they must know who are so and hence the need of 'spies' or 'agents'.

उद् ४.

१ *वृद्धे*—Perfect in the sense of the present. It is not quite clear to what root we should refer this form. It occurs twice elsewhere. The participle *वृद्धा* is used half a dozen times. Sayana wavers between *वृ* and *वृद्ध*, but he seems to prefer to take these as forms of the former. But a general view of the passages shows that good meaning is given by understanding these from *वृ*. VII 89, 1 has *रोदसी वृद्धान्* as an adjective to the chariot of *वृद्धि*. In VI 23, 7 we have Indra described as having liberated the rivers to flow on in a long course when they were confined or hemmed in on all sides *वत्सीमसु प्रमुचो वृद्धानां रिषामसु प्रसिद्धिं सदवच्यै*. In the light of these and other passages one would like to translate the passage here before us 'His might inspires fear by its greatness through out the heaven and earth'. God Varuna punishes the moral offenders and so nothing is more natural than that his power should create awe in the minds of all people. The meaning is expanded in the next half. The poet tells us those, that do not worship go through life without sons, while those that think of worshipping grow strong.

२ *शुष्यन्*—*वृ*. We find in the *निषदु* the word as *गुप्सन्* and used in the Veda *यस्य शुष्यादोरसी अभ्यसेताम्* (IL 12, 1). The word is derived by *यात्* from *शुष्* 'to dry' *शुष्य* meaning 'that which dries up exhausts an enemy'.

३ *वृद्धन्ता*—'Inclined to sacrifice.' This is evidently a Bahuvrithi compound like *वृद्धवर्मा*. The noun making termination *न्* being added to the root *वृद्ध*. We have nouns by means of this termination such as *वनेन् वलन् नामन्* and also *L. Nomen* from *gno*—'to know'. Note again that the word *वृद्धन्* is used as a separate word in the sense of 'prayer or praise' as the word *वृद्धि* is used very often, e.g. below Rik 6.

४ *वीर*—'A heroic son'. We often find in the *ऋग्वेद* that worshippers pray to God that they may attain worldly gifts. The Vedic *वृद्धि* are not found to long for complete cessation of worldly affairs. They

ask their Gods to bestow upon them heroic sons, ample wealth and cattle. They wish to be successful in their battles with the enemy. They want spacious houses to dwell in and rich clothes to put on. This is their wish and hence the penalty of not sacrificing is here described to be a sunless state.

श्लोक 5

1 वृषा—The word is paraphrased by सायण generally as 'वामनां यदि हारि' We have this word occurring very often in the Veda and in various contexts. It would not do always to stick to the etymological meaning of the word which is applied to gods many of whom have little to do with rain. It must be interpreted as 'strong,' 'manly.' The वेदाध्यक्ष has a very amusing and instructive note on the word (Page 120, I. 16-1) where the word is traced through all its significations.

2 न दास्ये चिदद्भुते न दस्यन्—'In which nothing marvellous and nothing purely adulatory is to be seen.' The poet means 'we say here nothing through a mere desire of producing something marvellous, nor do we mean merely to utter praise without meaning it.' दस्यन् seems to mean mere वृत्त. There must be devotion in the heart of a worshipper but he should not sacrifice truth to it. This is what the poet seems to mean here. He wants to avoid not वृत्त but what we call गोदस्यन् or flattery.

3 इह सचते भूतानां वनानाम्—सायण construes इह 'वनावाप्तवृत्त' सचते meaning the malicious (alone) accept the false praises from the people (but not the noble). सायण seems to refer to the greatness of मित्र and वरुण the poet would thus rely upon their goodness in not accepting false praises it would be more natural to construe the sentence thus—'वनानां इह भूतानां सचते' meaning 'The haters of men (alone) take to or offer false praises.' The poet means to say 'We have the interest of the people at heart and therefore must not tell lies or offer false praises. Those that hate men and wish ill to them may do so. As we desire to secure favours from the gods, we must stick to the truth. One more argument why the truth and nothing but the truth should be the basis of prayers is added in the next sentence.

4 न वा निष्ठावधिर्गम्यन्—No secrets remain unknown to you. We have the epithet वसुधैव कुटुम्बकम् applied to वरुण and we have seen him to observe the ways of the world from his own house. The same is referred to in the sentence here निष्ठाणि—'Secrets.' 'No secrets are beyond your knowledge.' Not only what we do but also what we think is quite manifest to you. The inmost of our feelings are clearly

perceived; hence it would not do to mean one thing and say another. We may compare Dilipā's words to the divine lion in the second Canto of *रघुवन्*—अंतर्गतं प्राणमूर्तां ॥ वेदं सर्वं भवान् भानस्योभिधासे ।

श्लोक 6.

1 कृदसे—Is Vedic infinitive by appending the termination असे to the root कृ 'to praise.'

2 जुजुवन्—Vedic subjunctive of जुह् 'to accept, cherish' from the Perfect base.

3 म—सायन supplies यन्ति after म् to complete the sense of the third quarter. See note above Rik. 3.

श्लोक 7.

1 पुरोहिति—'Worship in the shape of a prayer' = सायन explains, intending probably to direct the attention of the readers that it was not idol worship. पुरोहिति may mean 'the office of a priest.' The poet may perhaps allude to his officiating as a priest for his people, family or masters.

2 तिर—सायन supplies दुरुहन् after तिर, but would it not be better to take it with तिरुन् = part of the verb having reference to दुर्गा and translate 'May you take us through all dangers (safe and sound)!'?

सुक्त VII. 71.

श्लोक 1.

1 नृ—'Night.' She is supposed here to be the sister of the dawn a very natural image as we find them together for a time. उषस, however, is called the sister of अग्न and वरुण in (I. 123, 5) अग्नस्य स्वस्य वरुणस्य अग्निः ।

2 कृष्णीः—We find कृष्ण used as a noun for the night very often, but this form कृष्णीः is only once used here in that sense.

3 अरुणाय—Various cases of अरुण have been used in the veda, but the word generally occurs as an adjective. It is paraphrased by सायन as गगनरहित, हिमरहित and आरोचनाय. In this last sense it is used as a noun here and elsewhere and interpreted as the 'Sun' as it suits the context.

4 रिपसि पदाम्—'Vacates, leaves open the path.' How simple is the image here! The night retires and leaves the path for the coming in of the Sun.

5 अश्वामय गोमदा—The अश्विन् are said to be rich in horses, rich in cows.

6 युवोत्तम्—Imperative from the Perfect base of *yū* to separate. The same form occurs in the next Rik. Only the radical vowel is properly unguinated there. It is the ablative *यस्य* that gives *yū* the sense of 'to separate.' Otherwise *yū* means 'to join' and *वि्यु* means 'to separate' अग्रे तं नीरदंशविर्विवृणः (VII. 104). 'Let him then be severed from his ten sons.'

7 दासुमे—From *दासृ* from the Vedic root *दासृ* with *इ* appended to it to form the agent noun 'giver (of oblations).'

अङ्क 2.

1 असीव—'Disease,' from *असृ*+*वृ* with the augment *इ*. *असृ*—'to afflict with sickness, pain.'

2 सप्तर्षी—The word occurs in the hymns to *अश्विन्* and seems to be a peculiar epithet of them. सायण has paraphrased it in a variety of ways. In his gloss on IV. 43, 4 he renders it as सप्तर्षस्य उरुहस्य सप्तर्षी, in I. 184, 4 सप्तर्षीणावयुक्ती; in VI. 63, 8 सप्तर्षितारी, in VII. 67 the word occurs twice. Once it is paraphrased as सप्तर्षस्य सोमस्य सप्तर्षी or सप्तर्षीणावयुक्ती and again as सप्तर्षी; in V. 73, 1 सप्तर्षीणावेदितारी. From all this we see that the *अश्विन्* were not only fond of *सुग* but had something to do with the making of it. They were skilful extra-ctors of this *सुग* and the fact that the word is used in this sentences where the *अश्विन्* are exhorted to protect by day and night—this fact suggests the high medicinal quality of *अश्विन्*'s *सुग*. They are again invoked to keep off disease. All this together with the wonderful tales alluded to in the *श्रुतेः*, of their having made old men youthful, shows that we have some basis for the subsequent tradition of supreme medical skill of these gods.

3 रथेन वाम वहता—'Carrying wealth in the chariot.' This is a common description of the *अश्विन्*. They are called वसुधाहन्ता 'carriers of wealth.' They drive in a chariot with yellow horses and are always ready to bestow health as well as wealth on their worshippers. Their name *अश्विन्* suggests that they were good horsemen. There is difficulty to conclude the fact of their being good riders from their name only. This difficulty arises from the fact that although descriptions of horses being yoked to chariots are everywhere in the Veda, there is no allusion to their being used for riding. We have charioteers in the Rigveda but no cavaliers. No deity is invoked to come on horse back, though all gods are called upon to attend a sacrifice in one and the same chariot. The idea of a spacious omnibus was thus familiar to the Vedic Rishis. When

the art driving had advanced so far, it is no doubt strange that riding should be unknown. The twin gods are called अग्निनीकुमारः and in later mythology they are made the fathers of two of the five पादवः one of whom सुहदेव is reputed to be very skilful in आदिहोत्र the science relating to the horses.

‡ त्रासीयम्—Benedictive form of त्रै without the connective दा.

श्लोक 3.

1 सुम्रायवो वृषणो आवर्तवन्तु—सुम्रायवः is explained by सायण as सुखेन योजयन्तः. In all places else he takes it to mean सुखमात्मनां दृष्टवन्तः. If वृषणः be taken to refer to sacrificers and not to horses as सायण here explains, the usual interpretation of सुम्रायवः would hold good in this case too. सायण is obliged to give a forced explanation of the word, because he thinks that it should refer to horses. It may be better to take it with वृषणः understanding the latter word as sacrificers; for this meaning of वृषणः which word is generally applied to gods, we have its stymological meaning as our authority. It means क्षेत्रज्ञः 'able to produce children'; hence 'men.' In this way, it has been explained and made to refer to sacrificers by सायण himself in his gloss on ईशानिर्वा के वृषणो वदन्ति (I. 109, 3). Thus we take the meaning of the first half of this श्लोक to be 'may sacrificers, wishing for their own good, bring (towards themselves) your chariot at the next dawn.'

2 वृषणुभिः—As an adjective to horses, occurs twice elsewhere; once in VI. 39, 4; and once in IV. 51, 5. In the former सायण explained it 'having praises bestowed upon them; and in the latter he explains it as दृष्टमाभिः 'going to the sacrifice.' And this last explanation seems to be the best.

श्लोक 4.

1 विश्वपत्यः—This is rather a difficult word. It would have made good sense if we should have been able to refer it to the ऋषि (विश्व + अण् + पत्यः). नृ is of course a Vedic augment introduced without meaning. अण् means 'a sacrificial act.' It is a word often used in Veda. विश्वपत्यः which strictly ought to be विश्वपत्य would mean 'one that performs all sacrificial acts.' सायण also proposes this as an alternative explanation. Unfortunately, however, there is no similar occurrence of the word विश्वपत्य throughout the Veda. Other cases of the word do occur where the meaning पुरूप or व्यापक 'of many forms' or 'of pervading form' suits very well. By taking विश्वपत्यः as referring to ऋषि, we should be able to have the last quarter an adverbial clause introduced by यत् meaning 'since,' thus

avoiding the necessity of taking *यद्* as meaning *य*. Again students of काव्यप्रसाद would see that by accepting the meaning we suggest the दोष of समास्युपसर्ग would be avoided. As we have an adjectival clause before the principal sentence, it would not be good to have another after it.

२ त्रिवधुर = 'Having three charioteer's seats' is a common epithet of the chariot of अश्विन्. The following verse to अश्विन् deserves notice.

त्रिवधुरेण विवृता रथेन विचक्रेण सुवृता यातमर्वाङ्गि। सिन्धु गा त्रिवक्त्रमर्वातो नो वधयन्-
मग्निना वीरमस्मे ॥ (I 118 3) The number *three* is particularly to be marked and the simple prayer of the poet for cows, heroes and progeny deserves attention. अश्विन् are thus invoked for the health and strength of men and cattle.

३ उद्ययामा = 'Going out when it is day' अश्विन् are invoked very often by poets to appear at their sacrifices by telling them that it is day, the Sun is up and it is time for them to come. It is fit therefore that they should be called उद्ययामा, but we do not find this epithet repeated anywhere.

४ नास्तया = Is a synonym for अश्विन्. It evidently means 'the truthful' but 'not untruthful' न + अस्तया combined into नास्तया like वैरु.

श्लोक 5

१ सुप चवानम् &c. — This verse recounts the noble services of अश्विन्. See legends about अश्विन्. Muir's Sanskrit texts volume V Page 243.

२ निरुपर्वन् — This form occurs only here. It means 'rescued'. Other forms of this root *रु* that occur are रुणवान् रुचुर्नि showing that it belongs to the fifth conjugation. It occurs in वातुपादे as रु मीतिपालनयो श्रीतिवदनवोरित्य ये in the सादिकम्.

३ अङ्गुष्ठ — This word generally means 'ear', but here referring to the exploits of अश्विन् the commentator explains the word as अङ्गि and refers to the same exploit mentioned in X. 39, 9 as his authority. Thus we see in this मन्त्र that the अश्विन् restored चवान to youth, supplied वेदु with a fleet steed, rescued अग्नि from burning abyss and placed वातु firmly on the throne which was tottering before. We have already had before, a long hymn No 5 which may well be styled अश्विपूजम् as it strings together almost all the tales of the Asvins. There are more too of the same kind.

सूक्त VII. 77.

ऋक् 1.

- 1 न—Is of course a particle of comparison
 2 चराये—Infinitive of च
 3 समिधे अभूत—'Was kindled' 'Had to be kindled' (M M).
 4 सायन as doubtful as to the construction of वाचमाना It is better to take तमासि वाचमाना उप ज्योति अन्त (अकरोत्)

ऋक् 2

- 1 विश्व प्रतीची—'Facing the Universe'
 2 सुहृशीकसदृक्—'Of beautiful appearance, lovely to behold'
 3 गवां माता—सायन gives alternative meanings to गो *speech* and *cow* M M takes cows to mean 'morning clouds' This latter meaning does not seem necessary here. We all know that it is only after we get up at dawn that we begin to speak. So गवाम् may be properly taken to mean 'speech' The poet in his pastoral life may have thought of his cows also, as they probably left their pens to go abroad at the break of day
 4 अहो नेत्री—उषस् is the leader of days as we have dawn first and day following her

ऋक् 3

1 अथ येदम्—सायन explains अथ as constantly going but it is a question whether the etymological meaning of अथ is 'going' निरुक्त derives अथ from अद् to eat. महायुनोभवति eats much. It may, however, come from अद् to pervade. अथ 'white, brilliant' After this सायन supplies सुहृ Without doing all this we may with M M interpret the clause naturally and translate it 'leading the white and lovely (सुहृ-श्रीक) horse' The meaning of the Man will be understood from this We may recognise in this an example of modern *rhetoricians* ३ *स्वर्गादिनयोऽपि* which वा प्र defines *निधीयौघवसानं तु महारथं समेन यत्* Thus we have the अथवसाय or निगरण of सुहृ by अथ Such ideas are common in the Veda and so it is not difficult to understand the Sun here

- 2 विश्वमनु—'In the interest of all'

ऋक् 4

1 अतिवामा—अति is short form of अन्विक् The word means 'one who has treasures or wealth.' M M translates 'who art a blessing where thou art near' सायन's explanation seems more natural.

२ दूरे ममिषमुच्छ—It is certain that the poet does not want his enemies near. He wishes also that the blessings of nature should be showered on him and him alone. This meaning is clear enough. Max Müller translates 'drive away the unfriendly' and this is better as we have दृष्ट्वा used in this sense before (See I. 49, 8.). सायण's struggle here to take दृष्ट्वा somehow to mean 'to shine' seems unnecessary.

३ गन्धर्वि and अश्वघ्नम् may be taken as separate accusatives to the verb कृधि.

४ वधुनि is explained by सायण as 'booty' as it follows the clause in which द्रव्य is invoked to disperse the enemy.

सूक्त. VII. 86. -

श्लोक 1.

१ जन्वि—सायण's meaning is not clear. M. M. takes the word to mean 'works.' He seems to give it one of its possible etymological meanings. In his Vedic hymns VII. 56, 58, he renders the word by 'births,' the usual meaning of the word. जन्वि may be taken to mean जगानि or जन्तवः 'all animals,' and the sentence may be translated 'by his greatness or under his power, all animals are fearless.' This saves us from taking महिना (which generally means महिम्ना) to mean 'mighty' by interpreting it as महिमायुक्तौ or as महिना neuter nominative plural of महिन in which form the word does not occur elsewhere. महिन 'great or venerable,' and महिना (Feminine dual) 'great,' are explanations of the word given elsewhere; but the latter is differently accented, महिना. The word occurs as it does here very often and almost always the meaning महिमा suits well.

२ हिता नक्षत्रम् &c.—He stretched out apart the starry sky and the earth' (M. M.) This is more natural than the explanation of सायण. कक्षम् and बृहत् we often see in the Veda qualifying one and the same noun. It is therefore better to take them with चरन्.

श्लोक 2.

१ स्वया हन्वा—'In my own person; myself.'

२ संवदे—It is better to take, naturally 'converse' than to interpret the word as 'muse' as Dr. Peterson does.

३ कृताकृतवरेण युवामि—This evidently seems to mean 'when shall I be united to वरुण! Mere conversation and association with the god does not satisfy the poet. He wishes to be absorbed into his God. His goal is such absorption or identification. The object of sacrificing and worshipping is to secure this final state. It cannot, however

he conceded that his idea of final beatitude is postvedic. It is this fact alone that would make us pause a little before putting this interpretation on the clause. It is therefore that we must satisfy ourselves by taking much less than what is warranted by the strict letter of the श्रु. We may say that अग्नि wishes to be friends with इक्ष्वा and friendship means complete union. Thus we may translate 'when shall I be intimate with इक्ष्वा without supposing any higher spiritual ambition.

४ मृदीः—Generally means 'favour' or 'mercy.' सायण here takes it to mean 'bestower of favour.' M. M. takes it to mean 'propitiated.'

■ अनिद्वयम्—Aorist of ह्या 'to see.' The augment is dropped and the form is to be looked upon as subjunctive.

श्रु 3.

1 विकिञ्चत्—Perfect participle of चिञ्.

2 विप्रचक्षत्—Infinitive of प्रचक्ष् with वि. दामिनि does not notice this form of the infinitive, but सायण paraphrases विप्रचक्षत् by the regular infinitive. It is only with the root कृ 'to be able' that दामिनि has noticed this form of the infinitive as अचक्ष् नाचक्षत्. Whitney (970 A) says that the root-noun is used as infinitive in its accusative in अचक्ष्, its dative in च, its genitive in अचक्ष् and its locative in च. Some of these can be compared with दामिनि's general rule for Vedic infinitive.

3 इक्ष्वाः—This word which generally means 'a poet' is used in the Vedic very often in the sense of 'an intelligent one' referring both to gods and men.

श्रु 4.

This verse strikes us as full of devotion and pathos.

1 व्येहत्—It seems, on the whole, better to construe the word as सायण has done and translate 'what great sin.'

2 स्वपादः—स्वपा ■ taken generally to mean देव: 'lustra.' It is sometimes explained as 'power,' so the word स्वपादः may mean both 'mighty' and 'illustrious.' This word occurs as an epithet of अग्नि, इन्द्र, वरुण and पूषन्. All are thus complimented as 'powerful.' The ending of vocative of nouns and adjectives in अन् and वन् is वः as वासुन्, हरिदः, मरुतः &c. स्वपादन् occurs only once in V. 3, 2 whereas स्वपादः is used sixteen times. Pāṇini has the Sūtra अनुस्रो ह संजुहो छंदसि. In later Sanskrit स्वपा ■ associated with the names of departed ancestors as

विद्वद्: सपा. सपा means also 'food' as in सपवा यदन्तीः. सपावन् is said to be the original of the Persian सुदावन्, a Sanskrit sibilant being changed to रा = श्रुत-शोर.

3 तुर: 'Quickly,' from तर् 'to haste.' We have this word तुर occurring in दुरा, तुरग, तुरंगम.

अङ्क 5.

1 दृष्टानि—'Offences.' Here we have an instance of a past participle used in the sense of an abstract noun as प्राप्ति for प्रापन.

2 तन्मि:—'Ourselves.' The word तन् is used for 'self' in various forms and it seems unnecessary to translate it 'with our own bodies' as M. M. has done.

3 पशुवन्—This is a difficulty. It is better to take it to mean with साम्ना and Dr. Peterson, 'who has made atonement.' It is a question, however, whether पशु should be taken in the sense of 'a beast or for the matter of that, even 'a cow' A thief is entitled to liberty when he has satisfied all men set to watch over him. पशु thus may be interpreted = 'men set to watch' पश्यन्ति इति पशुवन्. It is no doubt a little awkward to explain it thus, but as the word पशुवन् occurs in the Veda only once, meanings have to be suggested for consideration. Another meaning might be suggested from the other उपमान in the verse. We think that the poet urges ignorance as an excuse for his sins and a plea for being set free, because he asks to be let loose as a calf. In making out punishment we know that the age or status of the offender is taken into consideration. The temptation as well as the expected power of the offender to resist it are also to be considered, and thus an offence committed by a man of education deserves greater punishment than a vulgar one. This is probably a plea raised by our poet here. पशुवन् would thus mean a mere 'herdsman,' 'protecting or keeping herds of cows.' Both Muir and M. M. take this word to mean 'one who has fed upon cattle.' Dr. Peterson is right in calling this 'awkward' as feeding on cattle can hardly be urged as a plea in favour of the offender. Another meaning still may be suggested as पशुवन् 'feeding or tending cattle.' for a period would be a form of punishment for an offence, and so a man in the primitive days when there was no rigid system of fining and imprisoning, might simply be called upon to just tend cattle for some settled period and then might be set free. Finally it may be suggested, perhaps with greater reason, that पशु—'to steal. Vedic

word *सुप* (a robber) and Zend root *trifan* (to steal) making this suggestion very probably. So *चक्षुषः*—‘stealing cattle’ an adjective to *सुप*.

श्लोक 6.

1 *प्रति*—Although the word is used only once in the *Veda*, there can be no doubt that it means ‘destiny,’ ‘fixed course.’ We have the word *प्रति* from the same root, which means ‘unchangeable.’

2 *विषीदक*—‘Die.’ This word is not mentioned in the *निर्घण्टु*. *दाह* derives it from *भिद्* with *वि*. *Monier Williams*, on the authority of *सायण*’s gloss on the first *ऋक्* of *अथर्ववेद* X. 34, says that dice are made of the nuts of a tree called *विषीदक*. *सायण*’s information, too, does not seem definite. There is in fact nothing to determine the exact derivation. The meaning of the word, however, is beyond doubt.

3 *अस्मिन्* *स्वायम्* *कनीयस्* *उपाये*—This is indeed a difficult line. It is clear that the poet thinks himself *कनीयस्*. The doubt is who the *उपायस्* is. *Ludwig*, = *Dr. Peterson* tells us, suggests that *इन्द्र* is the *उपायस्* here. *सायण* suggests that it is God *विष्णवे* *सितो* *आयनयिष्व ईश्वरः*. *Ludwig* evidently seems to except this only making *ईश्वर* more definite. *M. M.*’s meaning is not very different from *Muir*’s. ‘The old is near to mislead the young’ (*M. M.*). ‘The stronger perverts the weaker’ (*Muir*). ‘The older ones exercise influence over the younger.’ We have this experience in the world and there is no doubt that the leaders of a society are responsible for the sins of the common people. The same stand has been taken by the poet. He clearly means to say ‘I am doing what my betters do.’ Cf. *यद्यदाचलं येषामुत्तरेण जगत्* : *स यद्यथा नृपते श्रेयसाश्नुष्यते* ॥ (गीता).

4 *एवमस्मिन्* *दृष्टस्य* *प्रयोजनं*—‘Even sleep brings on unrighteousness,’ meaning men have bad dreams and they think evil thought even in a state of sleep. This is not, of course, *सुषुप्ति*—‘sound sleep.’

5 This *निक* deserves notice; because the poet pleads his helplessness in the matter of his sinful conduct. It is not intentional; but it is because his better part is drowned by destiny, drinking, passion, dice, thoughtlessness and the misleading example of the elders. Here we have an idea also of the bad influence to which our remote ancestors were open, but at the same time we see what simplicity of heart and frankness there was in their devotion to the Almighty; how wholly they resigned themselves to His care and how powerless they considered themselves.

श्लोक 9.

1 *मदं* *रुणि*—‘I will satisfy.’

2 मीदृष्टवे—From मिदृ 'to shower,' 'one that showers objects of desire,' 'beneficent.'

3 रावे जुनाति—'Let him incite us to gain wealth.'

4 गचेमयदक्षितः—'He made the ignorant wise.'

5 वनितरः—वनितर and वनितम—All such words though expressing degrees are not to be strictly understood as meaning definite comparisons. They all mean 'praise.'

अङ्क 8.

1 इ न क्षेरे वसु योने नो वसु—To a Hindu mind there need be no difficulty as to the explanation of this line. योगक्षेम is an idea with which he is quite familiar. योग means 'acquisition,' क्षेम means 'protection.' In Dr. Peterson's note on क्षेमे वसु योने VII. 54, 3 we have the struggle of European scholars to interpret the expression. Both Grassman and Ludwig understand क्षेमे and योने in an unusual sense. They translate the phrase, 'at rest and at work.'

2 वसु—Is an adverb meaning 'happily.' It is used always with verbs, but sometimes it has the appearance of the productive adjective. It is not inflected. We have thus to render it in a variety of ways; as here we have happiness with regard to definite points, sometimes as we have in VII. 34 to translate the word by 'propitious.' Altogether there is no doubt that it is a benedictory adverb and is variously used. See M. M.'s critical note, Vedic hymns, page 190 where he says "It is used as a substantive, as an adjective and as an adverb, and in several instances it must remain doubtful whether it was meant for one or the other." It is impossible in all the passages where it occurs to lose sight of its adverbial character.

सूक्त VII. 95.

अङ्क 1.

1 प्रवावधाना—This form occurs only here. We have विवावधे twice and in these two places सुअण interprets the word differently. It is not clear whether we should understand it from वप् or वप् though we are inclined to take it from the latter as Monier Williams does it. प्रवावधाना may be translated as 'pushing on again.'

2 महिना—'By its greatness.' Here we may take 'by its volume'.

3 प्रवावधाना रघ्वेव &c.—'The river rushes on (straight) like a thoroughfare pushing on again before her, by her volume, all the other waters.'

अंक २.

१ नदीनाम्—'Of all the rivers'—'from among all the rivers'.

२ समुद्राय वा=समुद्रं यदादीकृत्य='Up to the sea'='to join the sea'.

३ चेतन्दी—Present participle of चिद् 'to know' which is paraphrased in the causal sense as 'who who makes known.' Dr. Haug notices the identity of this word with *Chaetenti* of Zend. The alternative explanation given by the commentator 'giving' seems to be only a makeshift.

The poet here praises सरस्वती as the only one of all the rivers that took cognisance of the prayer offered by Nahusha. In the second quarter we have the wealth of her waters described, as the river takes them to the sea instead of discharging them into some big river. The third quarter tells us of the power of the river to make known to the world the immense treasures to be got (by making use of its waters for agricultural purposes). All this offers an indication that the big river of the Indus is meant here. The Nilolike power of the Indus to place the people on its banks in a position of advantage on account of its inundations is well known. Vasistha in all probability lived somewhere near the Indus as we find him closely related to the old Persians in the matter of language. Again the Zend has got the word *Fahishtakē* from *Fahistem*='best.' *Fahista* is Super. of *Fahu*='good.' The *h* in all these is of course our *sh*. So we find the very name of our Rishi among the people of old Persia. It is natural that Vasistha should bestow encomiums on the great river of the Punjab with its tributaries. Our Rishi in VII. 36 calls सरस्वती, सप्तसी सिधुमाता. The seven rivers are called seven sisters. Altogether the Vedic Rishis talk about these Punjab rivers on the banks of which they were dwelling in the Vedic days. सरस्वती thus mentioned is not the one that we have in later literature and a neighbour of the यमुना.

अंक ३.

१ नमः—Is an adjective applied to various gods and has been generally translated as नमो हितः—'beneficial to men.'

॥ शिशुर्बलः—It is not easy to explain this. We have ॥ sometimes said of gods such as Indra and Agni that they were born with full strength. As soon as they came into being, they proceeded to work. Some such meaning might be understood here. As this वंश ॥ about

a big River God, we can say that he was great even as a child meaning in the cosmical sense 'the waters were not meagre even at the source.'

3 शानिन् = 'A strong son.' This we have seen to be one of the choicest boons that worshippers can ask and gods can confer. Heroic sons were a necessity in those days of invasion and advancement, when the ancient Aryans were momentarily open to the attacks of the hated aborigines.

4 विशतये स्नानं वापृजीत—स्नानं is here praised as chastening the body of the worshippers for their benefit. It possibly means that cold baths gave them strength and made them cope with their enemies at an advantage and thus brought them immense booty.

श्रुक् 4.

1 नः उपश्रवन् = 'May she listen to us.'

2 मित्रहृन्निनंस्तेरिवाना = 'Approached or saluted by the venerable on their knees.' The हृ in मित्रहृ is a representative of वातु Gr. Genu; the intervening vowel being dropped वृ + नृ = वृ + नृ = वृ. so we have in वृह from वृ + नृ.

3 युजा = 'Permanent,' 'not disappearing when once attained.' It goes with युजा. युजा युजा—this instrumental indicates the point of superiority over the rivers. The wealth bestowed by others is not so steady.

4 तद्विष्यः—Means 'worshippers' as the word is used very often in the Veda. It will then be in the dative. तद्विष्य shows comparison and that is between सरस्वती and other deities. The superlative उत्तम is a word quite familiar to us and does not seem strange. उत्तरा तद्विष्यः may also mean 'superior to your friends (other deities).'

श्रुक् 5.

1 आ—आयण supplies दक्षिणि as a suitable verb after this preposition. The sentence then means 'invoking you with prayers, we shall get from you these (gifts).'

2 दधाना—Has the sense of the passive here, 'being placed in a state of most desirable happiness bestowed upon us by you.'

3 उपसेयाम &c.—'We shall approach you as a shelter tree'. उपरणम्—'shelter, one that protects.' उपरणं गृहस्थिनी, इत्यमरः 1. उपसेयाम may also mean 'praise' as it is largely used; but the primary meaning 'approach' suits the context better.

अङ्क 6.

1 आदः—इ with वि and आ 'has opened or opens' as सायण translates it. वसिष्ठ here tells सुरसूरी that he has opened the gates of sacrifice to admit her and calls upon her to be great and bestow wealth on him. This is an amusing address to a deity. वसिष्ठ takes to himself rather a high position as having in his hands the power of giving or refusing admittance to a sacrifice. This is not the only place where we have the ऋषि taking this attitude. They say "We give oblations to gods and get health, wealth, sons, cattle and other blessings from them." They describe Indra as greedily drinking सोम as a preliminary to bestowal of blessings. All this however, speaks of the simple and artless devotion of these early days.

युक्त. VIII. 29.

This is a hymn composed of Riks dedicated to different gods. Its peculiarity, however, is that no deity is directly mentioned in the ऋक्. The deity of each verse is to be ascertained by its characteristic epithets mentioned, and functions alluded to in the verse. The verses are as it were so many conundrums proposed to test the ingenuity of readers. Each of the verses of this hymn then is to be understood in this way. Where we have the works of Indra, viz. the phenomenon of rain, the killing of वृत्र or so, the ऋक् is to be set down as Indra's and so on.

अङ्क 1.

I The first ऋक् is referred, by सायण, to सोम and he justifies his position by explaining all the words and expressions as describing सोम. In explaining सुतर he is obliged to take advantage of the later, that is, postvedic tradition of the identification of the moon with सोम. He has taken शिरोवपयते—'puts on golden ornament.' Also in reference to Soma, वयु is no doubt, once used as an epithet of सोम (IX. 28, 7). It is also applied to others and so is not peculiar to सोम सिद्ध which is explained by सायण in more than one ways, is never an adjective qualifying सोम. The application of the later tradition just mentioned is not justifiable in the interpretation of the ऋग्वेद. सोम is not described as putting on ornaments. It will thus be seen that the ऋक् does not naturally point to सोम in an unmistakable way. The mention of ornaments is in the Veda to be found in the case of the ऋषयः. I. 61, 4; VII. 57, 3;

VIII. 27, 11. This is a peculiar characteristic of the ऋत्विज्, and if we take this verse to refer to one of the ऋत्विज् it would not be improper. The other adjectives which can be applied to any deity may qualify even ऋत्विज्. We think the principle to be followed in the interpretation of these ऋत्विज् should be this—We must get hold of the peculiar characteristics of a deity before we set it down as belonging to it. The minor adjectives may have their general meanings. In this way the ऋत्विज् who are called इन्द्र's boys were fond of decorating their bodies with ornaments, different ones for the different parts of the body. Dr. Aufrecht suggests the same* though M. Langlois thinks that the sun is meant.

ऋक् 2.

1 योनिमेक वा ससाद—This is properly pointed out by सायण to be an indication of अग्नि; because he is described to take a seat (in the house of a sacrificer). In VIII. 4, 5 we have वा ये योनि देवहन्तं ससाद. Now the same is sometimes said of other deities; but here we have again the epithet द्योतयः which would point out to deities of light अग्निर्देवेषु द्योतयः means 'brilliant in the midst of the gods.' अग्नि is said to bring gods to the sacrificial place and thus 'the intelligent, the brilliant in the company of gods'—all these go to differentiate अग्नि from all other gods.

ऋक् 3.

1 This ऋक् is unmistakably इन्द्र's, since we have the mention of भारी his weapon.

ऋक् 4.

1 This undoubtedly refers to Indra.

ऋक् 5.

1 जलपमेव = 'Of comforting medicines.' जलप is used in VII. 35, 6 ईं नो रुद्री रुद्रेभिर्जलपः where सायण explains the word as द्रु सहायकः. The name रुद्र itself has been explained by सायण to mean the same thing. (See note on V. 73, 8) सायण here properly fixes जलपमेव as the determining epithet of this verse; because we have it in I. 43, 4 as an epithet of रुद्र. In his gloss on this ऋक् (I. 43, 4) सायण derives जलप thus:—जलपे इति वाः। जलपः—जलिलपः from रुद्र 'desire,' or is compounded with जल, thus meaning सुराव—जानां जलपे रुद्रिणं सत्। जलपस्य मेव जलपि स जलपमेव रुद्रः। We have also शिमायुष an epithet of रुद्र in VII. 46 = hymn addressed to रुद्र. In verse 3 of that hymn we have रुद्रं having thousand medicines. सहस्रं ते खलितान् मेवना.

* Müller's note page 90 volume IV. Sanskrit Text

अंक 6.

1 दीपय is Perfect from the irregular reduplicated base दीप् which Whitney notices in 786 where, however, we miss this particular form. दीपय tells us that the root दीप् which generally means 'to grow' has here the sense of 'to protect.'

■ The deciding word is, as दीपय says, पयः which occurs very often in the hymns of पूषन्. It is his function to keep the ways free from assailants and पूषन् is constantly invoked to chastise the opponents that are likely to obstruct the path of ऋषिः. It is पूषन् again who makes wealth of easy attainment, यवानि सुवया हृषिः. (I. 42, 6)

3 The simile here, had it not been in Veda, would have been offending; because it is नातिगदन्मूलावदुष्ट, as हरहर, which is उपमान, is altogether inferior to god पूषन् the उपमेय. The suggestion by such a comparison is of the उपमेय's doing evil deeds which is saying something improper. Altogether this verse can be paralleled to चांदातेरिव दुष्प्रामिः साहसं परमं हृष्टम्; and the remark अत्र चांदादयस्तेन दया दुष्कर्तव्यमित्युक्ते रनुचितार्थत्वम् will hold good. The Vedic Rishis, however, are not bound by the canons of modern critics.

अंक 7.

1 This verse unmistakably refers to विष्णु as we have the indication उरगायः and त्रीणि विचक्रमे both of which we may find in VII. 100, 1 and 3.

2 उरगायः is variously explained by our commentator; but in the light of उरक्रम another epithet to विष्णु we may translate 'of wide course or step.'

3 त्रीणि विचक्रमे—This is often said about विष्णु in the Veda that the three steps of विष्णु in his दाम्नावतार or dwarf incarnation have been identified with this mention of three-fold appearance of विष्णु. On various grounds it has been proved that the modern tradition is not meant in the Veda. यस्क at any rate seems to accept one of the explanations given by his predecessors—राजर्षि and जीर्णराय, the former saying that Vishnu's three appearances are in three different places, in three different forms; as the fire on the earth, the lightning in the firmament, the Sun in the sky. जीर्णराय thinks that the Sun plants his foot first, on the समारोहण—'the hill of rising,' second on दिग्युद्ध which is the 'meridian height' as explained by गुणाचार्य, Yaska's commentator, and the third यस्तिरस् viz. 'the hill of setting.' राजय of

course in his interpretation of Vedic passages found it impossible to divest himself of the later tradition of *सिद्धार्थ*. The occasion of the three steps of the dwarf incarnation has not alluded to in the Veda in the faintest manner, nor have we mention of anything like an incarnation in the sense in which we understand the word अवतार at present. On the whole we must regard the Vedic ऋषि totally innocent of such a tradition, recognising at the same time, however, in their words sufficient basis for the active imagination of subsequent poets.

श्लोक 8.

1 एवम द्वौ—This at once points out that the ऋषि refers to ऋषिन् who are associated with *सुवर्ग* their common bride taken at a self-chosen marriage. The two gods are constantly associated *मित्रावरुणौ* or any other deities *यजुषामिन्द्रो, इन्द्रापोमो* &c cannot be called the two in the sense in which this epithet can be applied to ऋषिन्, because each of the deities thus paired, has got hymns or portions of hymns separately dedicated to itself, but the ऋषिन् are always inseparable. द्वौ alone would thus have unmistakably pointed out ऋषिन्. एवम which *सायण* points out as the distinguishing word, no doubt, confirms the same idea as we have *युग्म* in many ऋग्वेद spoken of as accompanying the ऋषिन्.

2 विभिन्नरथ—This is also an indication of ऋषिन् because birds are said to be yoked to ऋषिन्'s chariot. This has been interpreted in some cases as referring to 'horses swift as birds'. Still there is no doubt that ऋषिन्'s horses have been more often compared with birds than those of any other deities. Again in order to maintain that ऋषिन्'s chariot was driven by horses we are constantly required to put the interpretation of *रुक्मसिन्धुयोनिः आवा इवेनासोऽभिवा इह दुरपे युक्तो आवाय एतन्ना* (I 118, 4) *वद्वारयो विभिन्नरथ* (I 46, 3). There is no doubt that horses also were yoked to their chariot and this fact may be an argument in favour of understanding *विभि* and *इवेनास* to be used for horses by the अवयवस्य of *रुक्मेव*. Their name ऋषिन् is also an argument to justify the same explanation.

3 प्रवासिन्—is used for प्रवासिनी 'travellers'.

श्लोक 9.

1 दा—This cannot be the deciding word here. (See note 1 on previous verse.) *सुवर्गा* is no doubt the differentiating expression as *सायण* points out. Again we know that ऋषि's house is high up above in the sky whence he sees the deeds of men, that are done and are to be done.

॥ उपर—This word is explained by सार्व as 'unrivalled' in many places (VII. 30, 14) and as Whitney points out in 474, this is a superlative from उप, the comparative being उपर. In his gloss here सार्व gives us, as it were the process by which उप comes to mean 'unrivalled, excellent, the best.' His first explanation is like our figure उपमेवोपमा, मित्रः वरुण इव वरुणः मित्र इव । His second explanation is based upon the inherent nature of उपमान. When we make a thing a standard of comparison we do not do so unless it is admittedly superior.

3 सर्पिरामुदी = 'To whom ghee is offered, having ghee for their oblation.' This form of the epithet occurs only here, in other words it is never applied to मित्रावरुणौ conjointly. सर्पिरामुक्तिः is only once applied to मित्र (VIII. 74, 2), but it is four times applied to अग्नि.

सूक्त 10.

1 This सूक्त is in praise of the अग्नि whose peculiar exploit is here spoken of. The अग्नि meditated a great hymn whereby they made the Sun to shine. In the fifth Mandala which is of the अग्नि family we have a portion of hymn (40th) extolling the अग्नि for the rescue of the Sun from सर्वाङ्गु a demon that had altogether enveloped him (see V. 40, 9). This seems to be the description of an eclipse of the Sun. सर्वाङ्गु the demon overspread the Sun with darkness and the worlds appeared in the plight of a bewildered person knowing neither where he is nor where to go. Indra was dissipating the illusions spread below the Sun when अग्नि too repeated a hymn and drew forth the Sun concealed by darkness thwarting his works. सूर्य pitifully invoked अग्नि's aid in the following words—"O Atri, let not the violator swallow me, through greed, -me who am yours. You are filled with truth for your wealth, may you and King वरुण protect me here". अग्नि then repeated a hymn, propitiated the gods and replaced the Sun in the sky to shine as before. अग्नि thus made the Sun to shine.

सूक्त. X. 72.

श्लोक 1.

1 जन्तु—Vedic for जन्मानि = 'birth'. It occurs only once more.

2 निन्त्या प्रबोचाम = "We shall say by way of praise". सार्व correctly translates the word निन्त्याया by रुत्या in all other places. It comes from रुद् 'to praise'.

३ य परमादुचरे जुगे—सायण takes the whole half as one sentence and translates 'who would see the praiser in a future age when hymns would be sung' He takes सोताय् as an accusative to वदयात् and refers य to the collection of gods spoken of as देवानाम् in the first half This meaning of सायण seems to be the best of all that have been proposed It only says in a periphrasis who are immortal, because the poet seems to say 'we celebrate the births of Gods (whom our ancestors have worshipped)—who have seen our ancestors worshipping, who are seeing us worshipping, and who will in future ages see those that come after us, when these (future) will sing hymns' Muir takes उदयेषु दृष्टमानेषु with प्रवीक्ष्य in the first half and refers य to each of the praisers themselves His translation is 'Let us in chanted hymns, with praise declare the births of gods—any one of us who in this latter age may behold them' Prof Max Muller, as Muir tells us suggests an alteration in the संदिता, यत् for य in order to translate the clause as 'that a man may see them &c'

श्लोक ३.

१ पूर्व = 'Early, ancient' In the same way we have नव्य 'recent' or 'modern'

२ अमरा सद्यजाता—'The existing was born of the non-existing' This is a common idea of the उपनिषद् and with his full knowledge of the subject सायण could not resist the temptation of referring to the उपनिषद् literature and assuming the modern of technicalities of theological treatises to be meant by the hymner It must however, be admitted that some of the Vedic poets of the last सूक्त were not far removed from the days of subsequent philosophical thought. In such hymns as वसुदेवाय हविषा यवेन and नसदासीरोसदासीद् there is an attempt to solve the insoluble puzzle of the world's creation, and ideas have been put forth and hints thrown out which border on the rational theory of monotheism so ably established in the philosophical works of our society both in ancient and in modern times.

श्लोक ३

१ सायण takes अग्रा to mean 'quarters' and उत्तानपद् to mean 'trees' सायण's meaning of the word उत्तानपद् is fanciful The word occurs in no other hymns and both Muir and Max Muller do not undertake to translate it अग्रा which word occurs again in the next verse is translated by 'regions' by Muir

श्लोक ४

१ The birth of अदिति and द्यु from each other is explained by पारद

as divine and supernatural Gods create each other as in the obvious case III the day and night

श्लोक 5.

1 ता देवा अमृतवधूः—'Gods were born to her'

2 अमृतवधूः—This is an adjective of देव and may mean 'immortal brothers' or friends or brothers of Gods' or 'of undying or permanent relationship'

श्लोक 6

1 सुसरथः—(Lat) 'well begun,' sayana translates 'well born' सरथ in modern Sanskrit means agitation. It seems Muir attaches this meaning to सुसरथ when he translates this verse as follows—"When, gods ye moved (agitated) upon those waters, then a violent dust is sued from you as from dancers. This dust सव्य understands to be the Sun that issued forth and settled in the sky to illumine the world

श्लोक 7

1 वृद्धः—Sayana takes the word वृद्ध to mean 'clouds' Muir translates it by 'strenuous men' वृद्ध may be like अश्व the Rishis of a particular family as in VIII 6, 18, VIII 3, 9. It is not a family spoken of by itself and so one does not feel his ground firm when he takes that meaning. Since the Yasis are made the सव्य the standard of comparison, it goes without saying that they must be quite famous if they really refer to any particular family. Now, we have a Zend word 'Yatem meaning fortune, wealth.' From this if we understand वृद्ध to mean 'wealthy people,' we shall have good sense. Wealthy people have by spending their riches on noble purposes conferred everlasting obligations on the people of a country. Good kings and ministers fill the world with such deeds. Secondly if we understand the word वृद्ध etymologically from वृत् 'to strive' and take it to mean 'strenuous or industrious men' that also will give good sense. Montesquieu in his excellent work on 'Spirit of laws' tells us under the article 'Human industry' that what are now rivers were formerly lakes bounded by hills and mountains and that industrious men broke the barriers down and made the rivers to flow. What a blessing have these forgotten giant workers conferred on the world. Not to go so far as these, look at M. de Lesseps the inventor of the Suez Canal scheme. What a revolution has he made

- (१) जर स्वतः व्याच मालकीचा धदा असेल तर खुद मालकीचा
 (२) भागीदारीचा धदा असेल तर एकाच भागीदारीचा.
 (३) हिंदु अभिमक्त कुटुंब असेल तर कुटुंबाच्या कर्त्ता मनुष्याची अगर मुख्य मनुष्याची.

(४) एकाही कंपनी असेल व ती जर १९५६ च्या कंपनी कायद्यान्वये नोंदलेली (Incorporate) असेल तर त्याच्या हायवेक्टर, मॅनेजिंग एजंट अगर कंपनीच्या मुख्य अधिकार्याची

(५) जर राज्यसरकार स्वतः विक्रीचा व्यवहार करित असेल तर त्या राज्य सरकारने नेमलेल्या अधिकाऱ्याची.

(६) बरील रोटीज इतर कोणत्याही बाबतीत मुख्य अधिकार्याची अगर तो धदा चालविणाऱ्याची जर एकाच व्यक्तीची एकाच राज्यात एकाहून जास्त धदांची ठिकाणे असतील तर अशा व्यक्तीने सर्व ठिकाणांचा उल्लेख करून एकच अर्ज केला पाहिजे, मात्र त्यामध्ये घराचे मुख्य ठिकाण कोणते हे त्याने स्पष्टपणे नमूद केले पाहिजे व ते मुख्य ठिकाण अगर जागा ज्या राज्यात त्याचा धदा असेल तेथील विक्रीकराच्या कायद्याखाली नमूद केलेल्या जागेहून वेगळे असा नवे (R 3 C S T R & T Rules 1957)

उदाहरणार्थ—मुबईच्या व्यापार्याची मुबईत व पुण्यात अशी दोन धदांची ठिकाणे आहेत त्याने विक्रीकर अधिसूच्यास मुबई मिक्रीकर कायद्याखाली आल्या घराचे मुख्य ठिकाण मुबई हे दाखविलेले असेल तर केंद्र मिक्रीकराखाली नोंदणी नबर घेतानाहि त्याने मुबई हेच मुख्य ठिकाण म्हणून दाखविले पाहिजे

कलम ७ पोट कलम (१) प्रमाणे नोंदणी नबर घेण्यासाठी कंपनीचा अर्ज व्यापारी अथवा तऱ्हेने नोंदणी नबर घेण्यास पात्र झालेल्या तारखेपासून ३० दिवसांच्या आत केला पाहिजे (R 4 (1) C S T R & T Rules 1957)

एकाच व्यक्तीने आंतरराज्य विक्री केलेली असेल तर ती व्यक्ती नोंदणी नबर घेण्यास पात्र ठरेल

कलम ७ पोट कलम (२) प्रमाणे ज्याला वेव्हिचक (Voluntary) नोंदणी नबर घ्यावयाचा असेल अशा व्यक्तींना ह्या कायद्याची अमलबजावणी

सुरु झाल्यावर वेव्हादि अर्ज करण वेईल (R 4 (2) C S T R & T Rule 1957)

ज्यावेळीं फॉर्म A मध्ये केलेला अर्जगरोवर अतस्याची सगधित अधिकाऱ्याची खात्री होईल त्यावेळीं तो फॉर्म B मध्ये नोंदणी नकर देईल त्याचप्रमाणें एकाद्या राज्यात व्यापान्याच्या वेव्हाला घड्याच्या जाणा असतील वेव्हाला फॉर्म B च्या म्हणजे नोंदणी नकराच्या प्रती तो देईल

तर अपांले नमूद केलेल्या गोष्टीबद्दल त्याची खात्री पटली नाही तर त्या व्यापान्याचें म्हणणें ऐवून वेईल व तेव्हावेनेहि खात्री पटली नाही तर तो विजीकर अधिकाऱी तो अर्ज नामपूरव्यील (R 5 C S T R & T Rules 1957)

अद्या तहेनें मिळालेला नोंदणी नकर घडाच्या मुख्य ठिकाणी ठेवला पाहिजे व त्याच्या प्रती घडाच्या इतर ठिकाणी ठेवल्या पाहिजेत (R 6 C S T R & T Rules 1957)

मिळालेल्या नोंदणी नकरामध्ये काहीं परक करून घ्याव्याचा असे तर सगधित अधिकाऱ्याकडे अर्ज वेव्हाल व त्याची खात्री पटल्यास तया तहेचा परक तो नोंदणी नकर व त्याच्या प्रती छाल करून देईल (R 7 C S T R & T Rules 1957)

नोंदणी नकर इकरण असेल अगर इतर कोणत्याहि कारणां एखाद हाण असेल तर रु २/- ची भरून त्याची नकल घेता येईल (R 9 C S T R & T Rules 1957)

नोंदणी नकर रह होणें अगर करवून घेणें:—

जे व्यापारी आपला घडा बड करून वेई विजीकर कारणांत दितीतर गरज्यास पात्र ठरणार नाही अगर ज्या व्यापान्यास असा नोंदणी नकर दिलेला असेच त्यानें भदा बद केला अगर असा व्यापारी मृतु पावला असे तर एड अधिकाऱ्याकडून त्याला अद्या तहेचा नोंदणी नकर मिळालेला असेल तो , अधिकाऱी असा दिलेला नकर रह फील (Sec 7 (4) Read with C S T R & T Rules 1957, R 9 & 10)

in history by his scheme which has restored to the Mediterranean sea its old importance lost by it since the passage round Africa was discovered.

2 सुवनान्यन्वित = 'Made the worlds happy'. The poet means to say that as इति gave happiness to the world, so you did the same by driving out the Sun concealed in the ocean.

3 समुद्रे गूढ—This ocean of course is the region of the clouds. It is natural for the primitive people to suppose that the Sun's setting is no other than his being hidden in the vast *skyey regions*. समुद्र is the Vedic word for these. Such expressions as समुद्रे गूढ were understood in later days to mean 'concealed in the ocean'. There being no notion remaining of समुद्र being the *aerial ocean*, the word was taken in the sense of the *watery ocean*. To this is probably owing to the later belief that the Sun at setting sinks into the western ocean.

यसि प्रसित्तरपराङ्मुनिषेरषिपेदुमस्तगिरिमभ्यपतत्,

Māgha, X.

4 अगमन्त—अवसः has received the augment तन् which is added in the Veda without any special purpose अ of course is the Vedic form of the root ह.

ऋक् 8.

1 सुन्दरसि = 'from the body'. Sāyana quotes later works enumerating the eight sons, seven of whom were taken to the gods and the eighth was thrown away.

ऋक् 9.

1 स्वसुनर्मतीन्द्रमामरत् = 'She again took up Mārtānda for birth and for death'. Sāyana supplies प्रणिता before प्रजये दृत्वये. He means that the Sun, who is meant by Mārtānda, is the measurer of time and the life of men. Their birth and death are dependent on the days which are made by the Sun.

2 This verse is mysteriously explained in the सुतस्य मातृय that Mārtānda who was given up undeveloped into any distinct shape was taken up by the seven full fledged Ādityās and shaped into an elephant who afterwards became विश्वान् आदित्य of whom came all creatures. Altogether the whole hymn must be confessed to be not very intelligible. Still we perceive an attempt to rationalise the creation of the various objects of nature.

3 The number of Ādityās is not definite in the Veda. Sometimes only वरुण is called अदित्य, sometimes मित्र and वरुण are called so. अयमा is added and the three are called अदित्यः; then we have Indra added as a fourth Āditya. Sometimes they are five सुवित्ता, मम, वरुण, मित्र and अयमा. We have द्यु added to the number and we have here in "the eighth" verse of our present hymn the Ādityās as seven.

An ingenious explanation of this mysterious hymn is given in the latest issue of the Vividhajañ Vistāra an ably conducted monthly magazine of Marathi literature. The writer, who from his style seems to be our famous Professor Rājārām Shāstri Bhāgvat, is of opinion that in this hymn we have a description of the rise of stars. He takes देव to mean 'stars', उत्तानपाद to mean the firmament (आकाश), द्यु and अदिति to mean 'day' and 'night' respectively. The eighth ऋ according to him will be translated:—"Light are the sons of Aditi, who were born from her body. To the stars she repaired with seven (i. e. 'she came to an end'). Then she gave birth to the Sun". The heading of the article, which I hope is the first of a series, is "History and semblance of history". The writer says that the Paurāṇik age has made a mess of this cosmical hymn. He says this hymn is not historical, it only looks as if it were one.

सूक्त X. 108.

ऋ 1.

' This verse begins an interesting dialogue between एजिस and सरमा. The एजिस stole the cows in search of which Indra sent सरमा the divine bitch (देवगुनी) the messenger of the gods. When सरमा reached the region of the demons, they tried to gain her over to their side. With this introduction we shall understand the present hymn without difficulty. The first verse is the speech of the एजिस and the second is सरमा's a reply to them. Thus we have throughout the hymn एजिस and सरमा talking with each other.

1 पराचैर्नगुरिः—सत्यम् takes पराचैः as instrumental meaning 'passages that could not be crossed over again'. पराचैर्नगुरिः—'full of such passages', पराचैः however, may be taken as an indeclinable like नीचे, उधे: &c. meaning 'aside', 'out of the way' as सत्यम् himself takes it in VI. 74, 2. नगुरिः may come from ग 'to go' and may mean 'leading' or 'conducting' as Monier Williams takes it. नगुरिः पराचैः may then mean 'leading aside'. नगुरिः occurs here alone.

2 वाप्येति—Is another word which occurs nowhere else. It is really not clear why the षष्ठातृ puts it as a compound. इति from दि 'to send' means 'message or errand' वाप्येति 'what message (is) for us?' 'What is the business with us?'

3 वा परितपस्या—What (kind) of night was it with you? meaning 'how did you pass it, in safety or in danger?' We have the root तपि वृत्तर्हदने १.६ तप 'to be in danger or difficulty' परितप्या which is often rendered as 'night' may mean simply 'difficulty'. Our clause here may thus be translated 'What difficulty (had you in coming over here)?'

4 रमाया वपसि—The waters may be of a river or we may take the word रमा to mean the 'earth,' and then those waters may be all 'waters on the earth,' १.६ of the rivers on the way.

अङ्क ३.

1 अग्निर्गोमित्रम्—शङ्क्य takes it to mean 'through fear of transgression.' It is not clear what this means. Of what transgression the water of the river was afraid? Is it any fear of punishment from Indra? In that case अग्निर् need not be taken as an abstract noun. अग्निर् may be understood to be the ablative of अग्निर meaning 'outdoing or surpassing or transcending all' referring, of course, to Indra. सप्त thus may be taken to mean that the water of the river protected her through fear of Indra. अग्निरे occurs in VIII 67, 10 where शङ्क्य explains it by अग्निमन्त्र. No other form of the word occurs in the Veda.

2 त्व refers to water. It is to be noted that although वपसि is plural we have not got the plural pronoun.

3 त्व—This is used १६ सप्त regarding herself. It may be to glorify herself or she may have some attendant with her.

अङ्क ३.

1 दृशीश—शङ्क्य translates it as दृष्टि and then explains as दृष्टिर्वा सेना. It is difficult to see what he means by 'an army in the form of sight'. शङ्क्य's mind is probably full of the later tradition of the thousand eyes of Indra. दृशीश must mean 'appearance,' 'form,' 'beauty' as we have the word used elsewhere. The demons inquire 'Of what kind is Indra, what is the form or appearance of him whose messenger you have come hither from afar?'

2 On the next half शङ्क्य remarks that it is not addressed to सप्त, but is a consultation of the demons among themselves, and thus

according to him the translation would be "Let her come, we shall make friends with her and she may become the lord of our cows" It does not appear why the second half, too, should not be considered as addressed to सुरा with reference to Indra himself. Of course the दक्षि do not seriously mean what they say. They only say it to draw सुरा into their clutches. Thus understood, the line will be translated 'Let him come, we shall make friends with him, and then he will be our herdsman.' They say this to सुरा about Indra, and this suits well with her reply in the following verse.

श्लोक 4.

1 न ह गृह्णन्ति &c = 'The deep rivers cannot swallow or hide him in (to him they are not impassable)'. As for you, oh दक्षि, killed by Indra, you would be low.

श्लोक 5.

1 गाव —Is to be understood in the accusative.

2 वस्त दत्ता अवसुनावसुप्री = 'Who will let them off for you without fighting or measuring swords?' अवसुप्री see note on द्विती II 38

श्लोक 6.

1 अक्षेया = 'Unworthy of an army' (नायक) It may give better sense if we take it from अक्ष 'to throw' with the termination ट्य in the sense of the Potential. The clause would mean 'your words O Panis are to be despised, not to be regarded'. There is no other occurrence of this word in the Veda. अक्षेय here seems to mean 'silly, insane or foolish' but we do not see our way to attach this meaning to the word. 'Sane' is no doubt akin in appearance and we have a Greek root meaning Sinnen = 'to know' and it will not perhaps be amiss to refer the word to this root.

2 अक्षिण्या = 'Not able to bear arrows, weak'. 'Not to be killed.'
{ M W }

3 अयुः—Let means 'unchallenged'. Let your path be unassailed hitherto. What = unassailed may easily be looked upon as unassailable. So अयुः द दत्ता &c may mean so far as going by the way you move in is considered, you may well think it to be beyond the attempt of any body in future because it has been so long but you will find that you are not justified in this overweening confidence.

4 उभया = 'In both ways of both types'. In order to give some sense to उभया we must suppose it to mean 'weak and strong' or 'whether in war or in peace' 'whether fighting or submitting'. It is

noticeable that many of the words of this whole hymn are not to be found elsewhere in the Veda असेन्य, अनिवन्दा occur only here

|| This is on the whole a difficult verse It may be translated thus 'Your words, oh Panis, are quite foolish Your sinful bodies may be impenetrable to arrows Your path may be unassailed in crossing But (mind well) Bṛhaspati would by no means brook both (these) ' When you will have to fight with Indra and Bṛhaspati you will know that your bragging was vain and that your confidence in your power to meet the enemy was misplaced It is not clear what Bṛhaspati had to do in it is connection Śāyana gives us no definite help in his gloss on I 92, 3 where we have the same tale alluded to Śāyana suggests that we should understand Indra by Bṛhaspati

श्लोक 7.

1 रेकु = 'Suspected,' 'full of suspicion,' 'full of danger' रेकु is taken to mean रिक्त 'void, destitute (IV 5, 12) It is there understood to be derived from रिच् सृण्व here takes it from रेकु 'to suspect' May it not mean 'solitary' or 'deserted'?

2 अतयम् = 'In vain.' It occurs once more in ८. 71, 6

श्लोक 8.

1 अयास — We have this word interpreted as 'invincible,' 'valiant' in VIII 62, 2 and I 62, 7 But we see it often understood as a proper name of one of the अग्नि Both the senses would suit here The singular number of the word need cause no great difficulty in the Veda.

2 अयेतद्वच् &c = 'Then the ऋषि will have to vomit these words' meaning they will have to disown what they have said This is exactly opposite to the English idiom of *swallowing or eating or taking back one's own words* The ऋषि have said in the last verse that सरमा's coming over was in vain सरमा now emphatically retorts 'nine अग्निस् with अयास among them being invigorated by a draught of सोम will come down here and take off the herd of the cows and divide it among themselves When this will be accomplished, the boast of the ऋषि would, of course, count for nothing, and they will have to submit

श्लोक 9

सामय — We have here this use of the Perf 2nd Pers Sing in a dialogue It cannot be thus used in classical Sanskrit On the whole throughout this hymn we have many peculiar Vedic declensional and conjugational forms The use of the Vedic subjunctive is very

free. See अगच्छात्, दसत्, दशति, द्यात्, अकच्छात्, भवति &c. For Declensional irregularities note the forms दूतीः, द्या, विद्या, जायुषा, अश्वेभिः &c.

३ प्रवर्षिता सदसादेवैन = 'Oppressed by the might of the gods. This is said by the Panis to poison her mind against the gods.

३ अय ते &c. = 'O you of good luck, we shall give you (some) of the cows.' They are making all these offers which she indignantly refuses in the following Rik.

अङ्क 10.

१ गोकाया मे अकच्छन्वद्वयम् = 'When I came, they seemed to me eager for cows.'

■ वरीयः—सायण proposes two ways of taking this word. He would supply गवां वृत् पतित्वय after वरीयः or simply देसम् as object अवेऽ. The translation according to him would be, (1) "Give up the large herd of cows and go away hence," or (2) "Go away hence, O पति, to a more distant place." वरीयः may perhaps be used in the sense in which *better* is often used in English; 'Better for you to do this or that &c.' So the clause may mean 'Better for you, O पति, if you go away hence.'

अङ्क 11.

१ उद्गमो यन्तु सिन्धवीर्येन = 'Let the cows breaking open the doors get out by the straight way.' It is, of course, to be remembered that these cows are no other than the rain waters which are often said to be confined by the demons. Indra is always said to interfere and break open the doors of the fortresses and let the waters flow. The allegorical way of describing the phenomenon of rain is very common in ऋग्वेद. It does not, however, seem necessary to understand this sort of description wherever we have the पति and the cows. In the primitive days of Aryan settlement in India, they must have been leading a pastoral and agricultural life and to them cattle must have been a very valuable possession. The aboriginal races that might be coming in the way of their onward progress might be giving them constant trouble by robbing them of their cattle. It is, therefore, not altogether impossible that they should invoke the aid of their gods for the liberation of cows taken away by their enemies. One is inclined to think that in this hymn there are at least as many chances of cows being the waters as their being the cattle both of which the Aryans valued equally for their agricultural purposes. The writer referred to at the end of the notes on the

last hymn maintains that this is a historical hymn and countenances the suggestion that Panis might be Phoenicians

सूक्त. X. 139.

श्लोक 1.

1 पूषन्—See note on पूषन् VIII 99, 6 This is one of the important deities in ऋग्वेद He presides over prosperity He is called इन्द्रस्य and पुष्ट्यस्य He is said to bring light, to see all men, and to go through the sky followed by the sun and the stars He keeps the paths of the world safe He is one of the three gods that have to do with the heavenly light The two others are सूर्य and सविता

श्लोक 2

1 आरप्रिवान्—Telling (with his rays)

2 एताची—सायण takes it 'the corner directions' in order to distinguish it from दिशाची which he takes to mean 'the broad directions—East, West &c' Some suggest that दिशाची means 'all directions' and एताची 'the directions where ice melts &c the high mountain lands of North eastern Panjab एताची is particular and दिशाची is general Altogether it is difficult to say what these words mean here

श्लोक 3.

1 देव इव—It is not clear what this simile means Who is the देव that is जगन्मान? We know that वरुण is known as truthful सत्यव्रत, and as we have seen वरुण to be praised as सम्राट् the sovereign, so here by देव he may be intended Again it is not unlikely that सविता the god of day should be compared with वरुण who is the god of night In the next line we have सविता compared with Indra with reference to another quality This way of describing the matter in hand by means of a शालोपमा is not uncommon with poets

॥ समरे—सायण gives the word समरे for it, but explains it by समृद्धि समरे—for the proper acquisition of wealth (of booty) He explains समरे etymologically from सम् + अ, अ 'to go' समरे=सम्रपने, because it is to be taken with चयनाच्च It may be looked upon as an inflation of purpose

श्लोक 4.

1 ददृशुषी—Those that have seen, Perfect participles of दृश् ददृशन् is the Mas Sang which occurs only once IV 33, 6 दृश्न् which occurs in later Sanskrit as in हृत्पारदृशा does not occur in the Veda at all.

2 तदन्ववेत् &c.—‘Indra the regulator of these know it and surveyed the ends of the halo of the sun’. इन्द्र is the regulator of the course of the waters. This function of Indra’s is very commonly spoken of and we have it even in the hymns in the present selection.

श्लोक 5.

1 दिव्यो गंधर्वः—‘Divine गंधर्वः’

2 रजसो विमानः—‘Measurer of the world, of the regions’.

3 पिबे हिंसातः—‘Cherisher of rites’.

अन्त्यः—Third person sing. Benedictive from अद्. The modal affix यात् being added we get अन्त्यात्, and the 3rd pers. sing. term. would give us अन्त्यात्. But as the language avoids a conjunct consonant at the end of a word by dropping the final, we get अन्त्या. In classical Sanskrit, if there were no संप्रसारण in this case, we should have expected अन्त्यात् by dropping the penultimate instead of the final according to the general rule.

श्लोक 6.

1 चरणे नदीनाम्—The locative चरणे shews the purpose; ‘for making the rivers flow, Indra got at the cloud’.

2 अममजानाम्—This word occurs in IV. 1, 13 as an adjective of cows. लादण explains अममजानाः as पर्वतैः परिवृताः. Here he takes अमम in the sense of cloud and explains अममजानाम्—‘of those that have the cloud for their pen’ and of course, supplies अमम waters to be qualified by the बहुव्रीहि compound. आसा गंधर्वो अमृतानि प्रबोचद्—‘The गंधर्व celebrated the immortal courses of the (rivers)’. लादण translates the clause as ‘Indra in the shape of विशावसु allowed the waters of these (rivers to flow)’.

3 गंधर्व—गंधर्व, गित्, देव, असुर and रुद्र—these five are said to be the five tribes of men by some. गंधर्व are in later mythology called the musicians at the court of Indra, but in the Veda we have गंधर्व used for सोम. It is said that he guards the सोम. विशावसु about whom we have the last three verses of this hymn is called गंधर्व and here he speaks of Indra in high terms. Elsewhere we have Indra conquering the गंधर्व and snatching सोम from his hands in the interest of men. Some also suggest that गंधर्व are inhabitants of गंधर्व which is identified with Kandahar. So Vishavasu might be a Rishi inhabiting those parts, beyond the frontiers of India. This name of विशावसु occurs once before in hymn 85 of this same (X) Mandala.

APPENDIX A ACCENT.

When the literature of a language was only on the lips of people it is no wonder that great importance was attached to the pronunciation of words and modulations of voice and tone. Special works were composed for the guidance of students in this department of learning. We must acquaint ourselves with the more important and general rules of accent before the commencement of our study of the Vedas.

ACCENT IN GENERAL

The accent bearing capacity belongs to vowels only and the name *सुर* which is given to that group of letters is perhaps given in view of this fact. There is only one accent (उदात्त) in a word, that is with one syllable excepted, the whole word is unaccented.*

1 There are three Svaras 1 Uddatta 2 Anudatta and 3 Svarita.

2 Uddatta (lit taken up raised accented) is the highest or acute tone. Anudatta not raised unaccented is the lowest or the grave tone. Svarita (lit endowed with an accent) is a combination of these two and is called circumflex.

3 The ordinary system of accent marking in Rig Veda is simple enough. An उदात्त is never marked while the sign of an अनुदात्त is—a horizontal dash line below a syllable. The स्वरित is represented by a perpendicular stroke placed above the syllable.

4 There are many varieties of स्वरित resulting in different ways and they have different names given to them but they are too minute and artificial to require treatment here.

5 The usual occurrence of the स्वरित is on a vowel following द, ण, ण and ल (chiefly the first two).

6 6 An अनुदात्त following an उदात्त becomes स्वरित but when another उदात्त or a स्वरित comes after, it sinks back into its original

* (अनुदात्त पञ्चमेकवर्णेषु पा ६ १ ५८)

† (उच्चैरुदात्त पा १ २ २९)

‡ नीचैरनुदात्त पा १ २ ३९)

§ (समाहार स्वरित पा १ २ ३०)

४ (उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित ॥ ८ ४ १६)

॥ (नोदात्तस्वरितोदयप्रमाणंकादयप्यारभणाम् पा ८ ४ १७)

character of अनुदात्त Thus in No. I. Rik 1 of विष्णु and of विनीमसि the last syllables are स्वरित, but ष् retains and सि loses its स्वरित accent, because the first is followed by an अनुदात्त and the second an उदात्त The last स्वरित in मन्ववे of Rik 2 of No. I is not lost, because it is followed by nothing This unreal or unstable स्वरित is called *enclitic* or *dependent circumflex* by European scholars with a view to distinguish it from the real or stable स्वरित, which is the result of an actual amalgamation of the उदात्त and अनुदात्त

7 A phenomenon called द्रष्टुति is remarkable This may be called the *monotone** All अनुदात्त coming after a स्वरित are as it were, assimilated into it and so left unmarked An अनुदात्त having an उदात्त or स्वरित immediately following it takes the usual accent mark and is called अनुदात्तश्च or सञ्ज्ञतश्च † Thus मुदृशीस्वरश्च but मुदृशीक्स्वरमावाम्

8 Another and an amusing mode of accent marking deserves notice When a real स्वरित is followed by an उदात्त or another real स्वरित the figure १ or २ is put after it according as it is short or long and the accent marks are placed over and below the figure as in the following distich of our No. 22

उत स्वर्या तन्या १ स वदे तत्कदान्वं १ तयैरणे भुवानि ।

The shaking in the throat in the case of १ is considerably longer than in that of २

* (स्वरितास्सहितायामनुदात्तानाम् वा १. २ ३१)

† (उदात्तस्वरिवपरश्च सञ्ज्ञतश्च वा १. २. ४०)

APPENDIX B VEDIC GRAMMAR.

. It is not possible to give all the peculiarities of the Vedic Grammar here. We shall only mention the broad points connected with the subject. Indeed it is difficult to give any systematic account of a body of literature, portions of which are composed at various intervals of space and time. What is possible at the best is a statistical account of the varied occurrences of the forms of words. No general rules can be given and hence we have Pāṇini driven to the shelter of बहुल छति. What is a necessary rule in ordinary grammar is optional in the Veda. Still with respect to the various parts of grammar it is possible here to give very roughly some special features and this we proceed to give in order —

SANDHI.

1 Final ळ, ऐ, and औ, when followed by any vowel except अ, are changed the first to अ and the last two to औ. अ is retained in many cases after final इ or ओ. It is generally dropped when य or र् follows it.

2 The Vedic pronominal forms अस्मै, तुभ्ये, and त्वे, अगो, गो, नो (compound indeclinables) have their finals अण् or uncoalescable.

3 Final स, which changes into a Visarga before hard consonants in classical Sanskrit, is retained in Veda before क, ख, and प, र्, when the स ends a preposition, when it ends a genitive before a governing noun, when it ends an ablative before णि, and in a few other sporadic cases दिवसुष, दिवसि, अनेग्वसि.

4 In a few cases of दुस् compounded with verbs, the final is not changed to र् but the vowel is lengthened by way of compensation.

e.g. दुष्मद्, दुष्म

5 ऐद् for स इद्, सेम्, for स र्मद्, and other cases of the hiatus broken after य for स, occurs very often in the Veda.

6 Final र् which is changed to Visarga before hard consonants, is retained in some compounds e.g. अर्धसि, सार्धद्वय, पूर्वद् &c.

7 Exceptions to the usual rule of the change of स to र् might be noted in the forms and words सव, जव, काव, तुरावद्, अपावद्, अघीवन्. Some of these occur in later Sanskrit also.

8 Initial ग् is sometimes dropped before an initial vowel which is then combined with the preceding vowel तुभ्यम् + इद् = तुभ्येद्.

9 न् following a long vowel is changed to a nasalised Visarga when followed by a vowel or a semivowel क्तुन् + अनु = क्तुन् + अनु and then by the regular rule क्तुन्नु, यद्वाँरन्द् &c

10 After a nasal, the first of two consonants, neither of them being a nasal, is dropped when homogeneous with the nasal e g युधि for युधि दधे for दधे or दध् The latter is classical.

11 The final vowel of the first member of a compound is often made long, and final अ before न् is very often lengthened as क्तावन्नु च्छन्नु, पुस्तकं, वस्त्रं, शस्त्रं, त्विषीमन्, क्तावन्

12 We have 10 Veda finals arbitrarily lengthened—sometimes for the exigencies of metre, but often even in direct violation of the metre Whitney in 248 has made out a list of such cases

DECLENSION.

1 Nouns in अ besides having the regular forms, make up others thus —

1st { Nom dual देवा and plural देवाह .
Mas { Inst plural देवेभि .
Gen plural चरवाम्

Neu Nom and accu plural दृण

2 Nouns in इ and उ m and f likewise make up some forms by adding the case terminations appended to nouns ending in consonants

The case terminations are altogether dropped sometimes, that is, uninflected forms of nouns serve as well as an inflected in some विशु for विशु वाम् for वामि &c

CONJUGATION

Some grammatical peculiarities—such as of the use of tenses and moods, the infinitive, the active past participle and others have been noticed in the body of the notes on proper occasions

Under an all embracing Sutra Pāṇini expresses the unstable character of Vedic Grammar and in fact confesses the inability of the grammarians to find any fixity of rule in Vedic literature. स्वस्यो वृत्तम् (III 1, 86) There is transposition of everything Mark the following Sloka of the ऋग्वेद —

सुसिद्धपथरहितनिराणा वालह्वचस्वरकर्तृयुता च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रमुद्देशा सोऽपि च सिध्यति बाहुल्येन ॥

सुप्=declensional termination. वाल= tense
निह= conjugation. ह्व=consonant
उपसर्ग=Pada —Ātm or Parasma नच्= vowel
लिङ्=gender स्वर=accent
नर=Person वक्तुं=कारक noun and verb relation.
द्व=the Sūtras (about 100 from यदोचिच to लिङ्वाशिष्यह both inclu-
sive The grammatical rules laid down by thes Sūtras are not
regularly followed)

The best way and certainly the most educative one is to make
a grammatical note book and note down every irregularity or
rather peculiarity of the Vedic language A constant use of
Whitney's Grammar is strongly recommended to the student.